

5 (II) 2015

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

*Great War in Eastern Europe –
Different Experience, Different Memories*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2015

**Eesti
Sõjamuuseum**
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11) 2015

I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused

Estonian Yearbook of Military History 5 (11) 2015

Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,
dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: I maailmasõja ajal vangilangenud Austria ohvitser vaguni aknal.

Aleksander Funki (1884–1940) foto (EFA.231.0-58375). Tartust pärit Aleksander Funk

teenis I maailmasõjas keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tsarskoje Selo

väli-sanitarrongi nr 143 fotograafina.

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise ja saksa keelest: Sandra Niinepuu ja Toomas Hiio

Resümeeide tõlge: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,
Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2015

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks (<i>Toomas Hiio</i>)	5
--------------------------------------	---

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

Igor Kopõtin

Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond.....	11
<i>Beginning of the First World War in Estonia.</i>	
<i>Government and Society</i>	42

Tamara Scheer

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas	
I maailmasõja ajal (1915–1918)	44
<i>Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland</i>	
<i>(the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)</i>	74

Christoph Mick

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine.....	76
<i>The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia:</i>	
<i>History and Remembrance</i>	95

Klāvs Zariņš

<i>Das Land Ober Ost</i> . Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal	
I maailmasõja ajal (1915–1917)	96
<i>Das Land Ober Ost. German occupation policies</i>	
<i>in the Courland district during World War I (1915–1917)</i>	118

Eberhard Demm

Vabastamine propaganda abil. Juozas Gabrys	
ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918	119
<i>Liberation through propaganda. Juozas Gabrys</i>	
<i>and the Lithuanian independence movement 1911–1918</i>	139

Mart Kuldkepp

<i>Pastorisierung ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal.....</i>	141
<i>Pastorisierung and propaganda in 1915. Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany.....</i>	162

Leho Lõhmus

<i>I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas. Ordenid ja nende kandmine</i>	164
<i>World War I decorations worn by Estonian men. Orders and the way they were worn</i>	183

PIKEMAD KÄSITLUSED

Peeter Kaasik

<i>Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal.....</i>	187
<i>National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II</i>	250

ARVUSTUSED

<i>Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust (Ülle Kraft)</i>	257
<i>Põhjalik koguteos Rootsi võidust (Kaarel Vanamõlder)</i>	264
<i>Kolm raamatut eestlastest Punaarmees (Art Johanson)</i>	267
<i>Autorid.....</i>	270

Saateks

Käesolev Eesti sõjaajaloo aastaraamat on viies. Nende aastaraamatute tuumikuks on alati olnud artiklid, mis on kirjutatud aasta varem peetud Eesti sõjamuuseumi rahvusvahelise sõjaajalookonverentsi ettekannete põhjal, ja nii ka seekord.

2014. aasta konverentsi teema oli „Ilmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused“. Erinevalt läänerinde lahingutest, mis töid Saksamaa, Prantsusmaa ja Suurbritannia ning hiljem ka Itaalia ja Ameerika Ühendriikide vägedele kaasa tohutuid inimohvreid, on Esimese maailmasõja sündmused idarindel jäänud selle sõja tagajärgede ja tulemuste varju.

Üldises ajalooteadmises muutus idarinde lahingutest palju tähtsamaks Venemaa revolutsioon ja enamlaste võimuletulek 1917. aastal ning Saksamaa, Austria-Ungari ja Osmani impeeriumi lagunemine koos uute rahvusriikide sünniga Ida-Euroopas. Idaeurooplaste endi jaoks olid veel olulisemad nende võidukad või ka kaotusega lõppenud vabadus- ja iseseisvussõjad. Omariikluse taastas Poola ning selle saavutasid Soome ja Balti riigid. Habsburgide topeltmonarhia lagunes, selle varemetel sündisid Austria, Ungari ja Tšehhoslovakkia. Serblased, horvaadid ja sloveenid rajasid Jugoslaavia kuningriigi.

President Lennart Meri ütles 2000. aasta juulis Herbert Batlineri Euroopa Instituudi väikeriikide auhinna vastuvõtmisel peetud kõnes: „Meie maailm ei kasva, kuid riikide arv kasvab. Väikeriikide hulk suureneb ka edaspidi ja maailm oleks kergemeelne, kui ta selle realiteedi ees silmad kinni pigistab.“ See kehtib täiel määral Esimese maailmasõja lähemate ja kaugemate tagajärgede kohta. Tšehhid ja slovakiid otsustasid 1990. aastate esimesel poolel jätkata kahe iseseisva riigina, ent Jugoslaavia lagunemine samal kümnendil ei olnud sama rahumeelne.

Austria, Ungari, Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia ja Poola said iseseisvaks tänu Keskriikide lõplikule lüüasaamisele 1918. aasta sügisel. Keskriikide võit idarindel ainult pool aastat varem mõjutas aga soodsalt mitme rahva enesemääramisõiguse teostumist. 1918. aasta alguses tunnustasid

Keskriigid Ukraina rahvabariigi iseseisvust ning Saksamaa toetas samal ajal Leedu taastamist kuningriigina. 1918. aasta märtsis Keskriikide ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud Brest-Litovski rahulepinguga loobus Venemaa kõigist nõuetest Soome aladele (mille iseseisvust oli Nõukogude valitsus tunnustanud juba 1917. aasta detsembris), aga ka Kuramaale. Türgi sai tagasi 1877.–1878. aasta sõja tagajärjel kaotatud Karsi piirkonna ja Batumi ning see toetas grusiinide, aserite ja kaudselt ka armeenlaste enesemääramistaotlusi. 1918. aasta augustis sõlmitud lisaleppega loobus Nõukogude Venemaa kõigist õigustest Eesti- ja Liivimaale. Eestimaa rüütelkonna viimane peamees parun Eduard Dellingshausen kirjutas hiljem, et see lubas Balti rüütelkondadel lugeda lõppe nuks nende ühendus Vene impeeriumiga, mis oli sisse seatud 18. sajandi alguse alistumislepingute ja Uusikaupunki rahuga. Nii said rüütelkonnad asuda rajama Balti hertsogiriiki, mida Saksamaa tunnustas kõigest nädal enne keisri kukutamist 1918. aasta novembris.

Iseseisvusliikumisi kannustas ja kasutas ära suur poliitika. Saksamaa ja Austria-Ungari proovisid alates Esimese maailmasõja algusest oma poole võita Vene impeeriumi vähemusrahvaid, andes neile mitmesuguseid lubadusi kuni enesemääramiseni välja. 1916. aasta lõpus taastasid Saksamaa ja Austria-Ungari Poola kuningriigi oma marionettriigina. Vähemusrahvastele pöörasid tähelepanu ka bolševikud, kes nägid neis liitlasi tsaaririigi vastu, samuti USA president Woodrow Wilson, keda ajendas idealistlik visioon rahumeelsest sõjajärgsest maailmast. Lenini valitsus avaldas 1917. aasta novembri alguses Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni ja ka president Wilsoni 1918. aasta jaanuaris avaldatud 14 punkti rõhutasid vähemusrahvaste enesemääramisõigust.

Ukrainlaste, grusiinide, armeenlaste ja aserite, aga ka valgevenelaste, moldaavlaste ja krimmitatarlaste iseseisvustaotlused ei kandnud vilja. Selle põhjuseks oli rahvuslike liikumiste nõrkus, poliitikute kogenematus ja rahvusliku eliidi killustumine paljude poliitiliste voolude vahel, peale selle Punaarmee pealejäämine Vene kodusõjas ja ebapiisav välistoetus. 1920. aastate alguseks said nendest maadest Nõukogude impeeriumi suurema või väiksema autonoomiaga osad, erandiks oli ainult moldaavlaste Bessaraabia, mis liitus Rumeeniaga. Alles 70 aastat hiljem – pärast NSV

Liidu lagunemist 1991. aastal – sai enamik neid riike uuesti iseseisvaks ning tähistab oma iseseisvuse väljakuulutamist 1917. või 1918. aastal nüüd riikliku tähtpäevana.

Nüüdseks juba ligikaudu 100 aastat tagasi olid diplomaatilised kontaktid Ukraina, Valgevene ja Taga-Kaukaasia riikidega ka Eesti Vabariigil. Sellest annavad tunnistust säilinud lepingud ja kirjavahetus ning oma-moodi kurioosumina hilisema Eesti omariikluse hauakaevaja Johannes Vares-Barbaruse ettepanek nimetada ta Eesti saadikuks Ukrainas.

Aastaraamatu artikliteks said Igor Kopõtini, Tamara Scheeri, Christoph Micki, Klāvs Zariņši, Eberhard Demmi ja Mart Kuldkepi konverentsi-ettekanded teemadel, millest eesti keeles on vähe kirjutatud. Eberhard Demm kõneles Juozas Gabrysest, kes Esimese maailmasõja ajal ajas Leedu asja Prantsusmaal, Šveitsis, Saksamaal ja mujal. Gabryse väiksema haardega analoogiks Eesti ajaloos võib pidada Aleksander Kesküla. Kaks ettekannet puudutasid sõjalise okupatsiooni korraldust: Tamara Scheer kirjutab Austria-Ungari okupatsioonist varem Venemaale kuulunud Poola osas ja katsetest võita poolakad austerlaste poolele, Klāvs Zariņš aga Saksamaa okupatsioonipoliitikast okupeeritud Kuramaa näitel. Mart Kuldkepp käsitleb Saksa sõjaväevõimude katseid teha propagandat eesti ja laiemalt ka teiste Balti sõjavangide seas Saksamaal. Igor Kopõtin analüüsib sõjaväevõimu Eestis, eeskätt Eestimaa kubermangus 1914. aastal, ning Christoph Mick uurib 1919. aastal peetud Poola-Ukraina sõda Ida-Galiitsias ehk tänapäeva Lääne-Ukrainas, mis väljaspool Lääne-Ukrainat on peaaegu unustatud. Teenetemärkide asjatundja Leho Lõhmus kirjutab eestlaste, aga ka laiemalt Eestist pärit meeste rinda ehtinud mitme riigi aumärkidest, mis anti neile teenete eest Esimeses maailmasõjas.

Aastaraamatu pikemate käsitluste osas on Peeter Kaasiku artikkel Punaarmee rahvusväeosadest Teises maailmasõjas. Autor nendib, et kui Esimesse maailmasõtta läinud impeeriumide sõjavägede koosseisus loodud rahvusväeosadest sai uute rahvusriikide sõjavägede tuumik, siis vee-
rand sajandi pärast oli protsess vastupidine. Endiste Balti riikide kodanikest formeeritud rahvusväeosade sõdureid ja ohvitseri rakendati pärast sõja lõppu sovetiseerimise jätkajatena nii liiduvabariikide kõrgemas

juhtkonnas kui ka kolhoosiesimeestena. NSV Liitu sattunud Poola, Rumeenia ja Tšehhoslovakkia kodanikest moodustatud üksustest sai pärast sõja lõppu nende riikide relvajõudude tuumik, mis oli Nõukogude ohvitseride, eriti aga poliitohvitseride ja julgeolekuteenistuse kontrolli all.

Erinevalt varasematest aastaraamatutest sisaldab see number ka kolm arvustust, milles võetakse arutuse alla 2014. aastal eesti keeles ilmunud sõjaajalugu käsitlevad raamatud.

Toomas Hiio

**I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS –
TEISTSUGUNE KOGEMUS,
TEISTSUGUSED MÄLESTUSED**

Esimese maailmasõja algus Eestis

Võim ja ühiskond

Igor Kopõtin

Esimene maailmasõda vapustas maailma. Mitte kunagi varem ei olnud peetud nii ohvriterohket sõda, mis oleks toonud kaasa ka nii suured purustused. Sõjaga kaasnenud muutused ei puudutanud mitte ainult sõjakunsti ja sõjandust üldiselt, vaid ka ühiskonna arengut. Kui suurriikide avalikkus suhtus 1914. aastal puhkenud sõjategevusse rõõmuga, oodates lühikest ja võidukat sõda, siis juba alates 1915. aastast hakkas ühiskonnas maad võtma ükskõiksus ja vastumeelsus. 1914. aastal ei osanud veel keegi arvata, et konflikt kestab aastaid ja põhjustab mitme impeeriumi lagunemise.

Eesti ajaloos peetakse tähtsamaks maailmasõja lõppu, sest selle tulemusena avanes võimalus kuulutada välja Eesti Vabariigi iseseisvus. Maailmasõja algus ja saatusliku 1914. aasta sündmused ei andnud esialgu lootustki, et miski peab ka Eestis teisiti minema. Formaalselt mõjutab sõja puhkemine tavainimeste elulaadi muu hulgas halduskorra muutumisega, esmajoonel sõjaväelaste rolli suurenemise tõttu ühiskonnaelu korralduses.

Üldeuroopalikus kontekstis kutsus alanud maailmasõda esile suuri ootusi. Sellepärast on oluline vastata küsimusele, milliseid muutusi haldusjuhtimises tõi kaasa sõja puhkemine Eestis, kuidas see mõjus ühiskonnale ja millist rolli täitsid seejuures sõjaväevõimud. Kas eestlaste ja Eesti elanike meeleolu erines kuidagi kogu Vene impeeriumi haaranud suurvene patriotismi lainest või mitte?

Historiograafia ja allikad

Esimese maailmasõja algust ja selle mõju Eestile on mitu autorit käsitlenud seni üsna põgusalt. Värskematest käsitlustest väärivad mainimist Eesti Ajalooarhiivi toimetiste sarjas ilmunud artiklikogumik¹ ja Venemaa Teaduste Akadeemia Esimese maailmasõja teemaline kogumik sarjas „Российская история“². Vene riigi poliitikat Eestis alanud maailmasõja päevil on mõnevõrra käsitlenud emeriitprofessor Mati Graf.³ Eestlaste mobiliseerimisest Vene sõjaväkke on kirjutanud professor Tõnu-Andrus Tannberg, kes on ennekõike uurinud üldise sõjaväekohustuse täitmist Venemaa keisririigi Balti provintsidest.⁴ 31. juulil 1914 Venemaal alanud mobilisatsiooni esimest faasi puudutas ajaloolane Mati Krõönström.⁵ Oma raamatus „Ida ja Lääne vahel“ kirjutab Toomas Karjahärm venes-tamispoliitika mõjust Eesti ühiskonnale Esimese maailmasõja eelõhtul.⁶ Sõdadevahelisel ajal avaldas ajakirjanik August Hanko ülevaate 1914. aasta sündmustest, kus ta väga üldiselt käsitles ka Eestis toimunut.⁷

Allikapublikatsioonidest väärivad mainimist Eestimaa rüütelkonna protokollid aastatest 1914–1920, milles väljendub Eestimaa, laiemalt kogu baltisaksa aadli suhtumine alanud sõtta.⁸ Eraldi nimetamist vää-

¹ *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014).

² Александра Бахтурина, „Военное и гражданское управление на западных окраинах Российской империи в годы Первой мировой войны“, *Российская история* 5 (2014): 73–90.

³ Mati Graf, *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused. Ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini* (Tallinn: Tallinna raamatutrükikoda, 1993), 78–90.

⁴ Tõnu Tannberg, *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917* (Tartu: Ilmamaa, 2011), 189–206.

⁵ Mati Krõönström, „Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914,“ *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos*, toim. Rein Helme jt (Tartu: Korp! Sakala, 1994), 184–195.

⁶ Toomas Karjahärm, *Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998).

⁷ *Maailmasõda 1914–1918, I, 1914. aasta sõjasündmusi*, toimetanud August Hanko (Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1939), 169–181, 540–543.

⁸ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft. Halbband 1: Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1914–1920*, hrsg. von Thomas Freiherr von Dellingshausen und Henning von Wistinghausen, *Ex fontibus Archivi Historici Estoniae* 3 (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011).

rivad asjaosaliste, nii baltisakslaste⁹ kui ka eestlaste¹⁰ memuaarid. Sõja puhkemist Baltikumis käsitlesid oma mälestustes ka Dvinski (Daugava) sõjaväeringkonna ülema asetäitja kindralleitnant Pavel Kurlov ja Balti laevastikus teeninud 2. järgu kapten Harald (Georgi Karlovitš) Graf.¹¹

Eesti Ajalooarhiivis säilitatavad primaarallikad sisaldavad andmeid ja kirjavahetust mobilisatsiooni kohta Eesti- ja Liivimaal ning kajastavad halduslikke ümberkorraldusi, aga ka sõjatööstusega seotud küsimusi ja Venemaa sisepoliitikat Balti provintssides. Ühiskonna meeleolude väljaselgitamiseks on abiks toleaeagne perioodika, eelkõige ametlik väljaanne Eestimaa Kubermangu Teataja (*Эстляндские губернские ведомости*) ning vastavalt Tartus ja Tallinnas ilmunud ajalehed Postimees ja Päevaleht.

Ühiskondlik resonants

Kogu Vene impeeriumis, kaasa arvatud Eestimaa kubermangu pealinnas Tallinnas toimusid sõja eelõhtul Romanovite dünastia troonil olemise 300. aastapäeva puhul suurejoonelised pidustused – need pidid kinnitama, et impeerium kestab igavesti. Eesti ajakirjandus jagas tollal enamasti ametlikku rõõmu ja seda kohati ka riikliku tsensuuri tõttu. Kuid kiidukirjade hulgas leidis mõningaid kriitilisi märkusi, mida põhjustas sotsiaalne ja kultuuriline rahulolematust venestamispoliitikaga Baltikumis.¹²

⁹ Eduard von Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011); Camilla von Stackelberg, *Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist* (Tallinn: Olion, 2003); Eduard von Stackelberg, *Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010); Eduard von Stackelberg-Sutlem, *Aus meinem Leben. Die Kriegsjahre 1914–1918. Verschickung nach Sibirien* (Hannover-Döhren: Verlag Harro von Hirschheydt, 1964); Ernst Turmann, *Pikva, Loomingu raamatukogu 37/39 (1812/1814)* (Tallinn: Perioodika, 1992).

¹⁰ Karl Ipsberg, *Ühe sirge mehe elukäik* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010); Elfriede Lender, *Minu lastele* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010).

¹¹ Павел Курлов, *Гибель Императорской России* (Москва: Современник, 1991); Гаральд Граф, *Императорский флот между двумя войнами 1906–1914* (С.-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр „БЛИЦ“, 2006). Гаральд Граф, *На «Новике». Балтийский флот в войну и революцию* (С.-Петербург: Гангут, 1997).

¹² Graf, *Rahvusriik*, 71.

3. augustil 1914 avaldasid juhtivad eesti ajalehed Päevaleht ja Postimees Nikolai II manifesti sõja alustamise kohta. Päevalehes nimetati alanud sõda pühaks sõjaks kodumaa kaitseks ja soovitati rindele suunduvatel eestlastel olla truud „rahumeelsele“ Vene keisrile. Märgiti, et Vene keiser oli võimaldanud Eestile peaaegu 200 aastat rahuaega ning nüüd, kui Saksamaa ründas, on õige aeg asuda võitlusse ja näidata oma lojaalsust.¹³ Erinevalt Päevalehest avaldas Tartus ilmunud Postimees tsaari manifesti suurtähtedega eristatud pealkirjaga „SÕDA“.¹⁴ Manifesti täiendas varsti Eestimaa Kubermangu Teatajas avaldatud tsaari ukaas, milles nimetati sõjasüüdlasena Austria-Ungarit ning panslavistlikult rõhutati just „slaavi [õigeuskliku] maailma“ võitlust „germaani maailma“ vastu.¹⁵

Prantsuse suursaadik Peterburis Maurice Paléologue kirjutas oma mälestustes, et vene [Venemaa] rahvas võttis teate sõja puhkemisest vastu vaimustustormiga oma tsaari suhtes. „Ma poleks uskunud, et monarhiaillusioon ja keisrifetišism on veel nii tugevasti juurdunud mužiki hinges“.¹⁶ Meeleolud Eestis ei erinenud palju Peterburi elanike omadest. Sõjateade võeti Eduard Grossschmidt teatel vastu suure vaimustusega. Ta kirjeldas rahva meeleolu Tartus, kus „sõja puhkemine kodanikesse pole sugugi mõjunud nii masendavalt, nagu seda ehk oodata võis sellise rahvusliku üldõnnetuse puhul. Just vastupidi aga näib inimesi haaranud mingi joobumus: peaaegu hõisates tervitatakse tuttavaid, jagatakse vaimustatult esimesi sõjauudiseid ning soovitakse vastamisi õnne, et saksad kord säre saaksid venelase käes“.¹⁷

Tartus kogunes suur mass inimesi mitme päeva vältel Vanemuise teatri ette. 18. juulil (31. juulil) nõuti kontserdil Vanemuises Tšaikovski „Slaavi marsi“ järel impeeriumi hümnid esitamist. Postimees kirjutas, et „publikum kuulas hümnid palja peaga seistes ja vägevad hurraa-hüüded täitsid õhtu“. Kontserdil viibinud ohvitserid tõsteti kätele ja hüüti neile hurraa ning nii mindi tänavale.¹⁸ 20. juulil (2. augustil) Vanemuise ette

¹³ Päevaleht nr 161, 21.07. (03.08.) 1914.

¹⁴ Postimees nr 162, 21.07. (03.08.) 1914.

¹⁵ *Эстляндские губернские ведомости*, nr 32, (7.08.) 1914, pagineerimata.

¹⁶ Maurice Paléologue, *Tsaaririik maailmasõjas* (Tallinn: Kunst, 2010), 86.

¹⁷ Eduard Grossschmidt, *Suures heitluses* (Tartu: Noor-Eesti, 1937), 9.

¹⁸ Postimees nr 161, 19.07. (01.08.) 1914.

*Tartu ülikooli korporandid teel kommersile 1914. aastal.
Heinrich Riedeli foto. Erakogu*

kogunenud rahvas läks Vene riigilippude all ja hümnid „Jumal, keisrit kaitse sa“ saatel 95. Krasnojarski jalaväepolgu staabi ette, kus rongkäiku tervitas soojalt polguülem polkovnik Nikolai Lohvitski. Saates rindele suunduvaid tagavaraväelasi rongile, hüüdsid sajad inimesed hurraa „palju, palju kordi, kui rong läinud“.¹⁹

Suurvene patriotismi väljendas ka Jaan Tõnisson, kes rongkäigu eesotsas sammudes kutsus eesti rahvast Venemaa eest verd valama ja valitsusele truud olema. Tõnisson pidas polkovnik Lohvitskile kõne, milles kinnitas, et Tartu rahvas annab „tõsisel silmapilgul“ tunnistust „oma piirita armastusest suure isamaa vastu, ustavusest Venemaa Valitsejale ja ühistundest suure Vene riigi rahvaga“. Kogu eesti rahva nimel kinnitas ta täielikku lojaalsust

¹⁹ Postimees nr 162, 21.07. (03.08.) 1914.

Venemaale ja tsaarile ning „vaimustatud hurraa-hüüded olid rahva poolt sellele tunnistuseks“. Järgmisel päeval jätkas rahvamass meelevaldusi juba Tartu Raekoja platsil. Et vältida „võimalikke arusaamatusi“, palus linna politsei mitte korraldada sanktsioneerimata isamaalisi meelevaldusi.²⁰

Venemaad toetavad manifestatsioonid puhkesid sõja esimestel päevadel ka Eesti- ja Liivimaa kubermangu pealinnades Tallinnas ja Riias. Eri-nevalt Tartust oli isamaalisi meelevaldusi Tallinnas vähe, kuigi rahvast liikus tänavail üpris palju. Kaasaegne ajakirjanik kirjutab, et Tallinnas võeti sõjauudised vastu rahulikult. Uulitsatel oli rahvast küll tavalisest rohkem, kuid inimesed oli rahulikud, nagu poleks midagi juhtunud, „ja vaid mõned noorpaarid kurameerisid“. Arvati, et ajaleheuudiste ametlik ja rahulik toon rahustab inimesi. Ühtlasi loodeti suure Venemaa ja „tema jõu“ peale.²¹

Eesti väikelinnades ootas rahvas uudiseid ärevusega. Hõreda rongiliikluse tõttu ei jõudnud värsked ajalehed 1. augustil Tartust ei Valka ega Pärnusse. Kohalikud lehed avaldasid uudiseid telegraafi vahendusel saadud napisõnaliste teadete põhjal.²²

Tartu ülikooli teenistujad ja üliõpilaskond võtsid sõja puhkemise vastu patriootlikult: 31. juulil 1914 peeti ülikooli nõukogu istung, kus otsustati eraldada ülikooli kliinikumis kuni 300 voodikohta rindel haavatute ravimiseks. Selle kulud katsid ülikooli teenistujad, annetades igaükselt 3% palgast. Keisrile saadeti telegramm, milles kinnitati Jurjevi ülikooli ustavust ja valmidust teenida trooni. Üliõpilased võtsid aktiivselt osa Vene vägede esimeste võitude auks korraldatud meelevaldustest, kusjuures paljud astusid ise vabatahtlikult sõjaväeteenistusse. Venemaa Punase Risti toetuseks organiseerisid baltisaksa korporatsioon Livonia, läti korporatsioon Lettonia ning Eesti Üliõpilaste Selts oma konvendihoonetesse laatsareti. Ülikooli kliinikumis avatud 40-kohalise „üliõpilashaigla“ ülalpidamiseks tasusid üliõpilased igas kuus 50 kopikat ja baltisaksa korporatsioonid annetasid selle heaks koguni 500 rubla korraga.²³

²⁰ *Ibid.*

²¹ Tallinna Teataja nr 161, 21.07. (03.08.)1914.

²² Postimees nr 161, 19.07. (01.08.) 1914

²³ Villu Tamul, „Esimene maailmasõda ja Tartu Ülikool,“ – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos* 1999, koostaja Tarmo Kulmar, peatoimetaja Ülo Siivelt (Tartu: Korp! Sakala, 2001), 270–271.

August Hanko arvates kaotas lihtne linnarahvas esialgu pea. Kui saadi aru, et sõda on vältimatu, joosti tormi pankadele ja toiduainekauplustele, seepeale piirasid pangad hoiuste väljamaksmise 25 rublaga. Toiduainetest osteti kokku jahu ja suhkrut.²⁴

Sõjaväevõimude tsiviilvalitsemisest

Sümboolse tähendusega sündmuseks sõja eelõhtul oli Vene tsaari Nikolai II ja Saksa keisri Wilhelm II ajalooline kohtumine Paldiskis 23. juunil (6. juulil) 1912. Saksa diplomaatia üritas säilitada ametlikes suhetes Venemaaga sõbralikku tooni ning Wilhelm II jättis tsaarile ja välisminister Sergei Sazonovile koguni hea mulje. Peale selle üritas Saksa kantsler Theobald von Bethmann-Hollweg veenda Venemaad, et Saksamaa ei toeta Austria-Ungari agressiivset poliitikat Balkanil. Suurbritannia aga ei olnud üldse huvitatud Vene-Saksa lähenemisest.²⁵

Iga juhul kinnitas Venemaa isevalitseja pärast kohtumist Wilhelm II-ga Vene kindralstaabi plaani, mille kohaselt hakati ellu viima 1909. aastal koostatud ehituskava hiiglaslike kaitserajatiste rajamiseks Soome lahe kallastel. Nii hakatigi ehitama merekindlust, mis Läänemere provintside kunagise vallutaja auks sai Peeter Suure nime.²⁶ Kahtlemata näitas rajatav strateegiline objekt avalikku vastasseisu kahe suurriigi vahel Läänemere ruumis.

Peeter Suure merekindlus koosnes rannakaitsepatareidest, meremiinitõketest ja maismaakindlustuste vööndist. Merekindluse peaeesmärk oli takistada vaenlase läbimurret Balti laevastiku põhibaasi Kroonlinna ja ühtlasi Venemaa keisririigi südamesse Peterburi (mis 18. (31.) augustil 1914 nimetati ümber Petrogradiks). Merekindluse põhipositsioon kulges mööda joont Tallinn–Naissaar–Porkkala, kindluse peastaap paiknes aga Tallinnas.²⁷

²⁴ 1914. aasta sõjasündmused, 173.

²⁵ George Buchanan, *Meine Mission in Russland* (Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1926), 68.

²⁶ Karjahärm, 189.

²⁷ *Ibid.*

On märkimisväärne, et veel 1913. aasta suvel soovis mereministeerium allutada Tallinna kindlusrajooni sõjaväevõimudele ja kehtestada siin Kroonlinna eeskujul sõjaväelise haldusvõimu. Vene mereväelaste omavoli võis Eestimaa rüütelkonna peamehe parun Eduard von Dellingshauseni arvates tuua kaasa kubermangupealinna hävingu.

Linnaelanike hirmuks hakkasid levima kuuldused Peeter Suure merekindluse komandandi viitseadmiral Aleksandr Gerassimovi kavatsusest ehitada Rannavärava juurde vanalinna haljasalale hiiglaslik loss vaatega merele. Pärast läbirääkimisi mereminister Ivan Grigorovitšiga suudeti siiski jätta Tallinna valitsemine tsiviilvõimude kätte. Tallinna allutamine sõjaväevõimudele sai teoks alles pärast sõja puhkemist 1914. aastal.²⁸

Sõja puhkemise järel hakkas merekindluse komandant sisuliselt üle võtma tsiviilvõimu kogu kubermangus. Läänemere provintside valitsemist Esimese maailmasõja päevil reguleerisid 1892. aastal kinnitatud „Reeglid sõjaseisukorras olevatel maa-aladel“, mille järgi laiendati armeejuhatajate, kindralkuberneride ja kuberneride pädevuse piire. Sõjaväelastel lubati teostada rekvireerimisi, kaasata tagalateenistusse tsiviilelanikke ja rakendada teisi meetmeid sõjavägede ülemjuhataja korraldusel. Ülemjuhatajale pidid alluma kindralkubernerid ja kubernerid tsiviilvalitsemise küsimustes, eriti aga ühiskondliku korra tagamiseks. Tsiviiladministratsioon võis maa-aladelt, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, küüditada ebasoovitavad isikud sisekubermangudesse või kehtestada neile piiranguid. Tsiviil-militaarkoostöö osutus aga maailmasõja tingimustes keerukaks ega laabunud kuigi hästi.²⁹

Vene Läänemere laevastiku juhataja admiral Nikolai von Esseni 18. juuli 1914. aasta käsu alusel kuulutati merekindluse ja Eestimaa kubermangu territooriumil välja eriseisukord. 20. juulil (2. augustil) 1914 hakkas Läänemere provintsidest ehk Eesti-, Liivi- ja Kuramaal ametlikult kehtima sõjaseisukord. Kuigi ametlikult läks võim Petrogradi ja Dvinski sõjaväeringkonna ülema kätte, eelistasid nad esimese kolme kuu vältel kuberneride tsiviilvõimu pädevusse mitte sekkuda.³⁰

²⁸ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 253–255.

²⁹ Бахтурина: 74.

³⁰ *Ibid.*

Tarvastu vallavanem Tõnis Klein koos 459. jalaväepolgu veltveebli, noorem-allohvitseri ja jefreitoriga. Jaan Rieti foto, Eesti Filmiarhiiv 215.4-5255

21. juulil andis merekindluse komandant viitseadmiral Gerassimov välja käsu, millega kehtestati Tallinnas ja 50 versta raadiuses ümber linna piiramisseisukord. Sellega kaasnes terve rida kitsendusi kodanike tavaelus. Esiteks hakkas Tallinnas tegutsema sõjaväe välikohus ja teiseks keelati 20. juuli korraldusega tsiviillaevade liikumine Tallinna sadamas pimedal ajal. Rikkujate pihta lubati avada rannakaitsepatareidest tuli. Lisaks kästi pimendada kõigi linna majade merepoolsed aknad ja sulgeda need luukidega. Sõjaväepatrullid võisid avada tule ka rikkujate akende pihta. Augustist keelati tsiviilautodel Tallinna tänavail pimedas liikuda.³¹

Peagi juhtis merekindluse komandant kodanike ja asutuste tähelepanu andmete edastamisele kirja teel: ei tohtinud kirjutada väeüksuste paiknemisest ja liikumisest ning muudest sõjaväega seotud asjaoludest.³² 20. juulil

³¹ Peeter Suure Merekindluse komandandi käsud, 1914. a., Eesti Ajalooarhiiv (edaspidi EAA) 42.1.2, 2–15.

³² Peeter Suure Merekindluse komandandi käsk nr 145, 21.07.1914, *ibid.*, pagineerimata.

1914 kehtestati üldine sõjaväetsensuur. Tsensori loata ei tohtinud avaldada mitte ühtegi trükist. Tsensuuri alla langesid kõik postisaadetised ja telegrammid.³³ Märkimisväärne on asjaolu, et aadressi võis kirjutada ainult vene keeles. Kirjaoskamatutele ja neile, kes ei vullanud vene keelt, osutati Tallinna postiametis tasuta abi tegevväkke saadetavate kirjade vormistamisel.³⁴

Kõige rohkem tabasid tsensuuri piirangud sõja esimestel kuudel just eesti ajalehte Tallinna Teataja, sest see julges avaldada artikleid, mis kohati sisaldasid ettevaatlikku kriitikat. Mõnikord rakendati sanktsioone ka ajalehtedele Meie Maa, Meie Tallinna Ajaleht ja Revaler Beobachter. Hakati sulgema saksakeelseid ajalehti.³⁵

Vägijookide tootmise ja müügi riiklikku monopoli karmistati sõja puhkedes veelgi. 12. augustil hakkas Eestimaa kubermangus kehtima täielik kuiv seadus, millega keelati alkohoolsete jookide tarbimine avalikes kohtades, ennekõike linnatänavatel ja -väljakutel. Alkoholihoobes ei tohtinud ilmuda avalikesse kohtadesse.

Üldiselt kehtis kuiv seadus osaliselt juba enne sõja ametlikku algust. Näiteks avastas 20. aprillil korrapidaja-kordnik Velitšinski alkoholihoobe tunnustega külalisi Valvaja seltsis ja lõpetas sealse peo. Ülekuulamisele saadeti süütõenditeks seltsiõhtul äravõetud karahvin koos viinajäänustega. Sarnased juhtumid olid järgnevatel kuudel üsna sagedased ja mitte ainult Tallinnas, vaid ka valdades.³⁶ 1914. aasta septembris trahviti Virumaal kahte talupoega õlle ja viina salakauplemise eest³⁷ ning oktoobris salaviinaga kinnipeetud isikuid karistati juba kuni kolmekuise vangistusega.³⁸ Novembris karistati ebakaines olekus avalikus kohas viibinud isikuid ühekuise vangistusega. Kui alkoholihoobes olekuga kaasnes naiste ahistamine, siis kolmekordistati vangistuse aega.³⁹

³³ Lea Teedema, „Tartu Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 273.

³⁴ Siseministeeriumi ringkiri ja kubermanguvalitsuse kirjavahetus kirjade postitamise asjus, august 1914, EAA.30.3.2453, pagineerimata, EAA 30.3.2455, pagineerimata.

³⁵ Keelatud trükiväljaannete nimekirjad, EAA.30.3.6371, 44–69.

³⁶ Eestimaa kubermanguvalitsuse ametkondlik kirjavahetus, aprill–august 1914, EAA.30.7.4472, pagineerimata.

³⁷ Rakvere maakonnaülevaate ringkiri nr 16, 1.09.1914, EAA.30.7.28, pagineerimata.

³⁸ Rakvere maakonnaülevaate ringkiri nr 18, 1.10.1914, *ibid*.

³⁹ Rakvere maakonnaülevaate ringkiri nr 21, 15.11.1914, *ibid*.

Eestimaa kubermangu elama asunud inimestele kehtestati kogu kubermangus arvelevõtmise kohustus. See puudutas ennekõike üürnikke, elamisloaga kubermangus viibijaid ja külalistemajade kliente. Rangelte keelati poliitilised meeleavaldused, streigid, piketid ja koosolekud. Eraldi oli kõne all revolutsiooniliste laulude (näiteks „Internatsionaali“) esitamise keeld. Karistatavaks muudeti tarbekaupade „põhjendamatu hinnatõus“,⁴⁰ ent samas ei suudetud peatada elukalliduse kasvu. Juba augusti algul tõusid esimesed hinnad, see puudutas eriti tubakatooteid.⁴¹ Tallinn oli ainus koht Eestimaa kubermangus, kus peagi kehtestati riiklikud piirhinnad.⁴²

Keelati relvalubade väljaandmine eraisikutele. Komandandi korralduste täitmist jälgiti ja rikkujaid karistati. Nii näiteks karistati septembris 1914 rahatrahviga Berthold von Nottbecki jahipüssi omamise eest. Virumaal aga karistati 100-rublase trahviga talupoeg Mihkel Lindenburgi illegaalselt soetatud revolvri eest.⁴³ Oktoobris kinnipeetud illegaalsete relvadega talupoegadele mõisteti juba vähemalt ühekuine vangistus.⁴⁴ Sagedaseks muutusid läbiotsimised anonüümsete kaebuste põhjal. Üks nendest oli süüdistus Varangu mõisa omaniku reservpolkovnik Alexander von Luederi vastu, kelle kodust otsiti 14 olematut jahipüssi.⁴⁵

Sõjaväevõimud jälgisid hoolikalt infrastruktuuri ja sideliinide korrasolekut. Nii karistati 1914. aasta detsembris kahte talupoega kuuajalise vangistuse ja hilisema küüditamisega merekindluse piirkonnast – sisuliselt Eestist väljasaatmisega – selle eest, et nad olid rikkunud Pärnumaal sõjaväe telefoniliini.⁴⁶

Merekindluse juhtkond hoiatas muu hulgas kohalikke elanikke meremiinidega seotud ohtude eest: välja pandi kuulutused, mis kirjeldasid

⁴⁰ Peeter Suure merekindluse komandandi käsud, 1914. a., EAA.42.1.2, pagineerimata.

⁴¹ Eestimaa kubermangu aktsiisiametniku märgukiri kubermanguvalitsusele, 2.08.1914, EAA.30.3.2453, pagineerimata.

⁴² Kersti Lust, „Võitlus toidu hinna tõusuga,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 207; Tartus kehtestati piirhinnad alles 1914. aasta lõpus ja linnavolikogu otsusega. Lea Teedema, „Tartu Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 280.

⁴³ Rakvere maakonnaülevaate ringkiri nr 16, 1.09.1914, EAA.30.7.28, pagineerimata.

⁴⁴ Rakvere maakonnaülevaate ringkiri nr 19, 15.10.1919, *ibid.*

⁴⁵ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 270.

⁴⁶ Tallinna maakonnaülevaate korraldus nr 11, 1.12.1914, EAA.30.7.28.

meremiine ja hoiatasid nende puutumise eest. Kõigile kodanikele, kes olid veest leidnud meremiini, lubati maksta autasu summas 50 kuni 150 rubla sõltuvalt sellest, kas miin oli vees või rannikul.⁴⁷

Tsiiviil- ja sõjaväevõimude vahendajaks Läänemere provintsidest loodi 1914. aasta varasügisel Dvinski sõjaväeringkonna ülema abi ametikoht, mille täitjaks nimetati sandarmeeria kindralleitnant Pavel Kurlov. Esi-olgu oli tema ülesanne kehtestada sõjaväeline järelevalve Riias, Riia maakonnas ja Kuramaa kubermangus, kuid Vene sõjavägede ülemjuhatus peakorteris (Stavkas) arvati, et see ei ole piisav meede Läänemere provintsidest valitsemise ühtlustamiseks, sest Kurlovi võim ei levinud üle kogu Baltikumi. Läänemere provintsid olid jagatud Petrogradi ja Dvinski sõjaväeringkonna vahel; Petrogradi sõjaväeringkonda kuulunud Eestimaa kubermangus koondus tsiiviilvõim viitseadmiral Gerassimovi kätte, mistõttu tekkisid pidevad arusaamatused.⁴⁸

Ülemjuhataja suurvürst Nikolai Nikolajevitš soovis segaduse lõpetamiseks koondada Balti kubermangude valitsemise ühe kõrgema sõjaväelase kätte kindralkuberneri õigustes. Ideed toetas Petrogradi kaitseks loodud 6. armee juhataja suurtükiväekindral Konstantin van der Vliet. Seoses sellega tegi ülemjuhataja staabi ülem jalaväekindral Nikolai Januškevitš ettepaneku anda kogu tsiiviilvõim Petrogradi sõjaväeringkonda kuulunud kubermangudes⁴⁹ Kurlovile, mida 24. novembril 1914 ka tehti.

Kurlovi kui Dvinski sõjaväeringkonna ülema abi ülesanne tsiiviilvõimu teostamisel Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangudes sõnastati kui „temale allutatud isikute ja asutuste tegevuse ühildamine Vene riikluse eesmärkide saavutamiseks“ ning ühtlasi meetmete rakendamine „rahvusliku vaenu õhutamise tõkestamiseks“. Sisuliselt sai Kurlov Balti kindralkuberneri ametikoha ja volitused, mis ületasid isegi sõjaväeringkonna ülema kompetentsi.⁵⁰ Teisalt teostas Kurlov enda sõnutsi ainult kontrolli siseministee-

⁴⁷ Kuulutus Balti laevastiku juhataja käsu põhjal, 19.09.1914, AA 30.5.20, 99.

⁴⁸ Бахтурин: 74–75.

⁴⁹ 1914. aastal kuulusid Eestimaa kubermang (v.a Tallinn) ja Liivimaa kubermang (v.a Riia ja Riia maakond) Petrogradi sõjaväeringkonda. Tallinn allus Peeter Suure merekindluse komandandile ning Riia, Riia maakond ja Kuramaa kubermang kuulusid Dvinski sõjaväeringkonda.

⁵⁰ Aadu Must, „Privileegeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 61. Курлов, 205.

Vabatahtlike rivistus Viljandi maakonna sõjaväeringkonna kasarmu ees 1914. aasta suvel. Jaan Rieti foto, Eesti Filmiarhiiv 215.4-5392

riumile allunud tsiviilvõimude üle; tegelikkuses sai tsiviilvõimu juhtivaks figuuriks hoopis Looderinde⁵¹ tagalaülem jalaväekindral Nikolai Danilov.⁵²

Kurlov meenutas pärast sõja lõppu, et sõjaväe tsiviilvõim ja administrerimiskord sõjateatris ei olnud Vene armees seadustega üldse reguleeritud. Sõja alguses teostasid tsiviilvõimu sõjaväeringkondades nooremohvitseridest ja sõjaväeametnikest moodustatud etapikomandandid (tagalakomandandid), kes pidasid oma võimupositsiooni tihti tsiviilametnike omast kõrgemaks. Kurlov meenutab juhtumit, mil tundmatu lipniku auastmes etapikomandant nõudis Liivimaa kubernerilt

⁵¹ Looderinne oli Vene armee operatiivstrateegiline väekoondis, mis moodustati 1914. aasta juulis. Tegutses Saksa vägede vastu põhjasuunal. Looderinde tähtsaim operatsioon 1914. aastal oli ebaõnnestunud pealetung Ida-Preisimaal. Sel ajal allusid Looderindele 1., 2., 5. ja 10. armee. 19. juulist kuni 3. septembrini 1914 oli Looderinde juhataja ratsaväekindral Jakov Žilinski.

⁵² Бахтурина: 75.

kategooriliselt tasuta rekvireerimist ennekuulmatult suures summas, lähtudes üksnes sõjaväe välijuhtimise eeskirjast. Selliseid vahejuhtumeid olevat olnud sadu ning need häirisid märkimisväärselt kuberneride tegevust.

Seoses sellega, et Looderindel tegutsenud armeede ja nende tagala-piirkondade piirid olid ähmased, tekkis tsiviilvalitsemises varsti kaos. Armeede juhatajate korraldused segunesid sõjaväeringkondade staapide ja Läänemere kubermangude kuberneride omadega, mistõttu tsiviilvõimud ei teadnud lõpuks, millist korraldust täita. Veel vähem said sellest aru kohalikud elanikud. Olukord muutus lausa katastroofiliseks, kui poliitilise kihutustöö, spekulatsiooni ja elukalliduse küsimuste lahendamisse kippus jõuliselt sekkuma sõjaväe vastuluure, kel üldse puudus asjatundmine kohalikes küsimustes.⁵³

Kindral Kurlovi hinnangul oli võimu ülevõtmisel sõjaväevõim Balti provintsidest kõige paremini korraldatud just Eestimaa kubermangus, mille kuberner oli Korostovets, ja Tallinnas, mida valitses viitseadmiral Gerassimov.⁵⁴

Venestamispoliitika uus laine ja saksavastane hüsteeria

Kuna teemat on põhjalikult käsitlenud Aadu Must,⁵⁵ keskendume siin peamiselt muutustele halduskorras.

Esialgu võtsid baltisakslased teate alanud sõjast vastu näiliselt suure vaimustusega. 30. juulil (12. augustil) 1914 kogunesid Eestimaa rüütelkonna liikmed jumalateenistusele Tallinna Toomkirikusse, et pidulikult tähistada Venemaa troonipärija Aleksei sünnipäeva. Rüütelkonna peamees parun von Dellingshausen pidas kõne, milles ta kinnitas Balti aadli truudust Vene keisrile ja keiserlikule perekonnale ning valmidust kaitsta keisrit ja Venemaad alanud sõjas. Telegramm õnnesoovide ja truuduse-

⁵³ Курлов, 178–181.

⁵⁴ *Ibid.*, 208.

⁵⁵ Must, „Privileegeritust põlualuseks“.

kinnitusega võidelda Venemaa vaenlaste vastu saadeti Peterburi, kust varsti saadi Nikolai II allkirjaga tänulik vastus.⁵⁶

Baltisaksa rüütelkonnad toetasid 1914. aasta augustis ja septembris riiki üsna suurte rahaannetustega. Nii annetas Eestimaa rüütelkonna peamees parun von Dellingshausen alanud sõja puhul Punase Risti Venemaa seltsile tol ajal arvestatava summa 2320 rubla. Annetajate hulgas olid ka Tallinna Suurgild, Rotermanni ja Lutheri vabrik, Mustpeade maja, Kanuti gild ja isegi ajaleht Revaler Beobachter. Suhteliselt suuri annetusi tuli teistelt sakslastest eraisikutelt, nende hulgas mõisaomanikelt krahv Reinhold von Stackelbergilt, parun Victor von Baggehufwudtilt ja parun Roman von Tiesenhausenilt.⁵⁷ Ühtlasi aitasid baltisakslased Punase Risti organisatsiooni, eraldasid raha sõjaväkke mobiliseeritud sõdurite perede ülalpidamiseks ja löid Eestimaa kubermangus komisjoni, mis tarnis Vene armeele saapaid.⁵⁸ Raha annetas ka Tallinna Juudi palvekogudus.⁵⁹

Kuid see kõik näitas pigem baltisakslaste suurt sisemist vastuolu. Aastaid hiljem kirjutas von Dellingshausen oma mälestustes, et kuigi ta ei pidanud õigeks Saksamaa otsust alustada Venemaaga sõda, „oli loomulik, et meie, baltisakslased, sõja puhkemisel Saksamaaga, südames oma hõimukaaslaste poole hoides, tsaarile antud vannet murda ei tohtinud, nii raske kui see ka igäühele meist ei olnud“.⁶⁰ Hoolimata sellest, et paljud baltisaksa aadlikud tegid avaldusi tsaari toetuseks või astusid vabatahtlikult tsaariarmeesse, oli ka selliseid, kes avalikult toetasid Saksamaad.⁶¹

Kubermanguvõimud võtsid alanud sõda kui ettekäännet uueks venestamislaineiks, mis kujunes varsti saksavastaseks hüsteeriaks.⁶² Uus rahvuslik rõhumine sai vene keeles nimetuse *разнемецивание*. Ka Eestimaa kubermanguvalitsust haaras ülevenemaaline saksavastane propagandakampaania, milles käidi välja koguni absurdseid ideid, nagu näiteks Eestimaa kubermangu (vn *Эстляндская губерния*) ümbernimetamine

⁵⁶ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1914–1920*, 315–316.

⁵⁷ Punase Risti annetajate nimekiri, august 1914, EAA.30.3.2453, pagineerimata.

⁵⁸ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 319–320, 337.

⁵⁹ Punase Risti annetajate nimekiri, august 1914, EAA 30.3.2453, pagineerimata.

⁶⁰ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 265.

⁶¹ *Ibid.*, 265–266.

⁶² Stackelberg-Sutlem, 10.

venepäraseks *Эстоземская губерния*’ks.⁶³ Aadu Must nimetab ebaõnnestunud ümbernimetamiskampaaniat tabavalt nimesõjaks, milles ühtlasi propageeriti saksapärasest perekonnanimedest loobumist.⁶⁴

Saksavastane kampaania puudutas ka akadeemilisi ringkondi. Nii valis Tartu ülikooli nõukogu alandlikult ülikooli auliikmeks suurvürst Nikolai Nikolajevitši, kellele lisandusid Belgia kuningas Albert I, Serbia kuningas Petar Karađorđević, troonipärija ja Serbia sõjavägede ülemjuhataja Aleksandar Karađorđević ning Inglismaa suursaadik Peterburis George Buchanan. Sõja algusega muutus keeruliseks Tartu ülikooli baltisakslas-test õppejõudude, üliõpilaste ja baltisaksa üliõpilaskorporatsioonide olukord.⁶⁵ Kiiresti levinud suurvene imperialistlikud meeleolud põhjustasid rohkesti vastastikusi solvanguid eesti ja baltisaksa üliõpilaste vahel.⁶⁶

Ülemjuhataja staabis arvati, et baltisaksa aadel Balti kubermangudes Petrogradi külje all võib siiski olla ohtlik. Staabiohvitseride meelest ei tohtinud „rassiinstinkte alahinnata“; samuti tuli arvestada tsiviilvõimu mugavust – kubernerid olid harjunud valitsema baltisaksa aadlile toetudes, see oli aga alanud sõja tõttu nüüd lubamatu. Ühe sõjaväelise juhi määramisega kõigi Balti kubermangude valitsemiseks sooviti ühtlasi tühistada baltisakslaste igasugune mõju Baltikumis.⁶⁷

Eraldi väärrib mainimist viitseadmiral Gerassimovi korraldus 20. oktoobrist, millega keelati eesti ja baltisaksa rahvuslike liikumiste tõkestamiseks „mitteriiklike“ lippude heiskamine. Rikkujaid pidi karistama rahatrahviga kuni 3000 rubla. Sellele järgnesid varsti veel suuremad kitsendused sakslaste vastu. 22. oktoobril keelati Saksa, Austria-Ungari ja Türgi alamatel viibida Peeter Suure merekindluse piirkonnas ehk sisuliselt kogu Eestimaa kubermangus. Vaenulike riikide kodanikel soovitati Venemaalt lahkuda Petrogradi ja Soome kaudu, vastasel juhul võidi nad küüditada Venemaa sisekubermangudesse. Veel enne 1914. aasta lõppu

⁶³ Graf, 80.

⁶⁴ Must, 29–31, 34.

⁶⁵ Villu Tamul, „Esimene maailmasõda ja keiserliku ülikooli lõpp Tartus,“ – *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toimetajad Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 244.

⁶⁶ Must, 29–31, 34. Tamul, „Esimene maailmasõda ja Tartu Ülikool,“ 270–271.

⁶⁷ Бахтурина: 75.

küüditati Venemaale Saksa alamad mõisnikud parun Günther Zoege von Manteuffel Määri mõisast ja parun Karl von Lueder.⁶⁸

Keskriikide alamatel keelati varsti ka kinnisvara soetada.⁶⁹ Vaenulike riikide alamate kaubandus- ja tööstusettevõtetele ning firmadele kehtestati piiranguid.⁷⁰

Alanud sõda tähendas peaaegu täielikku saksa keele kasutamise keelustamist Läänemere provintsidel. 31. oktoobril 1914 keelati see riiklikes asutustes, raudteejaamades ja -vagunitel, sadamates, teatrites, restoranides ja teistes avalikes kohtades. Samuti keelati saksakeelsed sildid. Puuduste kõrvaldamiseks anti aega ainult üks nädal. Juba mõni päev hiljem avastas merekindluse juhtkond rikkumised, mistõttu otsustati saksa keelt kasutanud ametnikud teenistusest vallandada.

24. novembril Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangus tsiviilvõimu üle võtnud Dvinski sõjaväeringkonna ülema asetäitja kindralleitnant Kurlov toonitas samuti saksa keele kasutamise keeldu kogu Baltikumis. Lisaks märkis Kurlov vajadust karmistada ajalehtede tsensuuri rahvuslikku vaenu õhutavate artiklite suhtes. Järgmise sammuna hakatigi sulgema saksakeelseid ajalehti, mis enamasti teostus küll alles järgmisel, 1915. aastal.⁷¹

Vene vägede ülemjuhataja vürst Nikolai Nikolajevitši käsul otsustati peale sakslastele kehtestatud kitsenduste rakendada 1914. aasta septembris sunnitööle Saksa sõjavangid, keda toodi ka Läänemere kubermangusse. Eraldi rõhutati, et just sakslasi tuleb karmimalt kohelda kui teisi, sest „kuulduste järgi“ sunnitakse Saksamaal tööle isegi ohvitseridest Vene sõjavange.⁷²

⁶⁸ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 342; Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 272–273.

⁶⁹ *Эстляндские Губернские Ведомости* nr 42, 16.10.1916, EAA.30.3.2455, pagineerimata. Petrogradi sõjaväeringkonna ülema ringkiri Eestimaa kubernerile, 8.10.1914, EAA.30.9.39, pagineerimata.

⁷⁰ Venemaa siseministri ringkiri, 7.10.1914, EAA 30.3.2370, 12; Petrogradi sõjaväeringkonna ülem Eestimaa kubernerile, 8.10.1919, EAA.30.9.39, pagineerimata.

⁷¹ Peeter Suure merekindluse komandandi käsud, 1914, EAA.42.1.2, pagineerimata; Курлов, 205, 208–209.

⁷² Petrogradi sõjaväeringkonna ülem Eestimaa kubernerile, 16.10.1914, EAA.30.5.3149, 1–2. Haagi 1899/1907. aasta IV konventsiooni 6. artikli järgi ei tohtinud vangi langenud ohvitseri

Huvitav on baltisakslaste reageering Vene võimude sanktsioonidele, mis tundusid baltlastele tihti põhjendamatud. Parun von Dellingshausen käsitles Eestimaa rüütelkonna komitees peetud ettekandes baltisakslaste olukorda pärast võimude kehtestatud sanktsioonide jõustumist. Ta viitas vene ringkondade süüdistusele, et baltisakslased ei võtnud osa patriootlikest manifestatsioonidest Tallinnas. Selle põhjenduseks tõi von Dellingshausen asjaolu, et mitte kõik sakslased ei tulnud 1. augustil ehk sõja esimesel päeval oma mõisatest linna, need aga, kes viibisid linnas, vältisid massilisi meeleavaldusi „oma harituse tõttu“, mis ei võimaldanud neil lihtrahvaga seguneda. Arusaamatusi tekitas rahalise hüvitise väljamaksmine teenistusse kutsutud sõdurite abikaasadele. Vääna mõisas olevat mõisavalitseja keeldunud maksmast palka vabatahtlikult sõjaväkke astunud talupoegadele, kusjuures olukorda proovis lahendada juhuslik kasakaohvitser, kes ähvardas koguni jõuga. Konflikti sekkus 18. korpuse ülem kindral Nikolai von Krusenstiern isiklikult.⁷³

Balti aadel üritas sakslastele kehtestatud piirangud kergendada või koguni tühistada. Valusalt reageeriti haridusministri määrusele saksa-keelsete koolide sulgemise kohta. Ajalehes Ревельские Известия ilmunud artiklile, milles baltisakslasi süüdistati riigireetmises, reageeris parun von Dellingshausen pöördumisega sõjaväevõimude, täpsemalt viitseadmiral Gerassimovi poole palvega karistada ajalehe toimetajat rahatraviga rahvusliku vaenu õhutamise eest. Sõjaväevõimud jätsid paruni pöördumise tähelepanuta.

Liivimaa maamarssal parun Adolf Pilar von Pilchau üritas 1914. aasta sügisel koguni kuuel korral pääseda Petrogradis keisri audientsile, et paluda tsaaril lõpetada baltisakslaste vastane ässitustegevus Läänemere kubermangudes.⁷⁴ Samas küsimuses külastas Petrogradi von Dellingshausen, kus ta kohtus teiste hulgas siseminister Nikolai Maklakoviga. Valitsuse liikmete tüütamise baltisakslaste poolt lõpetas siseministri asetäitja ja sandarmikorpuse ülem Vladimir Džunkovski inspeksioon Riiga ja

sundida füüsilisele tööle. Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art4, 23.05.2015.

⁷³ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 339–340.

⁷⁴ *Ibid.*, 344.

Jelgavasse, kus ta süüdistas kõiki baltlasi pangermanismis ning soovitas koguni Liivi- ja Kuramaa kuberneridel oma ametipostidelt tagasi astuda, sest nad ei kaitse piirkonnas piisavalt Vene huve.⁷⁵

Pärast sõja algust hoogustus spionomaania baltisakslaste suhtes, keda enamasti alusetult süüdistati koostöös Saksamaaga.⁷⁶ Vene sõjaväeteenistusse kutsutud baltisakslastel soovitati oma perekonnanimi venestada, mida nad siiski ei teinud.⁷⁷ Baltisakslasi süüdistati muu hulgas selles, et nad informeerivad Saksamaad telegraafi teel Vene Balti laevastiku laevade liikumisest. Seoses sellega otsisid sandarmid läbi Tallinna Toomkiriku ja Tallinna arsti Woldemar Samson von Himmelstjerna korteri.

Läbiotsimisi korraldati ka Kaarma-Suuremõisas ning Vasalemma, Matsalu, Varbla, Koluvere ja Leetse mõisas. Viimases arreteeris keegi kasakahorunži Tarassov mõisaproua paruness Isabella von Ungern-Sternbergi kutsari absurdse süüdistuse alusel, justkui too olevat taskulambiga andnud signaale Saksa laevastikule. Sama süüdistuse eest vahistati mitu mõisateenijat mujalgi. Veel süüdistati baltisakslasi „reeturlikes sidemetes Saksamaaga aeroplaanidega“ ja konfiskeeriti kõik nende põllumajanduslikud varud, et „poleks millegagi Saksa sõjaväge vastu võtta“.⁷⁸ Sellised süüdistused näitasid Vene sõjaväelaste hirmu Saksamaa ees, mistõttu puudutasid repressioonid kõike saksakeelset ja -meelset.

Avalikes kohtades saksa keele kasutamise keelu võtsid baltisakslased vastu kibedusega. Parun von Dellingshausen nimetas seda „ennekuulmatuks sissetungiks meie provintside ellu“. Pärast tsiviilvõimu üleandmist kindralleitnant Kurlovile lootsid baltisaksa aadlikud mõjutada sõjaväeringkonna uut ülemat inseneriväe kindralit vürst Nikolai Jevsejevits Tumanovit, et see parandaks nende olukorda Läänemere kubermangudes.⁷⁹ Tegelikult aga soovitas Kurlov oma Riia-visiidi ajal Liivimaa rüütelkonnal venekeelsele asjaajamisele üle minna. Kurlovi meelest pidi sellekohane käsk tulema varem või hiljem, aga vabatahtliku ülemine-

⁷⁵ Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 267–268.

⁷⁶ *Ibid.*, 266.

⁷⁷ Turmann, 31; Camilla von Stackelberg, 103.

⁷⁸ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 341, 343. Dellingshausen, *Kodumaa teenistuses*, 269.

⁷⁹ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 343.

kuga vene keelele näidanuksid baltisakslased üles oma püüdlikkude riigistruudust.⁸⁰

Mobilisatsioon ja rekvireerimised

Mobilisatsiooni algusega kaasnesid kohe rekvireerimised ja majanduslikud sundkoormised. Nii renditi mobilisatsiooni väljakuulutamisega Tallinnas merekindluse ja 23. jalaväediviisi tarbeks eraomanikelt autosid. Mootorsõidukite tagastamisel küsisid nende omanikud tagantjärele „määratult kõrget hinda“. Tekkinud vastuolu lahendamiseks moodustati merekindluses erikomisjon mereväe vanemleitnant Garsojevi juhtimisel.⁸¹ Peagi hakkas sama komisjon hoopis autosid rekvireerima ja seda ainult sümboolse tasu eest.⁸²

Merekindluse komandant viitseadmiral Gerassimov sai 11. septembril Tallinnas Peterburi sõjaväeringkonna ülema ringkirja, milles teatati Vene armee ülemjuhataja käsust rekvireerida kõik paadid ja laevad, mis kuuluvad Keskriikide kodanikele. Edasi paluti Eesti- ja Liivimaa kuberneridel välja selgitada Saksa ja Austria-Ungari alamatele kuuluvate laevade ja paatide arv.⁸³

Siseministeeriumile allunud maakonnaülemad saatsid politseiametnikud käsku täitma. 29. septembril võeti Rakvere maakonnas ära üksainus paat, mis kuulus Saksa kodanikule Karl Henschelile; rekvireeritud paat anti üle Kulgu riigikaitse ülemale.⁸⁴ Narva sadamas võeti veel 7. augustil kinni 1389-tonnine Saksa aurik Juno, mis oli ehitatud 1894. aastal. Aurik, mille kodusadam oli Flensburg, toimetati Vene laevastiku peabaasi Kroonlinna. Rohkem Keskriikide laevu ega paate sõja alguseks Narvas ei olnud.⁸⁵

⁸⁰ Must, 65.

⁸¹ Viitseadmiral Gerassimov kindralmajor Korostovetsile, 12.09.1914, EAA 30.5.3145, 1.

⁸² Kindralmajor Korostovets viitseadmiral Gerassimovile, 13.09.1914, EAA 30.5.3145, 3.

⁸³ Peterburi sõjaväeringkonna ülema ringkiri, 28.08.1914 (allkirjastas staabiülemad kindraladjutant Danilov) ja viitseadmiral Gerassimovi resolutsioon, EAA 30.5.3143, 5387.

⁸⁴ Rakvere maakonnaülemad ettekanne Eestimaa kubernerile, 16.09.1914, EAA.30.5.3143, 5927.

⁸⁵ Narva kaubasadama ülema ettekanne Eestimaa kubernerile, 9.09.1914, *ibid.*, 5720.

Lähtudes merekindluse juhtkonna ärritatud resolutsioonidest võib järeldada, et kuu lõpuks leitud üksikud paadid ei olnud merekindlusele üldse vajalikud.⁸⁶ Sellepärast otsustati rekvireeritud paadid müüa või hävitada. Kõige rohkem paate rekvireeriti Haapsalu maakonnast (Lääne-maalt), kuid nende müügist saadi ainult 463 rubla ja 55 kopikat. Viis paati jäeti Haapsalu politseile. Kokku rekvireeriti Läänemaal 11 paati, mis kuulusid kolmele Saksa ja ühele Austria-Ungari alamatele.⁸⁷

Huvitaval kombel ei leitud rekvireerida tulevaid paate Tallinna sadamast.⁸⁸ Ilmselt jõudsid nende omanikud astuda Vene kodakondsusesse – see oli 1914. aasta augustis ja septembris levinud nende sakslaste ja Austria-Ungari alamate seas, kes ei soovinud oma varandust Eestisse jätta. Samas toimus ka vastupidine protsess, mille puhul saksa päritolu inimesed loobusid Vene kodakondsusest Saksa kodakondsuse kasuks.⁸⁹

4. septembril 1914 hakati Eestimaa kubermangus sõjaväe tarbeks hobuseid rekvireerima.⁹⁰ Saksa ja Austria-Ungari kodanikelt rekvireeriti kõik hobuseid ilma igasuguse rahalise hüvitiseta. Mobiliseeriti ka mõisnike hobused. Juba varsti kaebasid sõjaväevõimud, et mõisnikud olevat tarninud sõjaväele kõige kehvemaid hobuseid.⁹¹ 1914.–1915. aastal sattusid hobuste varjamise süüdistuse alla kümme konda baltisaksa mõisnikku, keda nimetati „hobuste mobilisatsiooni saboteerijateks“.⁹²

Saksa konsulaat Riias jälgis Venemaa sakslastevastaseid toiminguid veel enne ametlikku sõjakuulutust. Kui Riias elanud Saksa kodanikelt nõuti hobuseid mobilisatsiooni algul juulikuus, enne sõja algust, siis Saksa

⁸⁶ Viitseadmiral Gerassimovi resolutsioon, 18.10.1914, *ibid.*, 6837; Peeter Suure merekindluse mererinde ülemal kontradmiral Adrian Nepeneni ettekanne merekindluse komandandile 17.12.1914, *ibid.*, 37.

⁸⁷ Haapsalu maakonnaülemal ettekanne kubermanguvalitsusele, 10.03.1914, *ibid.*, 36; Läänemaal rekvireeritud paatide nimekiri, *ibid.*, 42.

⁸⁸ Tallinna maakonnaülemal ettekanne Eestimaa kubernerile, 11.10.1914, EAA 35.5.3142, 21.

⁸⁹ Eestimaa kubermanguvalitsuse kirjavahetus Bidderi perekonna ja dr Berta von Edbergi Vene kodakondsusest loobumise asjus, august 1914, EAA 30.3.2453, pagineerimata. Eestimaa kubermanguvalitsuse kirjavahetus Austria kodaniku Johann Kasimir Billi ja saksa perekondade Wedleri ja Wickneri Vene kodakondsusesse astumise asjus, *ibid.*

⁹⁰ Kindral Gulevitš Eestimaa kubernerile, 31.07.1914, EAA.30.5.20, 89.

⁹¹ *Protokolle der Estländischen Ritterschaft*, 339; Eduard von Stackelberg, 164.

⁹² Must, 34.

diplomaatilised esindajad sekkusid kohe, et olukorda lahendada. Saksa konsulaat Riias kirjutas vastava protesti Liivimaa kubernerile Nikolai Zvegintseville, viidates 1904. aasta Vene-Saksa kaubanduskonventsioonile.⁹³

4. oktoobrist 1914 hakati ette valmistama Vene vägede majutamist Eestimaa kubermangus. Anti välja korraldused ja vajalikud juhtnöörid.⁹⁴

Eesti- ja Liivimaa kuberneride tähtsaimaks ülesandeks sai alates 1914. aasta juulist mobilisatsioon. See kuulus Vene impeeriumi siseministeeriumi valitsemisalasse ja kubernerid allusid siseministrile. 1914. aastal viidi Eestimaal mobilisatsioon ellu viies etapis. Sõjaväekutse alla kuulusid kõik kutsealuste kategooriad, nii nekrutid kui ka reservistidest maakaitseväelased (ratnikud). Kui mobilisatsiooni esimese lainega 31. juulil 1914 kutsuti Eestimaa kubermangus ja Liivimaa kubermangu põhjaosas püssi alla 18 000 meest, siis kokku mobiliseeriti 1914. aastal üle 17 600 reservväelase, 3500 noorsõdurit ja ligikaudu 14 500 maakaitseväelast ehk umbes 7% Eesti meessoost rahvastikust.⁹⁵ Mobilisatsiooni korraldasid siseministeeriumile allunud kubermangu politseiasutused koostöös maakondade sõjaväeülematega.⁹⁶ Kiire ja eduka mobilisatsiooni eest autasustas tsaar Nikolai II 1915. aasta aprillis Eestimaa kubeneri kindralmajor Izmail Korostovetsi⁹⁷ Püha Anna 1. klassi ordeniga.⁹⁸

Märkimisväärne on, et mobiliseeriti isegi neli Eestimaa kubermanguvalitsuse ametnikku, mistõttu pidi selle asjaajamise võime vähenema umbes 20% võrra.⁹⁹ Et mobilisatsiooni eest vastutasid kuberner ja kohalik siseministeeriumi aparaat, siis ametnikud sisuliselt mobiliseerisid

⁹³ Saksamaa keiserlik konsulaat Liivimaa kubernerile Zvegintseville, 1.07.1914, EAA.301.1.137, 48.

⁹⁴ Sõjaväe kortermeistriteenistuse peavalitsus Eestimaa kubernerile, 21.09.1914, EAA.30.9.39, pagineerimata. Peastaabi ringkiri nr 201, 19.9.1914, *ibid*.

⁹⁵ Kröönström, 184; Tannberg, *Eesti mees Vene kroonus*, 201.

⁹⁶ Eestimaa kubeneri käskkirja projekt, 11.08.1914, EAA.30.3.2453, pagineerimata. Tallinna maakonnaülema korraldus nr 8, 1.09.1914, EAA.30.7.28, pagineerimata.

⁹⁷ Eesti pedagoog Elfriede Lender, kes tundis kubeneri isiklikult, meenutas Izmail Korostovetsi kui seltsivat, sõbralikku ja lahket, kuid lihtsameelset ning koguni naiivse ja piiratud mõtlemisvõimega riigitegelast, Lender, 222–226.

⁹⁸ Ärakiri ajalehest Правительственный Вестник Eestimaa kubermanguvalitsusele, 27.04.1915, EAA.30.13.352, 84.

⁹⁹ Eestimaa kubeneri Korostovetsi märgukiri siseministrile, 7.08.1914, EAA.30.7.27, 70.

iseennast. Seoses tegevväkke kutsutud politseinike lahkumisega võeti Eesti- ja Liivimaa kubermangu politseiasutustes ette rida koondamisi ja ümberpaigutamisi.¹⁰⁰

Tartu üliõpilasi, kes said õpinguteks ajapikendust, sõjaväkke ei kutsutud. Õpinguid jätkanud tudengite elu muutus keerulisemaks, sest pangad enam õppelaene ei andnud ja rahapuuduse tõttu olid paljud sunnitud töötama kooliõpetajatena. 1914. aasta oktoobrist alates hakati siiski sõjaväeteenistusse võtma ka 1. ja 2. kursuse tudengeid, välja arvatud need, kes õppisid arstiteaduskonnas.¹⁰¹

Riik tagas tegevväkke mobiliseeritud sõdurite perede ülalpidamise, mis sõltus mobiliseeritu rahuaja ametist ja pereliikmete arvust.¹⁰² Esialgu tekkis kubermangus raskusi sõjaväevarustuse väljaandmisega, millele osutab asjaolu, et mobiliseerimisel ostis riik nekrutitelt ja maakaitseväelastelt välja nende isikliku ihupesu.¹⁰³

Ajalehtedes kirjeldati rahva meelsust tsitaatidega. Üks Viljandi vanem reservväelane olevat mobilisatsiooni peale öelnud: „Ega ma kauaks jää, meil seal tükitöö, notin oma jao saksu maha ja tulen koju“.¹⁰⁴

Alates 1914. aasta novembrist hakati Eesti- ja Liivimaa kubermangu ametlikes teatajates avaldama langenute, haavatute ja teadmata kadunute nimekirju.¹⁰⁵ Nende põhjal võib teha järelduse, et sõja esimese kolme kuuga Eestimaa kubermangust ning Liivimaa kubermangu Saare, Viljandi, Tartu, Pärnu ja Võru maakonnast ning Valga linnast mobiliseeritust sai rindel haavata vähemalt 511 meest ning lahinguväljal langes ja suri haavadesse vähemalt 84 meest. Teadmata kadunuks loeti 332 meest.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Eestimaa kubermangu politseiameti kirjavahetus, EAA.30.7.27, pagineerimata.

¹⁰¹ 1914. aasta sõjasündmusi, 542.

¹⁰² Siseministri ringkiri, 15.08.1914, ERA.30.7.27, pagineerimata.

¹⁰³ *Эстляндские Губернские Ведомости*, nr 37, (11.09.)1914, pagineerimata.

¹⁰⁴ 1914. aasta sõjasündmusi, 175.

¹⁰⁵ Venemaa siseministeeriumi üldameti ringkiri, 31.10.1914, EAA.30.3.2370, 13.

¹⁰⁶ Langenud, haavatud ja teadmata kadunud sõdurite nimekiri kubermangude ja maakondade kaupa, 1914, EAA.380.1.35, 11598–11599, 11817–11819, 12171–12173. Langenud, haavatud ja teadmata kadunud sõdurite nimekiri kubermangude ja maakondade kaupa, 1914, EAA.30.3.2375, 5–7, 59, 62, 72–74, 89, 97, 103, 164–166, 187, 224, 254, 297, 335, 373.

Töölisklass ja sõjatööstus

Üsna tähtsat rolli Eestimaa kubermangu elus mängisid Tallinna sõjatehased. Kõik tehased, mis täitsid laevastiku ehituse programmi admiral ja kindraladjutant Ivan Grigorovitši juhitud mereministeeriumi tellimusel, allutati sõja algul Peeter Suure merekindluse komandandile. Need olid kolm erakapitalile kuuluvat tehast: Vene-Balti, Bekkeri ja Noblessneri laevatehas. Kui Bekkeri ja Vene-Balti laevaehitustehas spetsialiseerusid hävitajate (miiniristlejate) ehitamisele, siis aktiselas Noblessneri tehasehitada Vene laevastikule allveelaevu. Märkimisväärne on, et sõjatööstuse tarbeks koondati Tallinna suur hulk oskustöölisi. Nii täitis Vene mereväe tellimusi Bekker & Co tehases 1914. aasta augustis 2000 oskustöölisl, kelle arv kasvas kogu sõja vältel.¹⁰⁷

1914. aasta augusti seisuga ehitati Vene-Balti aktsiaseltsi Tallinna tehases muu hulgas ristlejaid Svetlana ja Admiral Greigh, hävitajaid Gavriil, Mihhail, Vladimir, Sokol, Metšeslav ja Konstantin ning mitut abilaeva.¹⁰⁸ Hävitaja Gavriil lasti Tallinna sadamas vette juba 23. detsembril 1914 (5. jaanuaril 1915).¹⁰⁹ Vene-Balti tehasele esitatud sõjatellimuse kogumaksumus ulatus 35 miljoni rublani.

Bekkeri tehase täitis alates 1913. aastast viie hävitaja, viie puksiirilaeva, ühe jäälõhkuja, üheksa suurtükipaadi ja allveelaevade emalaeva (ujuvdoki) ehitamise tellimust. Noblessneri tehasehitada alates 1914. aasta juulist Balti laevastikule allveelaevu ja nende mootoreid. Sõjatellimusi said ka teised Tallinna metallitööstusettevõtted, nagu näiteks Volta elektriseadmete ja Franz Krulli masinatehas külmutusseadmete valmistamiseks.¹¹⁰

Tehased esitasid mereministeeriumile kuuaruandeid ehitusel olevate sõjalaevade seisuga ja mehhanismide valmisoleku ehk laevaehituse prog-

¹⁰⁷ Karjahärm, 191.

¹⁰⁸ Andmed Vene-Balti tehases ehituses olnud laevade kohta, 1914–1917, EAA.1804.3.1978, 29–34.

¹⁰⁹ Vene-Balti laevatehase tehniline direktor laevaehituse valitsuse ülemale, 4.12.1914, EAA.1804.2.286, pagineerimata.

¹¹⁰ Maie Pihlamägi, „Eesti tööstus Esimese maailmasõja aastail,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 173.

*Vesilennukilt pildistatud vaade Noblessneri laevatehasele.
Tagaplaanil lennusadama angaarid ja Patarei merekindlus.
Karl Akeli foto 1920. aastate algusest. Eesti Filmiarhiiv 257.A-287-406*

rammi täitmise kohta.¹¹¹ Sellest aga ei piisanud ja peale aruannete esitamise kohustuse määrati 1914. aasta novembris mereminister Grigorovitši käsul Tallinna laevaehitustehasesse laevaehitusvalitsuse esindajad, kes pidid jälgima, et laevaehitusprogramm Balti laevastiku jaoks saaks ilmtingimata tähtjaks täidetud.¹¹²

Laevade ehitamine ei sõltunud mitte ainult ressurssidest, vaid ka tööliste meeleolust ning see erines tugevalt ülejäänud linnaelanike ja maa-inimeste omast. On tähelepanuväärne, et sõja eelõhtul 1914. aasta juulis haaras paljusid Venemaa tehaseid suur streik, millest ainuüksi Peterburis võttis osa kuni 130 000 töolist. Tallinnas streikisid enam-vähem kõik

¹¹¹ Direktor Gavrilovi ringkiri nr 183, 5.09.1914, EAA.1804.2.6800, pagineerimata.

¹¹² Mereministri ringkirja nr 364 koopia, 31.10.1914, EAA.180.2.286, pagineerimata.

suurimad tehased: Dvigatel, Lutheri vabrik, Wiegandi, Bekkeri, Johanson, Krulli, Volta ja Vene-Balti tehas.¹¹³

Alanud sõda võtsid töölised kui rasket aega, millega kaasneb töönormide kasv. Kas patriootlikest tunnetest või solidaarsusest, aga Vene-Balti tehase töölised pöördusid veel mobilisatsiooni alguses tehist juhtinud laevaehitusinseneri ja tehnilise direktori Ivan Gavrilovi poole palvega pidada nende palgast kinni kindel protsent rindele läinud sõdurite perede toetuseks.¹¹⁴ Ilmselt võis see olla seotud ka sellega, et sõjatööstuse oskustöölisi üldjuhul sõjaväkke ei mobiliseeritud.

Kuigi töölistel oli streikimine keelatud, jätkus nende allumatus ka sõja ajal. Nii keeldusid Vene-Balti remonditehase töölised 1914. aasta septembri algul kiirtööde tegemisest ujuvdoki ehitamisel. Direktor Gavrilov üritas ohutada neid kui „vene inimesi“ töötama patriotismitundest, arvesse võttes rasket sõjaaega. Streikijad lubas ta anda merekindluse ülemale käsutusse ehk sõjakohtu alla.¹¹⁵ Peale selle keelati sõja tingimustes Tallinna laevaehitustehaste töölistel vahetada töökohta ilma sõjaväevõimude loata. Rangel hakati karistatama ka tööle hilinemist.¹¹⁶

Selle taustal eraettevõtlus alanud sõja tingimustes hoopis elavnes. Hoogustus Volta vabriku ja Vene-Balti laevaremonditehase tööliste elamute ehitamine, mis tõi ärimeestele suurt kasumit. Teisalt üritasid ettevõtjad võimaluse korral kroonu tellimusi vältida.¹¹⁷

1914. aasta sõjategevusest Eesti piirkonnas

1914. aastal kuulusid Eestimaa ja Põhja-Liivimaa Peterburi (Petrogradi) sõjaväeringkonda. Märkimisväärne on, et sõja alguses oli sõjaväeringkonna ülemaks suurvürst Nikolai Nikolajevitš ise. Kui ta määrati Vene sõjavägede ülemjuhatajaks, siis uueks ringkonnaülemaks sai jalaväekindral parun Nikolai von Aschberg.

¹¹³ 1914. aasta sõjasündmusi, 170.

¹¹⁴ Direktor Gavrilovi ringkiri nr 181, 3.09.1914, EAA 1804.2.6800, pagineerimata.

¹¹⁵ Direktor Gavrilovi ringkiri nr 177, 30.08.1914, *ibid.*

¹¹⁶ Direktor Gavrilovi ringkiri nr 195, 25.10.1914, *ibid.*

¹¹⁷ Ipsberg, 211, 216–217.

Eestis asus 23. jalaväediviis, mis allus 18. armeekorpusele. Diviisistaap ja kolm polku – 89. Belomorski (Valgemere), 90. Oneega ja 91. Dvinski (Daugavpils) polk – asusid Tallinnas, üks jalaväepolk (92. Petšora polk) aga Narvas. 23. suurtükiväebrigaadi osad paiknesid enne sõja algust Tallinnas ja Keilas. Tartu 95. Krasnojarski polk, mis peagi kaotas Ida-Preisimaa operatsioonis ühe kolmandiku oma isikkoosseisust, allus 24. jalaväediviisile. Samale diviisile allus Valgas paiknenud 94. Jenissei polk.

Maaväeüksuste kõrval paiknesid Eestis kaks piirivalvebrigaadi: 2. Revali (Tallinna) ja 3. Arensburgi (Kuressaare), telegraafi- ja autoroodud, sandarmikomando ja teised üksused. Piki Eesti rannikut asus rida Balti laevastiku objekte, mis allusid Peeter Suure merekindluse komandandile.¹¹⁸

Sõjategevus puudutas Eestit 1914. aastal üpris vähe ja sedagi rohkem merel. Tallinnas ja Helsingis viibinud Vene Balti laevastiku ohvitserid võtsid sõjateate vastu suure vaimustusega. Nad soovisid võimalikult kiiresti astuda sõjategevusse, näidata üles oma oskusi ja teadmisi ning ilmutada vaprust. Lahingulaevade isikkoosseis hüüdis sõjakuulutuse peale valjult hurraa.¹¹⁹

Märkimisväärsetest sündmustest väärib tähelepanu Saksa kerge-ristleja Magdeburgi juhtum, sest see sõitis 26. augustil 1914 Osmussaare juures madalikule. Kuigi meeskond lasi laeva komandöri korvetikapten Richard Habenichti käsul oma laeva õhku, suutsid venelased leida ristleja tekilt salajase koodiraamatu ja edastasid selle inglastele. Teine koodiraamat leiti laeva kõrvalt veest ühe uppunud Saksa ohvitseri juurest, kelle olid avastanud Vene tuukrid. Koodiraamatute abil suudeti varsti dešifreerida kogu Saksa *Hochseeflotte* ('ulgumerelaevastiku') raadioside.¹²⁰

Magdeburgi juhtumi ajal saatis kohalik politsei talupoegi Nõva lähedal rannikule otsima hukkunud laeva rususid, mille seas võisid olla mereväe koodiraamatud. Politsei avastas oma üllatuseks, et Nõva mõisnik Victor von Baggehufwudt ei lubanud otsingule saadetud talupoegi tema valduses olnud mererannikule. Merekindluse komandandil ei osutunud olevat piisavalt võimu, et sundida mõisnikku rannikult leitud asju sõja-

¹¹⁸ Kröönström, 185, 187–188.

¹¹⁹ Граф, *Императорский флот*, 306.

¹²⁰ Граф, *На «Новике»*, 37–41; 1914. aasta sõjasündmusi, 501–502; Ivo Juurvee, „Venemaa raadioluure sünd Esimese maailmasõja aegses Eestis,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, 359, 362.

väevõimudele ära andma ning viitseadmiral Gerassimov pidi isiklikult paluma kuberneril sekkuda. See demonstreeris taas baltisakslaste vastasseisu Vene sõjaväevõimudega Baltikumis.¹²¹

Teine juhtum oli vene ristleja Pallada torpedeerimine Saksa allveelaeva U-26 poolt Russarõ saare lähistel Soome lahes. Ristleja uppus mõne minuti jooksul koos 597 meremehega. See oli vene laevastiku esimene suure laeva kaotus maailmasõjas.¹²²

Alates 31. juulist 1914 veeskas Vene Balti laevastik Naissaare ja Porkkala vahele 2200 miini, millele järgnes uute miinitõkete paigaldamine. See mõjutas tugevalt laevauhendusi sadamate vahel.¹²³

Kokkuvõte

Esimese maailmasõja algus kutsus esile suurvene patriotismipuhangu eestlaste ja ametlikel üritustel isegi baltisakslaste seas. Seejärel alanud hooga venestamise uus laine ehk saksavastane *разнемечивание* muutis baltisakslaste meelt. Tsiviilvõimu ülevõtmine sõjaväevõimude poolt sõja alguses tõi tavakodanike ellu suure hulga kitsendusi, millest eriti ränk tundus rahvale nn kuiv seadus.

Sõjaväelaste otsene sekkumine Balti provintside kohalikku haldusse kutsus esile suure segaduse, mille juures oli märgatav võimude dubleerimine. Raskenes ka revolutsioonimeelsete tegelaste olukord, seda eriti sõjatsensuuri ja poliitiliste koosolekute keelu tõttu.

Mobiliseeritud meeste arv ei olnud 1914. aastal väga suur ja rahvas ei tundnud veel sõja majanduslikke raskusi, mistõttu oli meeleolu üsna hea. Sõja puhkedes mängiti rahvuslikel nootidel ning eestlastele tundus, et sõda sakslaste vastu on õiglane kättemaks sajanditepikkuse orjapõlve eest. Sõjategevus puudutas Eestit esialgu küll vähe, kuid ees oli armee tagala saatus kogu sellega kaasnenud koormaga.

¹²¹ Viitseadmiral Gerassimov kindralmajor Korostovetsile, 26.08.1914, EAA.30.5.20, 83.

¹²² *Ibid.*

¹²³ *Ibid.*

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

- 30 Eestimaa kubermanguvalitsus 1782–1917
- 35 Eestimaa vanglate inspektsioon 1912–1917
- 42 Eestimaa kubermangu tootluskomitee 1914–1918
- 301 Liivimaa kubermangu väeteenistuskomisjon 1874–1918
- 380 Pärnumaa sõjaväeülem 1868–1917
- 1804 Vene-Balti Laevaehituse ja Mehaanika Aktsiaselts 1910–1930

Publitseeritud allikad

Protokolle der Estländischen Ritterschaft. Halbband 1: Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1914–1920, hrsg. von Thomas Freiherr von Dellingshausen und Henning von Wistinghausen, *Ex fontibus Archivi Historici Estoniae* 3. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011.

Ajakirjandus

Postimees 1914

Päevaleht 1914

Tallinna Teataja 1914

Kirjandus

Бахтурина, Александра. „Военное и гражданское управление на западных окраинах Российской империи в годы Первой мировой войны,“ *Российская история*, 5 (2014): 73–90.

Graf, Mati. *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused. Ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini*. Tallinn, 1993.

Juurvee, Ivo. „Venemaa raadioluure süünd Esimese maailmasõja aegses Eestis,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 358–374. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Karjahärm, Toomas. *Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.

Kröönström, Mati. „Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914,“ – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos*, toim. Rein Helme jt, 184–196. Tartu: Korp! Sakala, 1994.

Lust, Kersti. „Võitlus toidu hinna tõusuga,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 200–216. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Maailmasõda 1914 –1918, I, 1914. aasta sõjasiindmusi, toimetanud August Hanko. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1939.

Must, Aadu. „Privilegeeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste representimine Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 15–107. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Pihlamägi, Maie. „Eesti tööstus Esimese maailmasõja aastail (1914–1918),“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 170–199. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Tamul, Villu. „Esimene maailmasõda ja keiserliku ülikooli lõpp Tartus,“ – *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toimetajad Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe, 240–244. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2007.

Tamul, Villu. „Esimene maailmasõda ja Tartu Ülikool,“ – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos 1999*, koostaja Tarmo Kulmar, peatoimetaja Ülo Siivelt, 270–274. Tartu: Korp! Sakala, 2001.

Tannberg, Tõnu. *Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917*. Tartu: Ilmamaa, 2011.

Teedema, Lea. „Tartu Esimese maailmasõja ajal,“ – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koostaja Tõnu Tannberg, 270–357. Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes archivi historici estoniae 22 (29), Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014.

Mälestused

Buchanan, George. *Meine Mission in Russland*. Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1926.

Dellingshausen, Eduard von. *Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused*. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2011.

Граф, Гаральд. *Императорский флот между двумя войнами 1906–1914*. С.-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр „БЛИЦ“, 2006.

Граф, Гаральд. *На «Новике». Балтийский флот в войну и революцию.* С.-Петербург: Гангут, 1997.

Grosschmidt, Eduard. *Suures heitluses.* Tartu: Noor-Eesti, 1937.

Ipsberg, Karl. *Ühe sirge mehe elukäik.* Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.

Курлов, Павел. *Гибель Императорской России.* Москва: Современник, 1991.

Lender, Elfriede. *Minu lastele.* Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.

Paléologue, Maurice. *Tsaaririik maailmasõjas.* Tallinn: Kunst, 2010.

Stackelberg, Camilla von. *Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist.* Tallinn: Olion, 2003.

Stackelberg, Eduard von. *Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused.* Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.

Stackelberg-Sutlem, Eduard von. *Aus meinem Leben. Die Kriegsjahre 1914–1918. Verschickung nach Sibirien.* Hannover-Döhren: Verlag Harro von Hirschheydt, 1964.

Turmann, Ernst. *Pikva*, Loomingu raamatukogu 37/39 (1812/1814). Tallinn: Perioodika, 1992.

Veebilehed

Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp#art4, 23. mai 2015.

Beginning of the First World War in Estonia

Government and Society

Igor Kopõtin

In 2014, many countries in the world commemorated the centennial of World War I. This inspired widespread discussion on how the past is assessed and how historical memory is generated. Until recently, the focus of research was on the military and political aspects of World War I, whereas newer publications indicate that the social and economic history of the war is also now being tackled.

While the circumstances causing the great powers who fought in World War I to join the war, as well as subsequent events, are by now rather clear, the wartime situation in the European countries that were born after the war in the territories of former empires is still largely unknown. One such country is Estonia, which formed part of the Russian Empire in 1914 and was divided between the Province (Governorate) of Estonia and northern part of the Livonian province. How did Estonia receive the news of World War I, how did the nation's mood differ from that of the Empire's capital, a couple of hundred kilometres to the east, and how did the war affect life in the governorates – all these questions are explored in this article.

Adding intrigue to the exploration is the fact that Russian military authorities considered the Baltic governorates Livonia, Estonia and Courland a major forward defence region for the capital St. Petersburg (renamed Petrograd in 1914). As a result, extensive defence facilities were built around Tallinn and on the islands of Estonia, and the military became increasingly involved in the administration of the governorates. However, the outbreak of the war threw the command of the rear area of the tsarist army into chaos: the several civil and military authorities that operated simultaneously often ended up issuing conflicting orders. When the military authorities took over from the civil admin-

istration at the onset of the war, the people were submitted to a range of restrictions, with the prohibition of alcohol experienced as particularly taxing.

Compared to the governorates of Inner Russia, and particularly in the context of the war against Germany, the Baltic provinces were unique in terms of the very strong influence of the Baltic Germans. They formed the local upper class and their public law knighthoods carried out numerous local administrative tasks in rural areas. As the war broke out, the Baltic Germans, who were loyal and had pledged allegiance to the Emperor, began to be viewed suspiciously. As a result, anti-German propaganda was stepped up, followed by requisitions and deportations.

As the war broke out, the Imperial officials knew how to push the emotional buttons of the Estonian people, inciting anger against the large landowners, the Baltic German nobility. The newspapers were inundated with anti-German hysteria and displays of allegiance to the Russian Empire, which was all supposed to show the Estonians that the war against Germany was also a righteous revenge for centuries of serfdom. As the numbers of conscripts were not yet that significant in 1914, and as the war was yet to take its economic toll on the Estonian people, spirits were rather high in the beginning. Although Estonia was not yet that involved in military action, the fate of being caught in the area behind the lines with the burdens this entails was already looming.

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas I maailmasõja ajal (1915–1918)¹

Tamara Scheer

Austria-Ungari ohvitser Arthur Hausner, kes ei teeninud sugugi mitte vähetähtsal sõjaväe okupatsioonivalitsuse ametikohal, märkis oma kirjel-
duses okupeeritud Poola² olukorra kohta: „Nõudmised saavutada ühelt
poolt Poola liitumine monarhiaga, teiselt poolt aga Poolat viimse piirini
ekspluateerida ei olnud omavahel sugugi kooskõlas, [...] sõjaväevalitsus
pidi alati leidma mingisuguse keskte, et kuidagi mõlemat täita.“³ Haus-
ner, kes oli 1915. aasta augustist kuni 1918. aasta juulini kindralstaabi
ülem Lublinis ja seega kubermneri järel tähtsuselt teine mees Austria-
Ungari okupeeritud Poolas, sõnastas niiviisi üheaegselt haldusasutuse
ja väejuhatuse tegutsenud sõjaväevalitsuse küllalt keerulise olukorra.
Oma ulatuslikus uurimuses olen käsitlenud Austria-Ungari okupatsiooni-
poliitikat I maailmasõja ajal ning mitme okupeeritud territooriumi ja
maa haldusstruktuure ning nende vahelisi erinevusi või ühisjooni.⁴

¹ Tänan Herderi Instituuti sõbraliku loa eest avaldada ajakirjas Zeitschrift für Ostmitteleu-
ropaforschung saksa keeles ilmunud artikkel lühendatult ja mõnevõrra muudetuna ka Eesti
sõjaajaloo aastaraamatus.

² Sõja alguses nimetati Austria-Ungari okupeeritud Venemaa territooriumi Visla kuberman-
guks (*Weichselgouvernement*). Okupatsiooniasutuste omaaegsetes dokumentides kasutatakse
erinevaid nimetusi: *Vene-Poola*, *okupeeritud Venemaa alad*, pärast kuningriigi väljakuuluta-
mist aga nimetust *Poola Kuningriik*. Kõige sagedamini kasutasid Doonau monarhia ameti-
asutused nimetust *Vene-Poola*, mistõttu kasutatakse seda terminit ja ilma jutumärkideta ka
käesolevas artiklis.

³ Nr. 5, Rezension von „Die Polenpolitik der Mittelmächte“, Austria Riigiarhiiv (edaspidi
ÖStA) / Sõjaarhiiv (edaspidi KA) / Nachlasssammlung, B 217:2, Arthur Hausner, S. 329.

⁴ Okupeeritud Poola alade kõrval ka Serbia, Montenegro, Albaania, Põhja-Itaalia, Rumeenia ja Ukraina. Vt Tamara Scheer, *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltung im Ersten Weltkrieg*, Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 2 (Frankfurt a.M. u.a.: Peter Lang, 2009). Autor on hiljuti avaldanud kaks artiklit okupeeritud Poola kohta, mis on pühendatud kummalegi üksikaspektile: Tamara Scheer,

Ehkki sõjalisi eesmärke üritati ellu viia ühetaoliselt, olid okupatsioonirežiimid erinevad. Küsimus sellest, mis oli ühetaoline kõigi jaoks ja mis oli tüüpiline Poola jaoks, ongi alljärgneva artikli aines. Ühisilming oli näiteks sõjaväeliste ülesannete ja poliitika tihe põimumine okupatsiooni argipäevas, millele on pühendatud eeskätt artikli esimene osa. Välispoliitiliste huvide kõrval mõjutas okupatsioonipoliitikat eelkõige Austria sisepoliitika ja eriti poola lobitöö. Kohaliku haldussüsteemi säilitamine ja ühitamine täieliku anneksiooni võimalusega on samuti kohalikele erinevustele vaatamata kõikjal jälgitav. Rekviireerimised, töökohustus ja elanike allutamine kindlatele eeskirjadele tulenesid sõjalistest vajadustest. Seega, hoolimata sellest, et Poolas sooviti käituda vabastajatena, erinesid seal rakendatud sunnimeetmed vähe nendest, mis olid kasutusel Serbias, kuigi viimast käsitati okupeeritud vaenuliku riigina.

Ennekõike lähtutakse artiklis okupatsioonipoliitika poliitilis-strateegilisest tasemest ja rahvastiku koosseisust ning selle taustal kohtadel nähtavalt piiramatult tegutseva sõjaväevõimu tegevusest. Nende kahe aspekti põimumist nagu ka okupatsiooniülesannete ühitamist kohaliku haldussüsteemiga, kohaliku bürokraatia rakendamist ning okupatsiooniametnike ja elanike kooskõla käsitletakse juhtumiuuringuna ühe kõlbluspoliitilise meetme elluviimise näitel. Ajaloolane Jerzy Gaul on oma töodes korduvalt viidanud okupatsioonivõimu katsetele teha koostööd kohalike poola tegelastega ja sobitada nende vastukaja oma strateegilis-poliitilise kontseptsiooniga sõjajärgseks ajaks.⁵ Seega ei olnud Poola elanikud pelgalt poliitika objekt ja sellisena ei käsitanud neid ka

„Medizin und Hygiene in Besatzungsregimen am Beispiel des k.u.k. Militärgeneralgouvernements Lublin (1915–1918),“ Ute Caumanns, Fritz Dross und Anita Magowska (Hrsg.), *Medizin und Krieg in historischer Perspektive*, Medizingeschichte im Kontext, 17 (Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2012), 116–127 ja Tamara Scheer, „Österreich-Ungarns Besatzungsregime im Königreich Polen unter besonderer Berücksichtigung von Religions- und Kultusfragen (1915–1918),“ Alfred Eisfeld, Guido Hausmann und Dietmar Neutatz (Hrsg.), *Besetzt, interniert, deportiert. Der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des östlichen Europa 39 (Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2013), 173–198.

⁵ Jerzy Gaul, „The Austro-Hungarian Empire and Its Political Allies in the Polish Kingdom 1914–1918,“ Andreas Gottsmann (Hg.), *Karl I. (VI.). Der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*, Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kultur-

okupatsioonivõim. Viimase punkti puhul tõstetakse esile kaht aspekti, mis olid tüüpilised Austria-Ungari okupatsioonivõimule Poolas: katse läheneda elanikele religiooni kaudu ning kahe liitlase – Saksamaa ja Austria-Ungari – kooskõla või pigemini teineteisest mööda- ja lahkutöötamine. Kokkuvõtte sisaldab muu hulgas võrdluse teiste Austria-Ungari okupatsioonirežiimidega samal ajavahemikul.

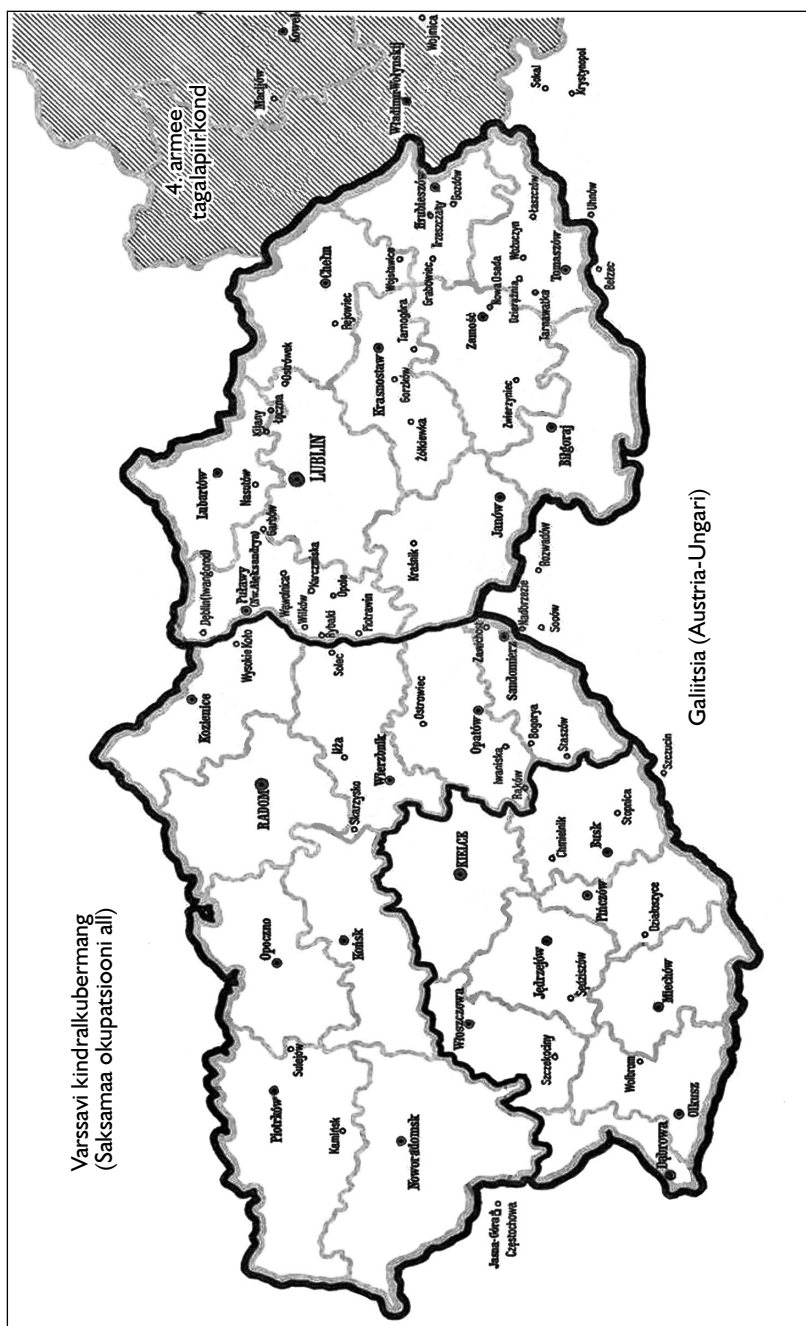
Austria-Ungari okupatsioonirežiimi puhul on metoodiliselt keeruline toetuda käsitlustele Poolast I maailmasõjas, sest need keskenduvad peamiselt Saksa keisririigile ega erista Keskriikide okupatsioonirežiime selgelt teineteisest.⁶ Paljut on küll võimalik üksikjuhtumite puhul kõrvutada ja võrrelda, aga ainult kitsendustega. Saksa keisririigi ning Habsburgide monarhia poliitika, riikliku korralduse ja sõjaliste eesmärkide erinevused on selleks liiga suured. Just kolme parlamendiga kahe riigi⁷ väljakujunenud struktuurid ja traditsioonid olid asjaoludeks, mis kujundasid Austria-Ungari funktsioneerimise okupatsioonivõimuna. Kaas-aegsed kirjeldavad arvukaid vastuolulisi huve ja huvide kokkupõrkeid paljudel tasanditel, nii tsiviil- ja sõjaväelise personali kui ka sõjaväelaste endi vahel.⁸ Hoolimata mahukast biograafilisest kirjavarast selle aja kohta

forum in Rom, Abhandlungen (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007), 203–221.

⁶ Frank Schuster on seda erinevust teadvustanud, kuid eeldab lugejalt häd geograafilisi teadmisi ega osuta kohtade nimetamisel mitte alati seal kehtinud okupatsioonirežiimile. Vt Frank M. Schuster, *Zwischen allen Fronten. Osteuropäische Juden während des Ersten Weltkrieges (1914–1919)*, Dissertation der Universität Basel, Lebenswelten osteuropäischer Juden 9 (Köln u.a.: Böhlau, 2004).

⁷ Austria-Ungari nn topeltmonarhia koosnes kahest riigist: Austria-Ungari keiser oli Austria keiser ja Ungari kuningas. Austria ja Ungari piir oli juba keskajal Doonau lisajõgi Leitha (Lajta). Sellepärast nimetati riigi Austria osa Tsisleitaaniaks ja Ungari osa Transleitaaniaks. Alates annekteerimisest 1908. aastal oli riigi kolmandaks osaks Austria ja Ungari ühisvaldus ehk kondomiinium: Bosnia ja Hertsegoviina. Riigi kolm parlamenti olid Austria kahekojaline Riiginõukogu (*Reichsrat*, mille alamkoda valiti alates 1907. aastast üldvalimistel), Ungari kahekojaline Riigipäev (*Magyar Országgyűlés*, alamkotta saatsid oma esindajad komitaadid ja linnad) ning 1910. aastal esimest korda valitud Bosnia ja Hertsegoviina Maapäev (*Bosanski sabor*, 92 liiget, kellest 72 valiti kolme valimiskuuriaga valimistel). (*Toim.*)

⁸ Tsiviil- ja sõjaväeasutuste vastuolulised huvid olid ka naaberriigis Saksamaal tavalised. Seoses Saksa okupatsioonipoliitikaga tuleb ennekõike juhtida tähelepanu uurimustele, mis käsitlevad seda ajavahemikku kuberner Hans Hartwig von Beseleri näitel: Robert Michael Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler als Generalgouverneur in Polen 1915–1918.

Austria-Ungari keiserlik-kuninglik sõjaväe kindralkubermang okupeeritud Vene-Poolas

ei luba eeskätt lihtsõdurite ja lihtrahva sulest pärineva kirjaliku pärandi nappus kaugeltki kõiki vaatepunkte ilma lünkadeta avada. Lisaväljakutseks uurijale on mitmes keeles dokumendid (saksa keele kõrval peamiselt poola- ja ungarikeelsed), mis sageli on ühes ja samas aktikaustas.

Jerzy Gaul on rekonstrueerinud erinevad haldustasemed ja nende pädevuse alates keskasutustest kuni üksikute kreisideni (maakondadeni).⁹ Käesolevas artiklis on tema uurimistulemusi täiendatud Austria Riigiarhiivi sõjaarhiiviosakonna fondide, eriti aga keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatuses (*k.u.k. Armeeoberkommando*) selle valdkonna eest vastutanud kortermeistriosakonna fondi ja seni selle teema käsitlemisel kasutamata Sõjakohtu arhiivi (*Militärgerichtssarchiv*) fondi abil. Poolas tegutsenud isikute mälestused ja isiklik kirjavara, nagu kirjavahetus ja päevikud, täiendavad eelnimetatud allikaid ennekõike selles, mis puudutab isiklikke ülesandeid ning suhtumist Viinist lähtuvatesse strateegiatesse ja Lublinist saadetud käskudesse.¹⁰ Lisaks on allikate hulka kaasa-

Person und Politik in Selbstzeugnissen,“ Diplomarbeit (Univ. Freiburg i.Br., 2007), samuti Robert Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft? Hans Hartwig von Beseler als Generalgouverneur in Polen, 1915–1918,“ *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 58, 4 (2009): 469–500; Arkadiusz Stempin, „Deutsche Besatzungsmacht und Zivilbevölkerung in Polen im Ersten Weltkrieg: Polen, Juden und Deutsche im Vergleich,“ Alfred Eisfeld, Guido Hausmann, Dietmar Neutatz (Hrsg.), *Besetzt, interniert, deportiert. Der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des östlichen Europa 39 (Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2013), 153–172.

⁹ Jerzy Gaul, *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915–1918* (Warszawa: DiG, 1998).

¹⁰ Sõjakohtu arhiivi fond annab menetletud kuritegude kaudu infot ka elanike igapäevaelu ja nende kontaktide kohta okupeeriva väe sõduritega madalaimal organisatsioonitasemel. Kasutatud on eelkõige Theodor Ritter von Zeyneki, keiserliku-kuningliku maaväe kortermeistriosakonna ülema publitseeritud mälestusi (Theodor Ritter von Zeynek, *Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich*, hrsg. von Peter Broucek, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 101 (Wien: Böhlau, 2009)); keiserliku-kuningliku sõjaväe Poola kindralkubermangu staabiülema Arthur Hausneri töid (Arthur Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges* (Wien: Brüder Hollinek 1935) ja tema kollektsiooni Austria Riigiarhiivi sõjaarhiivi osakonnas); üht Rudolf Mitzka käsitlust (Rudolf Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ Hugo Kerchnawe, *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten* (Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A.G., 1928), 8–52; Leopold von Andriani publitseeritud kirju (Ursula Prutsch und Kurt Zeyringer (Hg.), *Leopold von Andrian*

tud ajakirjas Polen: Wochenschrift für polnische Interessen (1915–1918) avaldatud keiserlikku-kuninglikku sõjaväe-kindralkubermangu (keskusega Lublinis) käsitlevad artiklid, usutlused ja ametlikud teadaanded.¹¹

Poliitika ja strateegia

Austria-Ungari ja Poola ajalugu olid enne I maailmasõja puhkemist tihe-
dalt teineteisega seotud ning seda mitte ainult sellepärast, et nii Doonau
monarhial kui ka Saksamaal olid selles piirkonnas ammu ajast suured
huvid. Niinimetatud Kongressi-Poolast, mille Venemaa oli omandanud
Poola jagamise tulemusel ja mis jaotati pärast 1830. aasta Poola ülestõusu
Venemaa kubermangudeks, põgenes hulk elanikke Austria-Ungari poo-
lakatega asustatud aladele, esmajoones Galiitsiasse. Maailmasõjas vahel-
dus elanike seni soodne suhtumine Austria-Ungarisse või ka Saksamaasse
sõltuvalt okupeeritud aladel rakendatud meetmetest, samuti Keskriikide
sõjalisest edust. Poola tulevikuplaane, ja seda just sõja alguses, sepista-
sid Austria kroonimaa¹² Galiitsia poliitikud. Need aga, nagu võttis asja

(1875–1951): *Korrespondenzen, Notizen, Essays, Berichte, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs* 97 (Wien: Böhlau, 2003); ning keiserliku-kuningliku maa-
väe ülemjuhatused meditsiiniteenistuse ülema Johann Steineri aruandeid, mis on tallel tema kol-
lektsioonis Austria Riigiarhiivi sõjaarhiivi osakonnas. Austria Riigiarhiivis on ka komandant
Josef Klettlingeri aruanded, mis on säilinud peaaegu ilma lünkadeta. Need pakuvad sissevaate
okupatsiooni mikrokosmosesse ühe haldusametniku vaatepunktist. Komandandi kirjavahetus
Viini ametnike, kaasohvitseride ja kohalike ametnikega, kellega ta oli sõbrunenud, võimaldab
rekonstrueerida nii teatud meetmete rakendamise argumendid kui ka sellele järgnenud elanike
reaktsiooni (Konv. Reservatakten 1915–1918, 14.10.1916, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1589).

¹¹ Ajakirja andis välja Ladislaus Leopold Ritter von Jaworski, alates 1918. aasta oktoobri lõpus
ilmunud 198. numbrist Max Goldscheider. Toimetus asus Viini kesklinnas Wipplingerstraße
12. Intervjueeritavate ja artiklite autorite valikust lähtuvalt võib ajakirjast sellegipoolest rää-
kida kui poola lobi häälekandjast. Lugejaskond ulatus poola emigrantideni Ameerika Ühend-
riikides.

¹² Alates topeltmonarhia moodustamisest 1867. aastal nimetati kroonimaadeks Austria osa
(Tsisleitaania) omavalitsusega „liidumaid“, mille olid sajandite vältel vallutanud Habsburgid:
need olid Böömi (Tšehhi), Dalmaatsia ning Galiitsia-Lodomeeria kuningriigid, kaks Austria
ertshertsogkonda, Bukoviina, Kärnteni, Kraini, Salzburgi, Ülem- ja Alam-Sileesia ning Steier-
marki hertsogkonnad, Määrimaa, Görzi ja Gradisca, Istria ja Tiroomi krahvkonnad, Trieste linn
ning Voralberg. (*Toim.*)

kokku Austria peaminister krahv Karl Stürgkh, olid poolakad, „kes ka 150 aastat pärast Galiitsia Austriga ühendamist [...] ei olnud veel austerlasteks saanud“.¹³ Selline suhtumine peegeldub ka keiserlike-kuninglike ohvitseride mälestustes – nemad otsustasid lõpuks okupatsioonipoliitika teostamise üle kohapeal.¹⁴ Moodustati Poola leegion, kuhu kuulus nais-sõdureidki, ning see võitles keiserlikule-kuninglikule armeele allutatuna Józef Piłsudski juhtimisel.¹⁵

Kuigi okupeeritud ala oli eelkõige armee tagala ning sellisena allutatud kõrgemale sõjaväelisele juhtimisele, s.o keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatausele, ei olnud sugugi väiksema tähtsusega tsiviilfaktor, seda eeskätt diplomaatilist ja poliitilist mõju puutuvalt. Siinkohal tuleb eelkõige nimetada keiserlikku-kuninglikku välisministeeriumi ja selle esindajat Saksamaa okupatsioonivalitsuse juures Varssavis, Leopold von Andrian-Werburgi, ning Viini poola lobi, kuhu kuulusid mõjukad poola poliitikud Galiitsiast. Oma mõju oli ka tsiviilkomissaril, kes oli nagu staabiülemgi kindralkubeneri otsealluvuses. Tsiviilkomissari (*Zivillandeskommissar*) pädevuses olid poliitilised, politsei-, pressi-, ettevõtlus-, põllumajandus-, meditsiini-, veterinaar-, tsiviilõiguslikud ja maksuküsimused.¹⁶ Ehkki

¹³ Peaminister krahv Karl Stürgkh ministrite nõukogu istungil 6. oktoobril 1915. Tsiteeritud: *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, hrsg. von Miklós Komjáthy, Magyar Országos Levéltár kiadványai 2 (Budapest: Akad. Kiadó, 1966), 295.

¹⁴ Das Tornisterkind, ÖStA/KA/NL, B/58, Nr. 4, August von Urbanski, 93.

¹⁵ Hea ülevaate Poola leegioni loomise vajalikkusest annab Rudolf Hecht, *Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges*, Dissertation (Wien, 1969), 80 f. Peale selle vt Piotr Szlanta, „Der Erste Weltkrieg von 1914 bis 1915 als identitätsstiftender Faktor für die moderne polnische Nation,“ – *Die vergessene Front – der Osten 1914/15: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, 46. Internationale Tagung für Militärgeschichte des MGFA 2004, hrsg. von Gerhard P. Groß, Zeitalter der Weltkriege 11 (Paderborn: Schöningh, 2006), 153. Piłsudski pärines Vilniuse maakonna poolakate seast. Selle ala vallutas Saksamaa I maailmasõja ajal. Vt Vejas Gabriel Liulevicius, *War land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I*, Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare 9 (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

¹⁶ Gaul, *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie*. Krahv J. Wodicki oli tsiviilkomissar kuni 1916. aasta suveni. Talle järgnes samas ametis Georg Ritter von Madeyski (Madejski). Kuni kindralkubermangu reorganiseerimiseni, mille tulemusena arendati välja okupatsioonivalitsuse tsiviilkomponent, oli tsiviilkomissar ainult haldusjaoskonna juhataja. Ümberstruktureerimist kirjeldas Wodicki ühes usutluses: *Polen* 1, nr 46 (12.11.1915), 188.

sõjaväevõim oli haldusvõimu teostamisel suhteliselt iseseisev, ei olnud tema mõjuvõim sugugi piiramatult. Tsiviilkomissariaadi ametikohtade täitmisel tuli arvesse võtta ka poliitilisi kaalutlusi. Staabiülema ooberstleitnant Arthur Hausneri kõrvale määrati alates 1916. aasta juunist tsiviilkomissariiks kultuuri- ja haridusministeeriumi jaoskonnaülem Georg Ritter von Madejski, kes pidi „kõrge poola rahvusest funktsionärina“ olema „poliitiline nõuandja ja tsiviilhalduse ainuvastutav juht.“¹⁷

Suurema osa Austria-Ungari okupeeritud Poola osa elanikest moodustasid katoliiklastest poolakad,¹⁸ kuid ka juudid, keda oli ümmarguselt 15%, ei olnud sugugi väike vähemus.¹⁹ Sõjategevuse käigus lahkus suurem osa vene ametnikest koos oma taganeva armeeaga.²⁰ Sageli jäid aga maha nende perekonnad ja väga väike hulk ametnikke, keda saadi rakendada hoolimata sellest, milline oli nende usaldusväarsus okupatsiooni võimude silmis. Kohalikele elanikele lisandus tohutu hulk Austria-Ungari tsiviilteenistujaid ja nende perekonnaliikmeid ning sõjavange, kes okupeeritud aladele tööle saadeti, samuti umbes 40 000 Austria ja Ungari sõjaväelast.²¹ Tooni andis suur hulk poola päritolu ametnikke ja ohvitseri Galiitsiast. Sõjaväevalitsusel tuli reglementeerida kõigi nende elanike koosseksisteerimist, eelkõige olukorras, kus puudus vahetu oht saada haavata või surma nagu rindel, ja vältida konflikte.

Samal ajal kui keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatus kortermeistriaktsiooni Poola referent Rudolf Mitzka nimetas sõjaliste ülesannete täitmisel tekkinud raskuste põhjusena enamasti „poliitilisi asjaolusid“, oli elanike ambivalentne hoiak ikka ja jälle aruannete teemaks.²² Nii tunnistas Austria-Ungari välisminister Stephan Burián von Rajecz pärast

¹⁷ Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte*, 69.

¹⁸ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 10.

¹⁹ Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte*, 268.

²⁰ Samal ajal kui okupatsioonivõim kurtis pidevalt sobiva poolakatest halduspersonali puudust, kajastati sedasama asjaolu ajakirjas *Polen* kui poolakate kõrvaletõrjumist haldusametitest. *Polen* 4, 25.10.1918, 199.

²¹ Okupeerivate üksuste sõdurid olid paigutatud enamasti Saksamaa okupatsiooniala piirile, et takistada kaupade ja vilja organiseeritud salakaubavedu, vt *Zeynek*, 311. Ühes keiserliku-kuningliku sõjaväe pressiosakonna aruandes ajakirjas *Polen* 1, nr 43, 22.10.1915, 103 räägitakse umbes 500 ohvitserist ja ametnikust.

²² Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 12.

sõnavõttu 6. oktoobri 1915. aasta ministrite nõukogu istungil, et poolakate soovid olid „kuni viimase ajani täiesti põhjendamatud“.²³ Poola ühiskonna hoiakuid kujutati kui sügavalt lõhenenuid. Oli neid, kes olid teatud tingimustel valmis Austria-Ungari okupantidega koostööd tegema, ja neid, kes sellest keeldusid.²⁴ Austria-Ungari Jasna Góra enklaavi komandant üritas seda asjaolu eritleda oma aruandes kõrgemalseisvale asutusele Lublinis:

„Linnade haritlaskond: oma hoiakutelt ja töötahtelt meelestatud [poola] rahvuslikus vaimus, [---] linna keskkihid: kui organiseerimata, siis on ükskõiksed. [---] Talupojaseisus: kuningriigi vastu, sest pelgavad [uude Poola] rahvuslikku armeesse kutsumist ja ütlevad otse välja, et nad jooksevad pigem üle kui hakkavad venelaste vastu võitlema, kes neid hästi kohtlesid. Juudid: [---] ei taha mingit poola valitsust, sest ei taha neid teenida.“²⁵

Austria-Ungari ei lähtunud okupeeritud ala suhtes mingist ühtsest tulevikustrategiast ning vaheldumisi arutleti nii selle liitmise üle Doonau monarhiaga kui ka omariikluse teemal. Austria Riiginõukogu poola saadikute fraktsioonil, Poola Klubil ei olnud selles sugugi tähtsusetu roll; peale selle jälgiti pidevalt oma liitlase Saksamaa tegevust ja rõhutati vähemalt avalikes avaldustes vajadust arvestada poolakate soove. Ebamäärased avaldused ja okupatsioonipoliitika pidev edasi-tagasi kõikumine ei pakkunud poola elanikkonnale mingit orienteerumisvõimalust. Sealjuures arutati juba 1914. aasta augusti esimestel nädalatel Kongressi-Poola võimalikku liitmist Austria-Ungari riigikehandiga. Galiitsiaga ühendatud „Vene-Poola“ pidi olema tulevikus koos Austria ja Ungariga Habsburgide monarhia võrdõiguslik osa. Senisest Austria-Ungari topeltmonarhiast oleks selle järgi pidanud kujunema Austria-Ungari-Poola kolmikmonarhia. Idee pärines poola päritolu keiserlikult-kuninglikult rahandusministrielt Leon Ritter von Bilińskilt ja tal õnnestus sellele

²³ Välisminister Burián ministrite nõukogu istungil 6. oktoobril 1915, tsiteeritud *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, 292 järgi.

²⁴ Szlanta, „Der Erste Weltkrieg von 1914 bis 1915“, 162. Vt ka Gaul, „The Austro-Hungarian Empire“.

²⁵ Reservatakten 1915–1918, 21.11.1916, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1589.

saavutada nii keiser Franz Josephi kui ka välisminister krahv Leopold Bertcholdi toetus.²⁶ Põhimõtteliselt esindas ja kaitses Austria-Ungari mõne reservatsiooniga Poola sel viisil impeeriumiga liitmise ideed kuni 1918. aasta lõpuni. Austria-Poola lahendus näis olevat ainus võimalus alal hoida Doonau monarhiat ja samal ajal mitte riskida enamasti poolakatega asustatud Galiitsia kaotamisega.²⁷

Paljude erinevate huvide seas, millest sõjaväe kindralkubermangu aastate jooksul teavitati, teatasid vähemalt Ungari peaminister István Tisza ja tema valitsus juba varakult oma huvipuudusest, sest „peale kõlavate poliitiliste seisukohavõttude pole Poolaga niikuinii öieti midagi peale hakata“.²⁸ Praktistel põhjendustel tegi Tisza ettepaneku rakendada okupatsioonivõimu teenistuses poolakeelseid Austria alamaid.²⁹ Samasugune oli alguses liitlase Saksamaa suhtumine, kes, nagu formuleerib Ursula Prutsch, „näitas esialgu üles huvipuudust Poola suhtes, kus mõne poliitiku arvates elas liiga palju juute, slaavlast ja katoliiklasi“.³⁰ Saksa keisririik tegutses niikuinii hoopis teistsuguste plaanide järgi. Alates 1916. aasta keskpaigast kavatseti Poola kui suveräänne „puhverriik“ Venemaa piiril siduda majanduslikult Saksa keisririigiga.³¹ 1917. aasta novembris toetas keiser Wilhelm II Poola loovutamist Doonau monarhiale.³² Erinevate

²⁶ Markus J. Hecher, *Die austropolnische Lösung. Die österreichisch-ungarische Kriegszielpolitik in Bezug auf Polen während des Ersten Weltkriegs*, Dissertation (Universität Wien, 2001), 16–17.

²⁷ Prutsch und Zeyringer (Hg.), *Leopold von Andrian*, 236.

²⁸ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen“, 6. Täiesti teistsugune oli suhtumine okupeeritud Serbia aladesse, mille Tisza oli kuulutanud Ungari mõjusfääriks juba enne Serbia tegelikku okupeerimist. Vrd József, Galántai, *Hungary in the First World War* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 162.

²⁹ *Polen* 1, nr 51, 17.12.1915, 353.

³⁰ Ursula Prutsch, „Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie. Deutschland, Österreich-Ungarn und die polnische Frage (1915–1918)“, – Moritz Csáky, Klaus Zeyringer, *Ambivalenz des kulturellen Erbes: Vielfaltcodierung des historischen Gedächtnisses*, Paradigma: Österreich, 1 (Innsbruck: StudienVerlag, 2000), 70.

³¹ Stanisław Stomma, „Die Hoffnungen und Mißerfolge der „österreichischen“ Orientierung der Polen im 1. Weltkrieg“, – *Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa: Vorträge anlässlich der Verleihung des Anton Gindely-Preises für Geschichte der Donaumonarchie*, hrsg. von Władysław Bartoszewski, Erhard Busek und Gerald Stourzh (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1990), 122–123; nagu ka üldisemalt: Hecher, *Die austropolnische Lösung*.

³² Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 490.

osapoolte paljud pakkumised, nagu omariikluse õiguse tunnustamine Vene ajutise valitsuse poolt 1917. aasta märtsis ning ka Antandi riikide, eriti aga USA presidendi Woodrow Wilsoni valmisolek toetada suveräänse Poola riigi taastamist, tõid viimaks kaasa ühemõttelise hoiaku. Selles oldi meelestatud nii Austria ebamääraste kontseptsioonide kui ka lõpuks kogu Keskriikide poliitika vastu.

Võimalik annekteerimine tõi kaasa ulatuslikud meetmed maa „kultiveerimiseks“ alates kooliharidusest ja sideteenistusest kuni sunduslike meditsiini meetmeteni, nagu näiteks vaksineerimiseni. Põhimõtteliselt tugines kogu tegevus Habsburgide monarhia haldusasutustele. Leopold von Andrian-Werburg juhtis tähelepanu okupeeritud aladel aetava poliitika aspektidele: „Moraalsele vallutusele“ rajatud „rahumeelse imperialismi“ meetmete hulka kuuluvad eelkõige kool ja keel, aga ka kunst, kirjandus ja teadus.“³³ Ta rõhutas ka vajadust kõrvale tõrjuda vene kultuuri mõju.³⁴ Ajakirjas *Polen* osutati väga sageli, et see on vaevalt võimalik ilma poola elanikke kaasamata, olgu siis koostöötajate eraarstide näol, kes tegutsesid jaoskonnaarstidena, või tervete valdade koostööna ülemaaliste vaksineerimisaktsioonide tõrgeteta teostamisel.³⁵ Lublinis asutati Juriidiline Selts eesmärgiga tõsta õigusteaduse taset, seltsi kuulusid poola advokaadid, notarid ja teised juristid.³⁶ Kuigi okupatsioonivõim rääkis koostööst, võis hiljem ajakirjast *Polen* lugeda, et niisuguste ettevõtmiste algatajad tundsid, et ametiasutused pigem takistavad kui innustavad neid.

Austria-Ungari otsekui propageeris kogenud okupeerija enesekuvandit, mis ikka ja jälle tuleb esile nii omaaegsetes ametlikes dokumentides kui ka üksikisikute kirjeldustes.³⁷ Tihti osutatakse põhjenduseks kas omaaegsetele isiklikele või struktuuride kaudu vahendatud kogemustele okupeeritud Bosnias ja Hertsegoviinas, kus sõjavägi võttis üle ka tsiviilvaldkonna ülesanded ja algatas ülesehitustöö. Kuid Austria-Ungari ja eriti

³³ Tsiteeritud Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 72 järgi.

³⁴ *Polen* 1, nr 38, 17.09.1915, 325.

³⁵ *Polen* 1, nr 46, 12.11.1915, 188.

³⁶ *Polen* 1, nr 51, 17.12.1915, 364.

³⁷ Niisugune propageeritud enesekuvand läbib punase niidina kõiki allikaid ja mälestusi I maailmasõja okupatsioonide kohta; olen need kokku võtnud väljendisse „hea okupandi müüt“: Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 75 f.

keiserliku-kuningliku armee niisugusesse enesekuvandisse andis oma komponendi üks veel vanemgi identifitseerimismuster – Galiitsia ümberkorraldamine 18. sajandil.³⁸ Selle hoiaku võib kokku võtta mõistesse „Hea okupandi müüt“, kusjuures „head“ mõisteti nii elanike õiglase kohtlemise kui ka kompetentse ja eduka valitsemise tähenduses.³⁹ Sõjaväe kindralkubermangu puhul Poolas domineerivad niisugused enesele omistatud väärtused nagu „võimuesindajate keeleline kohanemisvõimelisus, tolerantsus nii haldusasutustes kui ka koolis poola keele suhtes [ja] lugupidamine arhitektooniliste sümbolite vastu“.⁴⁰ Eelkõige kasutati müüti enda eristamiseks teistest, väidetavalt halvematest okupantidest, nagu Saksamaa, Bulgaaria või Venemaa. Saksamaa okupatsioonipoliitika kohta kirjutatud uurimused lubavad oletada, et liitlane niisugust retoorikat ei kasutanud.⁴¹

Evakueerumine okupeeritud Poola aladelt oli kaootiline, kuid kulges ilma suuremate vahejuhtumiteta. Sel ajal kui valitsusasutuste dokumendid (vähemalt osaliselt) jõudsid koos isikkoosseisuga Austriasse, jäi raha ja vara enamasti maha. Józef Piłsudski, kelle üksused keiserliku-kuningliku armee sõjaliste operatsioonide käigus Poolasse sisse marssisid ning kes lõpuks oma endiste liitlaste silmis ebasoosingusse langes ja Saksa maal interneeriti, jätkas tegevust Poolas. Keskriikide kapituleerumise järel sai temast 11. novembril 1918 „ajutine riigipea“. Aastatel 1915–1918 tegutsenud omavalitsusstruktuurid koos ametnikega võttis üle uus Poola Vabariik.⁴²

³⁸ Vt Horst Glassl, *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München: Reihe Geschichte 41 (Wiesbaden: in Kommission bei O. Harrassowitz, 1975).

³⁹ Varasema Austria-Ungari kultuuripoliitika ja -töö näiteid Bosnia-Hertsegoviinas (1878–1908) vt Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2007). Harald Heppner püstitab põhimõttelise küsimuse, millises ulatuses võib ühel riigil või riiklusel üldse mingisugune kompetents olla: Harald Heppner, „Balkankompetenz“ als Forschungsproblem: Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916/18,“ *Studia Universitatis „Petru Maior“*, *Historia* 8 (2008): 137–142.

⁴⁰ Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 75.

⁴¹ Seetõttu puuduvad põhjusega viited niisugusele argumenteerimismustrile Saksa okupatsioonipoliitikat Poolas käsitlevates töödes. Vt nt Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler“.

⁴² Eugeniusz Cezary Krol, „Besatzungsherrschaft in Polen im Ersten und Zweiten Weltkrieg. Charakteristik und Wahrnehmung,“ – *Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: ein Vergleich: Krieg,*

Ehkki okupeeritud alasid valitseti sõjaliste vajaduste poolt dikteerituna, liiguti kursil, millega taheti võita okupeeritavate südameid. Selle strateegia koostisosaks oli Galiitsiasit pärit poola ametnike, sõdurite ja ohvitseride rakendamine.

Sõjalised ülesanded

Kõik okupeeritud territooriumid teenisid esmajoones sõjamasinat ning tema vajadust igasugust liiki kaupade, vara, tooraine ja toodangu järele. Pärast keiserliku-kuningliku armee ja Poola leegioni esialgu mitte väga edukaid ühisoperatsioone kasvas see huvi silmnähtavalt.

1914. aasta oktoobris õnnestus Vene vägedel piirata sisse Austria kindlus Przemyśl ja hoida seda pärast vallutamist kuni 1915. aasta juunini oma käes. Keskriike saatis uuesti edu alles hilissuvel alanud pealetungi ajal, millega õnnestus vallutada suured alad Varssavi ja Vilniuse vahel.⁴³ Austria-Ungari poolt vallutatud territoorium allutati tagalana kõrgemale sõjaväelisele juhtkonnale, keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatusale. Nii sugune staatus tingis kindlad ülesanded: rahu ja korra alalhoidmine rinde tagalas, maa ressurside suurim võimalik ärakasutamine sõjavajadusteks ning okupatsioonivägede, aga ka elanike varustamine, kusjuures eriti olulised olid rekvireerimised ning teede ja sideliinide korrashoid; lisaks tuli hoolitseda haigete ja haavatute eest. Arthur Hausner täiendas seda loetelu veel „kõigi liikumiste tõkestamisega, mis vastustasid Austria-Ungari poliitikat“ ning märkis erinevaid Austria-Ungari võimuasutusi võrreldes:

„Välisministeerium kaldus nende küsimuste tolerantsele käsitlemisele, maaväe ülemjuhatuses domineerisid sõjalised kaalutlused, aga isegi armee ülemjuhatuses rüpes ilmnes erinevat suhtumist Poola asjade

Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland, hrsg. Bruno Thoß und Hans-Erich Volkmann, Militärgeschichtliches Forschungsamt (Paderborn: F. Schöningh, 2002), 582. Vt ka: Jens Boyesen, „Die polnischen Optanten: Ein Beispiel für den Zusammenhang von Krieg und völkerrechtlicher Neuordnung,“ – *Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: ein Vergleich*, 601–602.

⁴³ Franz Forstner, *Przemyśl: Österreich-Ungarns bedeutende Festung*, Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 7 (Wien: ÖBV Pädagogischer Verlag, 1997), 134–276.

Austria-Ungari sõjaväepatrull okupeeritud Poolas Lublini lähedal talupoja vankrit inspekteerimas. Austria Riigiarhiiv, Sõjaarhiiv, fotokogu, Poola, nr 1560

menetlemisse. Tsiviilhalduse osakond esindas leebeimat, kompromissialtimat suunda, ülemjuhatuse majandusküsimuste eest vastutavad allüksused, kelle südameasi oli armeede varustamine, nõudsid halastamatut eksploateerimist; eriti teravat tooni üritas aga hoida maaväe ülemjuhatuse luureosakond.⁴⁴

Pärast seda, kui Austria-Ungari ja Saksamaa vallutasid 1915. aasta jooksul Vene-Poola, jaotasid nad selle kaheks halduspiirkonnaks. Saksa kindralkubermang keskusega Varssavis haaras kaugelt suurema loodeosa, keiserlik-kuninglik sõjaväe kindralkubermang seevastu kagupoolsed alad. Aprillis 1915 sõlmitud Katowice kokkuleppega liideti Jasna Góra klooster koos kloostrivaldustega Austria-Ungari kui tunnustatud katoolikliku suurvõimuga ja muutus niiviisi enklaaviks Saksa haldusala sees. Lühikest aega eksisteerisid kolm eraldi juhitud Austria-Ungari sõjaväekubermangu ning 25. augustil 1915 liideti need üheks sõjaväe kindral-

⁴⁴ Hausner, *Die Polenpolitik der Mittelmächte*, 45–46.

kubermanguks. Selle keskus viidi sama aasta 1. oktoobril Kielcest üle Lublinisse, kus Austria-Ungari ohvitserid ja ametnikud asusid varem Vene valitsusasutustele kuulunud hoonetesse.⁴⁵

Keiserlikku-kuninglikku sõjaväe kindralkubermangu Poolas juhtis kindrali auastmes ohvitser. Ta täitis omal kombel valitsusjuhi rolli ning ühendas oma isikus okupeeritud ala tsiviil- ja sõjaväevõimu. Ametikoht täideti maaväe ülemjuhataja ettepanekul ja keisri kinnitusel. Kubernerid kõrval nimetas keiser ametisse ka tema kindralstaabiülemad. Kui viimasel ametikohal oli peaaegu kogu aja Arthur Hausner, siis kubernerid vaheldusid korduvalt. Nii ametisse nimetati kui ka ametist vabastati enamasti poliitilistel põhjendustel.

Kindralmajor Erich Freiherr von Dillerile (1915. aasta augustist 1916. aasta aprillini) järgnes *Feldzeugmeister* (suurtükiväekindral – *tlk*) Karl Kuk (1916. aasta maist 1917. aasta aprillini), kes enne selle ameti talle usaldamist oli Krakówi kindluse komandant. Jalaväekindral krahv Stanislaus Szeptycki (1917. aasta aprillist 1918. aasta veebruarini) oli kuulsust kogunud Poola leegioni juhatajana. Krakówi ajakiri *Czas tervitas* tema ametissenimetamist kui „tunnustuse väljendust“ selle kohta, et „poolakas võib valitseda üht Poola maad“.⁴⁶ Seda otsust võib hinnata kui okupatsioonivõimu katset poolakaid enda poole võita.

Kui aga Austria-Ungari valitsus oli seoses Brest-Litovski rahulepingu sõlmimisega lubanud ukrainlastele Chełmi linna, puhkesid okupeeritud Poola territooriumil suured rahutused. Itaalia rindelt tuli ära tuua isegi üks jalaväediviis ja paigutada see okupeeritud Poolasse; Szeptycki astus tagasi. Arthur Hausner kommenteeris: „Tema mõlemad eelkäijad [---], sest nad valitsesid apoliitiliselt, [oleksid] sedasorti kriisi sama kergesti ületanud nagu sakslane Hans Hartwig von Beseler; Szeptycki aga ei saanud

⁴⁵ Keiserlik-kuninglik sõjaväe kindralkubermang jagunes järgmisteks haldusüksusteks (*Verwaltungskreis*): Biłgoraj, Busk, Chełm, Dąbrowa, Hrubieszów, Janów, Jędrzejów, Kielce, Końsk, Kozienice, Krasnostaw, Lubartów, Lublin, Miechów, Noworadomsk, Olkusz, Opatów, Opoczno, Pińczów, Piotrków, Puławy, Radom, Sandomierz, Tomaszów, Wierzbni, Włoszczowa ja Zamość. Vt Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 19 f. Praegu asub endises kindralkubermangu valitsuse hoones Marie Curie-Skłodowska ülikooli politoloogiainstituut. Ajakirjas *Polen* 1, nr 46, 12.11.1915, 190 kirjutas Hausner, et kindralkubernerid palee oli kunagi kiriku omand, mille venelased olid konfiskeerinud ja mis kavatseti kirikule tagastada.

⁴⁶ Tsiteeritud *Polen* 3, nr 123, 4.05.1917, 113 järgi.

*Austria-Ungari sõjaväelased okupeeritud Poolas poola lapsi võõrustamas.
Austria Riigiarhiiv, Sõjaarhiiv, fotokogu, Poola, nr 2832*

teisiti, kui paluda oma ametist vabastamist; ta oli elanike usaldusele rajatud süsteemi kandja.⁴⁷ Szeptyckile järgnes 1918. aasta märtsis Transilvaaniast pärit *Feldmarschall-Leutnant* (vastab kindralleitnandile – *tlk*) Anton Lipošćak, kes oli selles ametis kuni sõja lõpuni 1918. aasta oktoobris.⁴⁸

Sõjaväe kindralkubermangu juhiti „Üldiste põhimõtete“ (*Allgemeine Grundzüge*) alusel, mida kuni okupatsiooni lõpuni korduvalt muudeti või oludega kohandati. Kubermanguvalitsusele järgnevaks haldustasandiks olid kreisi- (maakonna-) valitsused, mis muu hulgas arendasid ulatuslikku luuretegevust ja pidid hoolitsema kreisikohtute toimimise eest. Viimased olid tsiviilasjades teine kohtuaste kogukonnakohtute (vallakohtute) järel ja kriminaalasjades esimene kohtuaste. Kreisivalitsused moodustasid oma halduspiirkonna sõjakohtud.

⁴⁷ Nr. 12, Denkschrift über die politische Führung des MGG Polen unter dem Generalgouverneur Graf Szeptycki, ÖStA/KA/Nachlässe, B 217:2, Hausner Arthur, 10. Vaatamata mõnele eksimusele ei tagandatud Beseleri kunagi, vt Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 496.

⁴⁸ Kindralkuberneride tegevuse kohta vt Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 18 f.

Et kindralkubermang võttis üle kõik Vene-Poola valitsusasutused, vastutas ta ka kõigi haldusalade, nii tsiviil- kui ka sõjaväevaldkonna eest.⁴⁹ Kõigil aladel alates haiglatest kuni koolideni töötasid Austria-Ungari sõjaväelased ja ametnikud ohvitseride ja allohvitseride juhtimisel. Sõjaväelastest ametnikud allusid kindralkubermangu staabiülemale, samal ajal kui tsiviilvaldkonda ja -personali juhtis tsiviilkomissar. Mõlemad olid aruandekohustuslikud kindralkubernerile ja seega ka keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatuses ees.

Tsiviilteenistujad tulid Austriast või Ungarist või olid okupeeritud maa naised ja mehed; viimaseid rakendati kas kantsleil- ja finantsjärelvalve abitööjõuna või kooliõpetajatena. Alates 1917. aastast käskis maaväe ülemjuhatus jätta järgmised ametikohad eranditult tsiviilisikute, eeskätt naiste hooleks: ohvitseriköökide teenindav personal, kirjutajad ja käskjalad ning töökodade, varustusdepoode, trükikodade, majandusõuede, juurviljaaedade ja laoplatside töötajad.⁵⁰ Ainult kogukonna- (valla-)valitsused olid kogu aeg enamasti kohalike elanike käes.⁵¹

Laveeriv poliitika oli tingitud tagalamäärustikust,⁵² mis paljuski lähtus Austria-Ungari keisririigis 1909. aastal ratifitseeritud Haagi konventsioonist maasõja seaduste ja tavade kohta. Kuigi Doonau monarhia pidi täitma selle konventsiooni tingimusi, tõlgendasid vastutavad ametiisikud selle reegleid sageli oma huvidest lähtuvalt. Teisalt viitasid sellele sõjaväelased, kui nad pidid oma ülematele põhjendama, miks nad vajalikke meetmeid eeldatavalt nõutava karmusega ellu ei viinud.

Haagi konventsiooni nõudmistega kooskõlas olev tegevus oli Poola puhul üsna delikaatne ettevõtmine. Lõppude lõpuks kuulus okupeeri-

⁴⁹ Erandiks oli välispoliitika, mis oli maaväe ülemjuhatuses pädevuses. Kuberner suhtles iseisvalt mõlema (nii Austria kui ka Ungari) valitsuse ja liitlasriigi Saksamaa okupatsiooni-võimuga. ÖStA/HHStA/SB/NL 9, Gustav Marchet, Allgemeine Grundzüge für die Regelung der k.u.k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Russisch-Polens.

⁵⁰ Reservat-MGG-Befehl Nr. 21, 26.4.1917, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1629.

⁵¹ Generalgouverneur Diller ajakirjas Polen 1 nr 46, 12.11.1915, 188: „Külakogukondade omavalitsus, mille säilitasime kogu ulatuses, näitas suurt edu. Me mõtleme ka linnade omavalitsuse peale. See küsimus põrkub iseenesestmõistetavalt tõsistele raskustele. Sellega on seotud niisugused teemad nagu valimised, agitatsioon jm.“ Vt ka Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 69 f.

⁵² Dienstbuch E-57, Etappenvorschrift, Entwurf (*tagalamäärustiku kavand*), Wien 1915, ÖStA/KA/Mil. Impressen, Kt. 493.

tud territoorium Vene riigile, mitte Poolale. Maasõja seaduste ja tavade konventsiooni 43. artikli kohaselt pidid Vene seadused jõusse jääma ning seda osaliselt ka maksustamise puhul.⁵³ Üks maaväe ülemjuhatus pressiosakonna propagandistlikult tõlgendatud avaldus osutas sellele, et konventsiooni nõue ei kehti nende seaduste suhtes, mis on „meie õigusnormide ja lääneeuroopa õiguskäsitusega diametraalses vastuolus“ (näiteks juudi üliõpilaste vastuvõtu piirangud ülikoolides).⁵⁴

Kõrgeim eesmärk okupeeritud aladel oli algusest peale võimalikult paljude maa ressursside kasutuselevõtt nii rinde kui ka tagala elanike varustamiseks.⁵⁵ Kuid vähemalt teoreetiliselt pidurdas sõjalist innukust Haagi maasõjakonventsioon, mis nägi ette nii eraomandi austamise kui ka keelas rüüstamise. Kogukondadelt võis naturaalandameid ja teenuste osutamist nõuda ainult sõjavägi, mõlemate eest tuli tasuda sularahas või anda selle kohta tõendid.⁵⁶

Ranged ettekirjutused olid tõepoolest hädavajalikud. Korduvalt tuuakse korraldustes näiteid nende kviitungite kuritarvitamisest, mida sõjaväelased andsid elanikelt varade rekvireerimise kohta.⁵⁷ Viimaks rajas

⁵³ 43. artikkel kohustas okupeerivat riiki kehtestama rahu ja korda, tuginedes ulatuslikult seni kehtinud seadustele (siinsel juhul Vene seadustele). Karl Strupp, *Das Internationale Landkriegsrecht* (Frankfurt a.M.: J. Baer & Co., 1914), 100–102 ja Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, muu hulgas 13–16.

⁵⁴ *Polen* 1, nr 43, 22.10.1915, 102.

⁵⁵ „a. Toiduainete, riietus- ja varustusesemete, transpordivahendite jm ostmine või, kui see ei ole vaenlase territooriumil võimalik, rekvireerimine, b. hoonete kestev või ajutine kasutamine, transpordivahendite üürimine jm, c. kohalike tööliste rakendamine, d. tervetele kogukondadele või halduspiirkondadele kohustuste panemine [---]. Peale selle vaenlase territooriumil ka kassavarude konfiskeerimine ja sõjamaksude kehtestamine.“ *Etappenvorschrift (tagalamäärustik)*, § 13, ptk 77.

⁵⁶ Niisuguse rekvireerimise korraldamisest kirjutas tollaegne jurist Strupp: „Nende meetmete teostamisel on vaenulikkuse vältimiseks tungivalt vajalik võimalikult vältida sõdurite kokkupuutumist elanikega ning koguda andamid kohalike võimuasutuste vahendusel. Üksuste tegevus toimub põhimõtteliselt ainult ohvitseride juhtimisel, siin on erandiks näiteks patrullid; tuleb taotleda kohalike ametiasutuste ja lugupeetud kohalike elanike koostööd. Tuleb säilitada range distsipliin ja ära hoida rüüstamisi või muid korrarikkumisi. Üksikute sõdurite kokkupuuteid [kohalike elanikega – *tlk*] tuleb vältida nii palju kui võimalik.“ Strupp, 103–112.

⁵⁷ Romaniseeritud kirjeldus selle igapäevasest toimumisest kõigi nelja liitlase [Saksamaa, Austria-Ungari, Bulgaaria, Türgi – *tlk*] okupeeritud Rumeenias vt Gerhard Velburg, *Die rumänische Etappe. Der Weltkrieg, wie ich ihn sah* (Minden u.a.: W. Köhler. 1930).

sõjaväevalitsus alates kindralkubermangu tasemest (viljasaagi realiseerimise keskus, *Ernteverwertungszentrale*) kuni kreisikomandode ja kogukondadeni (nt viljaraamatud (*Getreidebestandsbücher*) ja kreisimagasinid) struktuurid, mille peaeesmärk oli saavutada kõigi kasutuskõlblike varade üle absoluutne kontroll. Sealjuures ei teinud vastutavad asutused erandit ka eraomandile, näiteks vaskanumatele, villastele tekkidele, piksevarrastele ega kirikukelladele. Siiski jagasid okupeeritud territooriumi elanike saatust sageli ka austerlased ise.⁵⁸ Lõpuks läksid rekvireerimised nii kaugele, et talupojad pidasid endise Vene valitsuse aegseid olusid parematekski, nagu oletati ühes luureteenistuse kuuaruandes.⁵⁹ Ka tegelikult oli Vene armee selleks ajaks ulatusliku rekvireerimise juba teostanud, kui Doonau monarhia sõdurid kohale jõudsid, mistõttu ei olnud esialgu enam suurt midagi võtta.

Juba 1915. aasta sügisel alustas sõjaväevalitsus tsiviil-ehituspataljonide formeerimist teede ja raudteede ehitamiseks.⁶⁰ Sageli ja mitte ainult Poolas üritati propagandistlikel eesmärkidel neid abinõusid esitada kui sotsiaalselt laadi meetmeid põhjendusega, et mees- ja naistöölisele makstakse ka palka, mis vastab kohalikule tasemele.⁶¹ Et säilinud on terve arhiivikarbitäis Poola sõjaväe kindralkubermangu jaoks trükitud palgakviitungeid, näib, et asjade kirjeldamine selles valguses ei olnud päris vale.⁶²

Üks parimaid okupeeritud maa ressursside ärakasutamise viise oli palgatöölise värbamine ja nende rakendamine ennekõike Doonau monarhia territooriumil. Sõja puhkemine oli teinud senistest võõr- ja hooajatöölisest vaenulikud välismaalased (venelased) ja nende sisse-

⁵⁸ Konv. Mil.Gen.Kdo, Erlass des AOK, MGG Befehl Nr. 148, 9.11.1917, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1628, MGG/S. Vördlus Austria-Ungari tagalaga vt Tamara Scheer, „Ausnahmезustand in den besetzten Gebieten,“ – *Tagungsbericht des 25. Österreichischen Historikertags St. Pölten 16.–19.9.2008*, Redaktion Reinelde Motz-Linhart, Heidemarie Specht, Marko Laitinen, Veröffentlichungen des Verbands Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine 34 (St. Pölten: Verband Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine, 2010), 381–399.

⁵⁹ Reservatakten 1915–16, Monatsbericht, 30.4.1917, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1589, MGG/P.

⁶⁰ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen,“ 19.

⁶¹ *Polen* 1, nr 43, 22.10.1915, 102.

⁶² ÖStA/KA/NFA, MGG/P, Kt. 1608, Sanitäts- und Geldgebühren, Juli 1917.

voolu järsult läbi lõiganud. Värbamine käis rangete seaduste järgi, ainult kreisikomando loal ning seda lubati teha üksnes usaldusväärsetel isikel värbamiskomisjonide ja (kreisi-)töövahendusbüroode kaudu.⁶³

Tagalaala teine ülesanne, rahu ja korra tagamine, puudutas elanikke eeskätt sel moel, et koos okupatsiooni algusega allutati nad õiguslikult sõjakohtutele. Iga kreisikomando juures oli sõjaväelastest koosnev kohus, mis võis näiteks ilma loata relva omamise või ilma passita isiku kinnivõtmise korral – juhul kui süüteo motiivina tuvastati monarhia kahjustamise katse – rakendada sõjaõigust ja langetada surmaotsuse. Nii mõisteti 1915. aastal „maakuulamise“ eest surma „härra Filipek, poolakas“, kuid kreisikomandant muutis karistuse vangistuseks.⁶⁴

Selle näite põhjal ei tohi end aga eksitada lasta: paljud süüdimõistetud hukati ka tegelikult,⁶⁵ kuigi välisminister Burián oli veel 1915. aasta oktoobris ühel ministrite nõukogu istungil öelnud: „Me võiksime vallutatud territooriumi kohelda vastavalt sõjaõigusele ja seega oma äranägemise järgi talitada. Kuid sellega ei võidaks me midagi. Vastupidi.“⁶⁶ See avalikult välja öeldud seisukoht hoiaku kohta poolakate suhtes erines selgelt suhtumisest teistesse okupeeritud rahvastesse, näiteks serblastesse, ning seda ei viidud ellu piisava järjekindlusega. See tähendas, et pideva ebakindluse ja vägivalda olukorras olid vähemalt elanikud jäetud saatuse hooleks. Paljud süüdistatavad ei saanud üldse lugeda korraldusi sõjaõiguse rakendamise kohta näiteks relvade äraandmise kohustuse eira-

⁶³ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen“, 19–20. Vt ka: Verordnungsblätter, Nr. 11, 6.6.1916, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1590, MGG/P. Ajakirjas Polen 3, nr 111, 9.02.1917, 182, avaldati põhjalikum käsitlus pealkirja all „Polnische Landarbeiter in Ungarn“.

⁶⁴ Mitzka, „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen“, 9. Kohtuasjad on säilinud Austria Riigiarhiivi sõjaarhiivi osakonna fondis „Militärgerichtsarchiv“. Üks näide: Akten des Gerichts des k.u.k. Kreiskommandos Opoczno, Kt. 1, 1915, ÖStA/KA/Militärgerichtsarchiv [MGA].

⁶⁵ Kui võrrelda kohtumõistmist okupeeritud territooriumil ja surmaotsuste täidesaatmist Austria-Ungari sõjaväelaste poolt, tuleb eristada karistusi, mis määrati rindel ja selle vahetus tagalas või hoopis sõjaväe kindralkubermangus, kus vastutav ametkond pidi vähemalt teoreetiliselt iga „juhtumi“ kohta algatama „kohtuasja“ ja seda kindlate reeglite järgi menetlema. „Kiirkohtumõistmisest“ rindel ja tagalas vrd Schuster, *Zwischen allen Fronten*. Ta viitab ikka ja jälle sellele erinevusele.

⁶⁶ *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, 292 (6. oktoobri 1915. aasta ministrite nõukogu istungi protokoll).

mise eest, sest nad olid kirjaoskamatud, või keeldusid poola vaimulikud kantslist ametlikke teateid ette lugemast.⁶⁷

Kui ühtsuse puudumine liitlaste või sõjaväe- ja tsiviilasutuste vahel võiks näida loogilisena, siis tekkis Poolas ka sõjaväevalitsuse sees vastasseis armee ülemjuhatause (s.o sõjamaterjalist huvitatud kortermeistriosa-konna) ja nende vahel, kes tahtsid kohapeal rakendada *winning-hearts-and-minds*-strateegiat.⁶⁸ Tuleb samuti silmas pidada, et paljud raskused, mida talusid poolakad, olid needsamad, mis koormasid austerlasi ja ungarlasi sügaval sõdiva impeeriumi tagalas.

Liitlane Saksamaa

Sõja alguses oli Saksamaa teatanud oma huvi puudumisest Vene-Poola vastu, kuid selle hoiaku vahetas kiiresti välja „visa heitlus liitlasega sõja-majanduslikult tähtsate ressursside ja territooriumide ning lahknevate poliitiliste kontseptsioonide läbisurumise“ pärast.⁶⁹ Seejärel iseloomustasid kummagi riigi okupatsioonipoliitikat katsed Poolat oma huvides ära kasutada, kusjuures kumbki liitlane üritas end esitleda „parema kolonisaatorina“.⁷⁰ Kindral Erich Ludendorff ootas koguni vastasseisu Austria-Ungariga ülemvõimu pärast kogu Kesk-Euroopas.⁷¹ Igapäevast okupatsioonipoliitikat puudutavates küsimustes võitis Saksamaa seisu-koht peagi ülekaalu, sest „[topelt]monarhia ei saanud mitte ainult Poola küsimustes, vaid isegi oma põhiterritooriumil Galiitsias elavate poolakate suhtes teha ühtki sammu ilma Saksamaa teadmata,“ nagu resümeeris

⁶⁷ Rohkem kui 75% juhtudel on nii tunnistajate kui ka süüaluste allkirja asemel sõrmejäljed või kolm risti, mis lubab arvata, et nad olid kirjaoskamatud. Asjaolu, et nad ei osanud lugeda, on kohtus sageli käsitletud karistust leevendavana. Vt nt Akten des Gerichts des k.u.k. Kreiskommandos Opoczno, Kt. 1, 1915, ÖStA/KA/MGA.

⁶⁸ Terminit kasutatakse praegusaja sõjalistes operatsioonides, näiteks Iraagis, ja see tähendab, et hoolimata rahu ja korra tagamisest relva jõul tuleb elanike heatahtlikkus võita majandusliku toetuse ja poliitiliste reformidega. Üksikasjalik kirjeldus Austria-Ungari okupatsioonipoliitika näitel vt Scheer, *Zwischen Front und Heimat*, 90 f.

⁶⁹ Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 70.

⁷⁰ Ursula Prutsch / Kurt Zeyringer (Hg.), *Leopold von Andrian*, 237–238.

⁷¹ Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler,“ 23.

Miklós Komjáthy.⁷² Sedasama võis igaüks lugeda ajakirjas Polen veidi enne okupatsiooni lõppu 1918. aasta oktoobris: „Austria valitsus oli ka selle okupatsioonipoliitika oma liitlase pealt maha kirjutanud“.⁷³

Rekvireerimiste ja sõjakohtute sisseseadmise kõrval vihastas elanikke kõige rohkem maa poolitamine kaheks eraldi valitsetavaks kubermanguks, mis olid teineteisest rangelt lahutatud ja mida alguses hallati erinevatest põhimõtetest lähtuvalt. Näiteks esialgu käsitas Saksamaa Poola sõjaväe kindralkubermangu kui välisriigi territooriumi, Doonau monarhia aga kui Austria-Ungari osa. Teoreetiliselt oli Lublini elanikul lihtsam reisida Galiitsiasse kui Saksamaa poolt okupeeritud Varssavisse. Sama kehtis piirangute puhul sõita sisse Austria-Ungarisse ja välja Austria-Ungarist. Poola sõjaväe kindralkubermangu käsitleti esialgu riigi osana, Saksamaa poolt okupeeritud Vene-Poola osa aga välismaana.⁷⁴

Hoolimata liitlastevahelistes suhetes valitsevast konkurentsist püüeldi okupeeritud Poola eri osades seevastu vähemalt seesuguste igapäevakitsenduste järkjärgulise kõrvaldamise ning haldusmeetmete suurema ühtlustamise poole. Sel eesmärgil sõlmisid Saksamaa maaväe kõrgem ülemjuhatus (*Oberste Heeresleitung*) ja keiserliku-kuningliku maaväe ülemjuhatus hulga kokkuleppeid.⁷⁵ Hans Hartwig von Beseler, Saksamaa okupeeritud Poola osa kindralkuberner, kutsus isegi üles mõlemat okupatsioonivalitsust ühte sulatama.⁷⁶

Ülekaalus olid siiski vastanduvad hoiakud ja mitte ühiselt tegutsemine. Näiteks lubati 1915. aastal Galiitsias tähistada 3. maid, 1791. aasta

⁷² *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, 67. Tsitaat on pärit sissejuhatusest.

⁷³ *Polen* 4, 25.10.1918, 199. Väljend „maha kirjutanud“ (*abgeguckt*) on sõnademäng. Ka tänapäeval peetakse seda tüüpiliseks Saksa väljendiks, mida Austria saksa keeles ei kasutata.

⁷⁴ *Allgemeine Grundzüge für die Regelung der k.u.k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Russisch-Polens (Üldpõhimõtted keiserliku-kuningliku sõjaväevalitsuse korraldamiseks Vene-Poola okupeeritud aladel)*, ÖStA/HHStA/SB, NL 9, Gustav Marchet; Saksamaa okupatsioonialal kehtinud eeskirjad, muu hulgas need, mis puudutavad piiriületust kirikuskäimiseks ja hingehoiuks, on leitavad raamatus E. von Ginschel (Hrsg.), *Handbuch für das Generalgouvernement Warschau auf Grund amtlicher Unterlagen herausgegeben*, I. Teil, *Die Verordnungen für das Generalgouvernement Warschau*, Ausgabe A (katab ajavahemikku alates Poola tsiviilokupatsioonivalitsuse sisseseadmisest kuni Poola kuningriigi väljakuulutamiseni) (Warschau–Posen: 1917).

⁷⁵ Prutsch und Zeyringer (Hg.), *Leopold von Andrian*, 210.

⁷⁶ Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 478.

Poola konstitutsiooni aastapäeva. Saksamaa seevastu keelas selle oma okupeeritud Poola osas ära, mistõttu ka Austria-Ungari 1916. aastal „konformismi vaimus“, nagu kirjutab Leopold Andrian, otsustas talitada liitlase eeskujul. Aastapäeva tähistamise programmi Galiitsias ja okupeeritud Poolas kärbiti tugevalt, kuid siis „otsustas Saksa keisririik viimasel hetkel selle tähtpäeva tähistamist propagandakaalutlustel ikkagi lubada“. Austerlased jäid ajahätta ning Andriani arvates „langesid nad poola avalikkuse terava kriitika alla tolerantsuse puudumise pärast; ühtlasi selgus sellel näitel poola avalikkusele Austria otsuste sõltuvus Saksamaast“.⁷⁷ Doonau monarhia tegevus, mis võttis eeskuju Saksa keisririigi okupatsioonipoliitikast, ja austerlaste samaaegne „range saksa sirgeselguse puudumine“ sai ajakirja Polen käsituses väidetavalt „maale osaks saanud uute kannatuste allikaks“.⁷⁸ Ka Austria-Ungari okupatsiooniväe ohvitseride aruanded, mis teatavad poolakate pidevalt halvenevast suhtumisest sakslastesse, ainult kinnitavad asjade üldist seisu.⁷⁹

Saksa okupatsioonirežiimile pani oma pitseri eelkõige üks isik: kindralkuberner Hans Hartwig von Beseler, kes pidas seda ametit 1915. aasta augustist kuni sõja lõpuni. Ajakiri Polen võttis asja kokku järgmiselt: iga poola peaministri selja taga seisis tegeliku võimukandjana Saksa kindral.⁸⁰ Beseler ise nimetas end „maa vanemaks“ (*Landesvater*).⁸¹ Doonau monarhia esindajad, ennekõike Leopold von Andrian, arvustasid Saksa okupatsioonivõimu funktsionäride, kaasa arvatud Beseleri puudulikku keeleoskust nagu ka nende väidetavalt vähest arusaamist poolakate kultuurilistest vajadustest,⁸² kuid nende rahulolematuse ei aidanud neid kuidagi: Saksa kuberner, kes oli juba ainuüksi tulenevalt oma pikast ametiajast võrreldes oma kokku viie Austria ametikaaslasega ühemõtteliselt eelisseisundis, dikteeris igapäevapoliitika. Erinevalt oma kolleegidest võis ta näiteks ühes

⁷⁷ Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 82.

⁷⁸ *Polen* 4, 25.10.1918, 199.

⁷⁹ Näiteks Klettlingeri aruanne: Monatsbericht an MGG/P, 1.7.1917, ÖStA/KA/NFA, Kt. 1589, Konv. Reservatakten 1915–16.

⁸⁰ *Polen* 4, 25.10.1918, 199.

⁸¹ Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 493.

⁸² Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 76. Vt ka Krol, 577. Beseleri kohta vt Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler“.

avalikus kõnes kuulutada „veendumust, et sõltumatu riigi valitsemiseks pole poolakad veel poliitiliselt küpsed“.⁸³ Et sakslased alguses peaaegu üldse ei ajanud *winning-hearts-and-minds*-poliitikat, oli ta poliitiliselt palju vähem rünnatav.

Beseler ulatas poolakatele nende sümpaatia võitmiseks teadlikult ikka ja jälle ainult väikese sõrme, kuid erinevalt austerlastest ei lubanud neile samas kogu kätt. Muidugi ei pidanud ta hoolima ka „oma“ poolakatest. Nii avati 1915. aasta novembris pärast pikki läbirääkimisi jälle poola ülikool ja tehnikaülikool Varssavis. Beseler läks veel kaugemale ja lubas poola ühiskonnal, küll piiratult, moodustada oma organisatsioone. Tema nõupidamistele kaasati poola eliidi liikmed, sealhulgas piiskopid ning aristokraatia ja teiste maaomanike esindajad, samal ajal kui Austria-Ungari seda ei teinud.⁸⁴

Samal ajal kui Saksa sõdurite seas levis laialdaselt alaväärstav suhtumine oma liitlastesse, iseloomustasid poliitiliste ja sõjaväeliste esindajate strateegilise tasandi suhteid vastastikused süüdistused ebaõnnestumiste pärast Poolas.⁸⁵

Kokkuvõte

Austria-Ungari sõjaväe okupatsioonivõimu ülesanne okupeeritud Poolas oli täita tagala kui rindetaguse territooriumi sõjalisi ülesandeid ja samas üritada Poolat mitte ainult oma sõjamajanduse koorma kergendamiseks rakendada, vaid pigem selleks, et Poola annaks selleks märgatava panuse, ning selle ülesande täitmise käigus tuli võita ka rahva süda ja meel. See osutus sõjaväe okupatsioonipersonali jaoks üle jõu käivaks ülesandeks. Tulenevalt poliitilistest huvidest, geograafilisest kaugusest rindel toimuvast ning okupatsiooni suhteliselt pikast kestusest kujunes ainult sõjaväelisel juhitud tagalahaldusest tsiviilelementidega põimitud okupatsiooni-valitsus.

⁸³ Prutsch, *Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie*, 84.

⁸⁴ Szlanta, 161. Pärast üliõpilasrahutusi tuli õppetöö siiski lühikeseks ajaks katkestada. Vt ka Spät, „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft?“, 475.

⁸⁵ Spät, „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler“, 38.

Peale selle mängis poliitilisel tasandil kaasa delikaatne ülesanne teha koostööd Vene-Poola ülejäänud osa okupeeriva liitlase Saksamaaga või vähemalt talle mitte diametraalselt vastu töötada. Austria-Ungari poliitiline laveerimine Poola sõltumatuse propageerimise (Poola leegioni moodustamise või kuningriigi väljakuulutamise kujul) ja anneksiooni-plaanide vahel niinimetatud Austria-Poola lahenduse vaimus oli samuti relevantne. Austria-Ungari oli Poola näol okupeerinud osa vaenuliku riigi, Venemaa territooriumist ja sellest tulenes vajadus austada Haagi maasõjakonventsiooni tingimusi, et ära hoida neutraalsete ja vaenulike riikide süüdistusi. Rahvusvahelise õiguse kontekstis räägiti okupeeritud Poolast ja harvemini okupeeritud Venemaast, pärast Poola kuningriigi väljakuulutamist aga enam üldse mitte.

Elanikud ei olnud okupeeritud Poolas mitte poliitika objekt, vaid poliitilised toimijad oma huvide ja eesmärkidega. Doonau monarhias olid poolakad nii ministrid kui ka parlamendisaadikud. Poolakatel oli Viinis oma lobi. Nende tegevus mõjutas nii okupatsioonipoliitikat kui ka selle meetmeid.

Kui kokkuvõtteks veel kord tähelepanu juhtida sellele, mis oli Vene-Poola okupeerimises erilist, siis tuleb seda suhestada samaaegsete Austria-Ungari okupatsioonirežiimide mõne aspektiga. Seejuures keskendun ainult nendele, mida Doonau monarhia organiseeris ilma mõne liitlase kaastegevuse või sekkumiseta. Nende hulgas on erilisel kohal Serbia. Kui Poolas üritati lähtuvalt *winning-hearts-and-minds*-poliitikast elanikke kaasata ja lubada neil tegutseda ka poliitilisel väljal, siis Serbias jäeti kõrvale või sunniti piirduma kogukondliku tegevuse ja heategevusega isegi need ringkonnad, keda võis pidada „austrofiilideks“. Selle taustaks oli asjaolu, et Serbia võideti suurte kaotuste hinnaga ja ennekõike selle rahvuslikult meelestatud haritlaskonda käsitati ohuna Doonau monarhiale. Poolat peeti seevastu vabastatud maaks.⁸⁶

„Hea okupandi müüdi“ nimel ei nähtud vaeva mitte ainult Poolas, vaid ka Serbias ja Montenegros. Nii siin kui ka seal rakendati keele- ja kultuurse naaberrahvaid (Galiitsia poolakaid, Bosnia muhameedlasi ja ka

⁸⁶ Vt Scheer, *Zwischen Front und Heimat*.

horvaate) okupatsioonivalitsuse teenistuses. Vastukajad olid nii positiivsed kui ka negatiivsed alates kohtuasjadest vennastumise pärast kohalikega kuni poolakate väidetava alavääristava suhtumiseni Galiitsiast pärit ametnikesse, sõduritesse ja ohvitseridesse. Oma valitsemissüsteemi kehtestamine oli immanentne tegur kõigis nimetatud okupeeritud maadel ning sisaldas Doonau monarhia koolisüsteemi kehtestamise kõrval ka keisriportreede ülesriputamise ametiasutustes. Poolakad kui katoliiklased tuli enda poolele võita, seda näiteks ka keset protestantliku saksa elanikkonnaga piirkonda asunud palverännakute sihtkoha Jasna Góra kloostripiirkonna valitsemise ülevõtmisega. Paralleelselt oma kultuuri pealesurumisega võideldi vene (Poolas, Serbias ja Ukrainas) ning itaalia (Albaanias ja Montenegros) mõju vastu.⁸⁷ Bürokratiseerimine oli samal ajal aga märk kavatsusest kõnealune piirkond tulevikus oma riigiga siduda või koguni annekteerida.

Saksa keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Austria Riigiarhiiv (Österreichisches Staatsarchiv, ÖStA)

Koja-, Õukonna- ja Riigiarhiiv (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, HHStA)

Sonderbestände (SB)

ÖStA/HHStA SB NL

Marchet Nachlass Gustav Marchet

Sõjaarhiiv (Kriegsarchiv, KA)

Militärgerichtsarchiv (ÖStA/KA MGA)

Akten des Gerichts des k.u.k. Kreiskommandos Opoczno

Militärische Nachlässe (NL)

ÖStA/KA NL 58 (B)

URBANSKI von OSTRYMIECZ, August

ÖStA/KA NL 217 (B)

HAUSNER, Artur

⁸⁷ Dalmaatsia ranniku näide vt Tamara Scheer, „The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? The Austro-Hungarian Occupation Regimes during the First World War on the Adriatic and in the Balkans,” *Acta Histriae special issue: Adriatic encounters. Continuity and Change in Habsburg South-Central Europe, 1914–1920* (ilmumas).

Feldakten, Neue Feldakten, Höhere Heereskommandos, Militärverwaltungen
(FA NFA HHK MV)

ÖStA/KA FA NFA HHK MV Jasna Gora	Jasna Gora
ÖStA/KA FA NFA HHK MV MGG Polen	Militärgeneralgouvernement Polen
ÖStA/KA FA NFA HHK MV MGG Serbien	Militärgeneralgouvernement Serbien

Ajakirjandus

Polen: Wochenschrift für polnische Interessen, hrsg. von Ladislaus Leopold Ritter v. Jaworski. Wien: Herrmann, 1915–1918.

Kirjandus

Boysen, Jens. „Die polnischen Optanten: Ein Beispiel für den Zusammenhang von Krieg und völkerrechtlicher Neuordnung.“ – *Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: ein Vergleich: Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland*, hrsg. Bruno Thoß und Hans-Erich Volkmann, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 593–614. Paderborn: F. Schöningh, 2002.

Forstner, Franz. *Przemyśl: Österreich-Ungarns bedeutendste Festung*. Militär-geschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 7, 2. unveränderte Auflage. Wien: ÖBV Pädagogischer Verlag, 1997.

Galántai, József. *Hungary in the First World War*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

Gaul, Jerzy. *Kancelaria Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie 1915–1918*. Warszawa: DiG, 1998.

Gaul, Jerzy. „The Austro-Hungarian Empire and Its Political Allies in the Polish Kingdom 1914–1918,“ – *Karl I. (IV.). Der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*, hrsg. von Andreas Gottmann, Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom, Abhandlungen 14, 203–221. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007.

Ginschel, E. von (Hrsg.). *Handbuch für das Generalgouvernement Warschau. Auf Grund amtlicher Unterlagen*, I. Teil, *Die Verordnungen für das Generalgouvernement Warschau*, Ausgabe A. Warschau–Posen: 1917.

Glassl, Horst. *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München, Reihe Geschichte 41. Wiesbaden: in Kommission bei O. Harrassowitz, 1975.

- Hausner, Arthur. *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges*. Wien: Brüder Hollinek, 1935.
- Hecher, Markus J. „Die austropolnische Lösung. Die österreichisch-ungarische Kriegszielpolitik in Bezug auf Polen während des Ersten Weltkrieges.“ Dissertation. Universität Wien, 2001.
- Hecht, Rudolf. „Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges.“ Dissertation. Universität Wien, 1969.
- Heppner, Harald, „„Balkankompetenz“ als Forschungsproblem: Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht in Rumänien 1916/18,“ *Studia Universitatis „Petru Maior“*, *Historia* 8 (2008): 137–142.
- Krol, Eugeniusz Cezary, „Besatzungsherrschaft in Polen im Ersten und Zweiten Weltkrieg. Charakteristik und Wahrnehmung.“ – *Erster Weltkrieg, Zweiter Weltkrieg: ein Vergleich: Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland*, hrsg. Bruno Thoß und Hans-Erich Volkmann, Militärgeschichtliches Forschungsamt, 577–591. Paderborn: F. Schöningh, 2002.
- Liulevicius, Vejas Gabriel. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, *Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare* 9. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Mitzka, Rudolf. „Die k.u.k. Militärverwaltung in Russisch-Polen.“ – Hugo Kerchnawe, Rudolf Mitzka, Felix Sobotka, Hermann Leidl, Alfred Krauss, *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*, 8–52. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A.G., 1928.
- Okey, Robin. *Taming Balkan Nationalism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2007.
- Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*, hrsg. von Miklós Komjáthy, Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- Prutsch, Ursula. „Historisches Gedächtnis in kulturpolitischer Machtstrategie: Deutschland, Österreich-Ungarn und die polnische Frage (1915–1918).“ – Moritz Csáky und Klaus Zeyringer, *Ambivalenz des kulturellen Erbes: Vielfaltcodierung des historischen Gedächtnisses*, Paradigma: Österreich 1, 69–92. Innsbruck: StudienVerlag, 2000.

- Prutsch, Ursula, Zeyringer, Kurt (Hrsg.). *Leopold von Andrian (1875–1951): Korrespondenzen, Notizen, Essays, Berichte*, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 97. Wien: Böhlau, 2003.
- Scheer, Tamara. „Ausnahmезustand in den besetzten Gebieten.“ – *Tagungsbericht des 25. Österreichischen Historikertags St. Pölten 16.–19.9.2008*, Redaktion Reinelde Motz-Linhart, Heidemarie Specht, Marko Laitinen, Veröffentlichungen des Verbands Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine 34, 381–399. St. Pölten: Verband Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine, 2010.
- Scheer, Tamara. „Medizin und Hygiene in Besatzungsregimen am Beispiel des k.u.k. Militärgeneralgouvernements Lublin (1915–1918).“ – *Medizin und Krieg in historischer Perspektive: Beiträge der XII. Tagung der Deutsch-Polnischen Gesellschaft für Geschichte der Medizin, Düsseldorf 18.–20. September 2009*, hrsg. von Ute Caumanns, Fritz Dross und Anita Magowska, *Medizingeschichte im Kontext* 17, 116–127. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2012.
- Scheer, Tamara. *Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*, Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte 2, hrsg. von Ulrike Tischler-Hofer und Harald Heppner. Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2009.
- Scheer, Tamara. „The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? The Austro-Hungarian Occupation Regimes during the First World War on the Adriatic and in the Balkans.“ – *Acta Histriae special issue: Adriatic encounters. Continuity and Change in Habsburg South-Central Europe, 1914–1920*, ilmumas.
- Scheer, Tamara. „Österreich-Ungarns Besatzungsregime im Königreich Polen unter besonderer Berücksichtigung von Religions- und Kultusfragen (1915–1918).“ – *Besetzt, interniert, deportiert: der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*, hrsg. von Alfred Eisfeld, Guido Hausmann und Dietmar Neutatz, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa 39, 173–198. Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2013.
- Schuster, Frank M. *Zwischen allen Fronten. Osteuropäische Juden während des Ersten Weltkrieges (1914–1919)*, Dissertation der Universität Basel, Lebenswelten osteuropäischer Juden 9. Köln u.a.: Böhlau, 2004.

- Spät, Robert. „Für eine gemeinsame deutsch-polnische Zukunft? Hans Hartwig von Beseler als Generalgouverneur in Polen, 1915–1918,“ *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 58, 4 (2009): 469–500.
- Spät, Robert Michael. „Generaloberst Hans Hartwig von Beseler als Generalgouverneur in Polen 1915–1918. Person und Politik in Selbstzeugnissen.“ Diplomarbeit. Universität Freiburg i.Br., 2007.
- Szlanta, Piotr. „Der Erste Weltkrieg von 1914 bis 1915 als identitätsstiftender Faktor für die moderne polnische Nation.“ – *Die vergessene Front – der Osten 1914/15: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, 46. *Internationale Tagung für Militärgeschichte des MGFA 2004*, hrsg. von Gerhard P. Groß, Zeitalter der Weltkriege 1, 153–164. Paderborn: Schöningh, 2006.
- Stempin, Arkadiusz. „Deutsche Besatzungsmacht und Zivilbevölkerung in Polen im Ersten Weltkrieg: Polen, Juden und Deutsche im Vergleich.“ – *Besetzt, interniert, deportiert: der Erste Weltkrieg und die deutsche, jüdische, polnische und ukrainische Zivilbevölkerung im östlichen Europa*, hrsg. von Alfred Eisfeld, Guido Hausmann und Dietmar Neutatz, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa 39, 153–172. Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2013.
- Stomma, Stanisław. „Die Hoffnungen und Mißerfolge der „österreichischen“ Orientierung der Polen im 1. Weltkrieg.“ – *Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa: Vorträge anlässlich der Verleihung des Anton Gindely-Preises für Geschichte der Donaumonarchie*, hrsg. von Władysław Bartoszewski, Erhard Busek und Gerald Stourzh, 122–123. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1990.
- Strupp, Karl. *Das Internationale Landkriegsrecht*. Frankfurt a.M.: J. Baer & Co., 1914.
- Zeynek, Theodor Ritter von. *Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich*, hrsg. von Peter Broucek. Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 101. Wien: Böhlau, 2009.
- Velburg, Gerhard. *Die rumänische Etappe. Der Weltkrieg, wie ich ihn sah*. Minden u.a.: W. Köhler. 1930.

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland (the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)

Tamara Scheer

The task of the Austro-Hungarian occupation authorities in the Polish lands, which belonged to Russia until World War I, was to carry out the military functions in the rear area as the territory behind the front and not only to reduce the overall military burden but rather that Poland would make an active contribution – a task which required winning over the hearts and minds of the people. The military staff of the occupying forces were not up to such a task. Due to political interests, geographical distance from the front and the relative length of the occupation, the rear area administration, which was led by the military, inevitably meant an occupation government with civilian elements.

An additional political aspect was the delicate issue of cooperating with or at least not displaying outright opposition to Germany, an ally who was occupying the rest of Russian Poland. The political manoeuvring on the part of Austria-Hungary between promoting an independent Poland (by forming a Polish legion or declaring a kingdom) and the annexation plans in the vein of what was known as the Austro-Polish solution was also relevant. By occupying Poland, Austria-Hungary had occupied a part of the territory of Russia, a hostile country, and it was therefore necessary to respect the Hague Convention on land warfare to prevent accusations from neutral and hostile countries. International law spoke more of an occupied Poland than an occupied Russia, and completely abandoned the latter reference after the declaration of the Kingdom of Poland.

The inhabitants of occupied Poland were not political objects but rather political actors with their own interests and objectives. There existed Poles as both government ministers and members of the Austrian Parliament in the Danube monarchy. They also had their own lobby in Vienna. Their actions affected the occupation policy and its measures.

In conclusion, if we wish to reiterate what made the occupation of Russian Poland stand out, we should view it in the context of certain aspects of other Austro-Hungarian occupation regimes at the time. I will only touch upon the regimes that the Danube monarchy organised without the help or intervention of an ally. An occupation that stands out is that of Serbia. While the policy of winning hearts and minds in Poland included engaging the local people and allowing them to operate in the political arena, the Serbian approach was to exclude or relegate to community action or charity even the circles that could be considered Austrophiles. This is explained by the fact that the Danube monarchy had suffered huge losses when occupying Serbia and considered its patriotic intelligentsia a threat. Poland, on the other hand, was considered a liberated country.

Efforts to foster the myth of the “noble occupier” were common not only in Poland but also in Serbia and Montenegro. In all of these territories, the occupation government made use of neighbouring nations who spoke the local language (Galician Poles, Bosnian Muslims and Croats). The results ranged from positive to negative, from court cases involving accusations of fraternising with the locals to the Poles allegedly demeaning Galician officials, soldiers and officers. The Danube monarchy consistently aimed at firmly establishing its government system in all of these occupied countries, and to that end, it set up its own school system and demanded that administrative agencies hang portraits of the Emperor in their offices. The mission was to win over the Catholic Poles, and among the efforts to achieve this, the Danube monarchy assumed control over the region of the Jasna Góra Monastery, a pilgrimage destination located in a territory otherwise populated by Protestant Germans. Imposing Austro-Hungarian culture went hand in hand with attacking Russian (in Poland, Serbia and Ukraine) and Italian (in Albania and Montenegro) influences. Bureaucratisation was a sign of the future intent to form ties with the region in question or even annex it.

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine

Christoph Mick

Sissejuhatus

Poola-Ukraina 1918.–1919. aasta sõjast on väljaspool Poolat ja Ukrainat üldse midagi kuulnud ainult vähesed inimesed. See jäi 20. sajandi „suurima mõjuga katastroofi“ (George F. Kennan) I maailmasõja, palju verisema Vene kodusõja ja Poola – Nõukogude Venemaa sõja varju. Lääne-Ukraina ja Poola ajalooteadvuses ei ole aga poolakate ja ukrainlaste Lvivi (poola keeles Lwów, saksa keeles Lemberg) pärast löödud lahinguid kunagi unustatud. Tänapäeva Lääne-Ukrainas on sellel sõjal keskne koht rahvuslike tähtpäevade seas ja see on II maailmasõja kõrval üks kahest 20. sajandi tähtsaimast sõjast.

Poola-Ukraina sõda kuulub Vene, Austria-Ungari ja Saksa impeeriumide kokkuvarisemisega kaasnenud piiri-, riigiloom- ja kodusõdade kategooriasse.¹ Nendel sõdadatel olid kestvad tagajärjed. Kui Lääne-Euroopa sõjajärgsed piirid joonistati Pariisi rahukonverentsidel, siis Ida-Euroopa oli rahuloojate arvamusel ainult piiratud mõju. Ida-Euroopa piirid peegeldasid riikide ja rahvuslike liikumiste tugevust. Sõjaline jõud sõltus geopoliitilisest olukorrast, industrialiseerimise tasemest, rahvastiku suuruselt ja – *last but not least* – vastava natsiooni inim-, sõjaliste ja majanduslike ressursside mobiliseerimise ulatusest. Võimest mobiliseerida rahvuse ressursse iseseisvusvõitluseks ei sõltunud mitte ainult piirid, vaid ka riikide endi olemasolu. Mõni teistega võrreldes väikese rahvaarvuga riik, nagu Läti ja Eesti, suutis saavutada riikliku iseseisvuse, teistel palju suurematel, näiteks Valgevenel ja Ukrainal, see nurjus. Aga isegi kui sõjaline lüüasaamine takistas riigi loomist, kiirendas sõda ise rahvuse kujunemist.

¹ Christoph Mick, „Vielerlei Kriege: Osteuropa 1918–1921,“ – *Formen des Krieges: Von der Antike bis zur Gegenwart*, Krieg in der Geschichte 37, hrsg. Dietrich Beyrau, Michael Hochgeschwender und Dieter Langewiesche (Paderborn: Schöningh, 2007), 311–326.

1918.–1919. aasta Poola-Ukraina sõda ei alanud mitte kahe riigi vahelise sõja, vaid kodusõjana. Vägivaldsed kokkupõrked puhkesid juba enne seda, kui Poola oli saanud formaalselt iseseisvaks, ja enne, kui välja kuulutatud uue Lääne-Ukraina riigi valitsus oli katkestanud oma viimased sidemed Austria-Ungariga. See oli sõda naabrite ja kahe natsiooni liikmete vahel, kelle esivanemad olid oma maal elanud juba üle 500 aasta. Kuidas jõudis olukord etniliste pingete niisuguse vägivaldse plahvatuseni? Sellele vastamiseks peame uurima Ida-Galiitsia ajalugu lähemalt.

Ida-Galiitsia enne I maailmasõda

12. sajandil oli Ida-Galiitsia või Puna-Vene, nagu seda maad algul nimetati, Kiievi Venemaa osa. Pärast lühikest Ungari võimu ajajärku sai sellest Galiitsia-Volõõnia (ukraina keeles Галицько-Волинське, poola keeles Halicko-Wołyńskie) vürsti-, hiljem kuningriigi lõunaosa. 14. sajandil liitis Poola kuningas Kazimierz III Suur piirkonna oma riigiga. Poola osaks jäi see 400 aastaks, kuni see 1772. aastal liideti Poola esimese jagamise käigus Austriaga.

Austria reorganiseeris oma küllaltki erinevad Poola valdused Galiitsia ja Lodomeeria kuningriigiks. Selle Austria kroonimaa moodustasid Lääne-Galiitsia ehk vana Poola pealinna Krakówit ümbritsevad maad ja Ida-Galiitsia keskusega Lemberg/Lviv/Lwów. Lvivist sai kroonimaa pealinn ning kuberner ja Galiitsia maapäeva asukoht.²

1910. aastal elas kroonimaal poolakaid ja ukrainlasi enam-vähem ühepalju, kuid nad ei jaotunud ühtlaselt. Lääne-Galiitsias moodustasid 88% elanikest poolakad, kes olid katoliiklased. Seevastu umbes 62% rohkem kui viiest miljonist Ida-Galiitsia elanikust olid kreekakatoliku (uniaadi) kirikusse kuuluvad ukrainlased; suuruselt järgmised elanikerühmad Ida-Galiitsias olid katoliiklastest poolakad (25%) ja juudid (12%). Võrdluseks: Lääne-Galiitsia elanikest moodustasid ukrainlased ainult 3%, samal ajal kui juute oli 8% (vt tabel).

² Rudolf A. Mark, *Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung, Kirche, Bevölkerung*, Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 13 (Marburg: Herder-Institut, 1994).

Ida-Galiitsia maakondade rahvuslik koosseis oli mitmekesine ning seal elas märkimisväärsel hulgal juute ja poolakaid. Kaks kolmandikku maarahvastikust olid ukrainlased, ent enamik linnade ja alevite elanikke olid juudid ja poolakad.

Tabel. Galiitsia ja Lodomeeria kroonimaa rahvastik 1910. aastal³

Usk	Lääne-Galiitsia		Ida-Galiitsia		Galiitsia kokku	
	Elanike arv	%	Elanike arv	%	Elanike arv	%
Katoliiklased	2 381 940	88,6	1 349 630	25,3	3 731 570	46,5
Uniaadi kiriku liikmed	86 585	3,2	3 294 420	61,7	3 381 005	42,1
Juudid	213 173	7,9	658 722	12,4	871 895	10,9
Protestandid	7953	0,3	30 371	0,6	28 324	0,5
Õigeusklikud	165	0,0	2680	0,0	2845	0,0

Rahvus ja sotsiaalne staatus korreleerusid omavahel. Kroonimaa poliitikas, majanduses, kultuuris ja ühiskondlikud elus domineeris poola eliit. Ruteenid (see oli ukrainakeelsete Austria-Ungari elanike ametlik nimeetus) olid seevastu enamasti talupojad ning poolakad mõisaomanikud.

Juutidel oli võtmeroll kaubanduses ja rahanduses ning sageli olid nad (poola) aadli ja (ruteeni) talupoegade vahendajateks. Poola mõisnikud palkasid oma mõisatesse juudi mõisavalitsejaid ja andsid juudi kõrtsmikele alkoholimüügi lube. 19. sajandi viimasel kolmandikul, pärast juutide emantsipatsiooni, lahkusid paljud juudi noormehed oma linnakes-test (*štetl*) ja omandasid kõrgema hariduse. Selle uue ilmaliku juudi eliidi liikmed said nn vabakutselisteks – advokaatideks ja arstideks. Osast said sionistid, teised olid aga tulihingelised Poola patrioodid.⁴

³ Antoni Podraza, „Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego),“ – *Prace Komisji Środkowo-europejskiej Polskiej Akademii Umiejętności* 4, (Cracow: Polska Akademia Umiejętności, 1996), 106; Mark, 80–85.

⁴ L. P. Everett, „The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905–1907,” – *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*, ed. by Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982), 149–177; Focusing on Galicia: *Jews, Poles, and Ukrainians, 1772–1918*, Polin: Studies in Polish Jewry, vol. 12, ed. Israel Bartal and Antoni Polonsky (London: Littmann Library of Jewish Civilisation, 1999); Miroslav Hroch, „Zionism as a European National Movement,” *Jewish Studies* 38 (1998): 73–81; Adolf Gaisbauer, *Davidstern und Doppeladler: Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich*,

Lääne-Ukraina rahvavabariik (endine Ida-Galiitsia) novembrist 1918 – juulini 1919 (www.conflicts.rem33.com/images/Ukraine/polukwar.htm järgi)

I maailmasõjale eelnenud aastakümnetel suutis Poola rahvuslik liikumine veenda katoliiklastest poolakeelseid talupoegi selles, et nad on Poola natsiooni osa. Teisisõnu, 1914. aastal kombineeris valdav osa kroonimaa katoliiklastest elanikke lojaalsuse katoliikliku Austria keisri vastu oma Poola patriotismiga. Poola rahvusliku liikumise kaugem eesmärk oli ühtse ja sõltumatu Poola riigi loomine, kuid poolakate erakondade vahel oli erimeelsusi selle riigi piiride ja riikliku korralduse teemal.

1914. aastal ei tundunud ühtse ja sõltumatu Poola riigi taassünd sugugi möödapääsmatu. Antandi võit oleks viinud suurema osa Poola maadest Vene võimu alla, Keskriikide võit omakorda oleks suurendanud Saksa ja/või Austria osa Poola maadest. Nagu poolakad ei lootnud ka nende vastased, Lääne-Ukraina poliitikud, et sõda toob neile rahvusliku sõltumatuse. Nad lootsid, et Galiitsia jaotatakse Poola ja Ukraina osaks ning viimasest moodustatakse autonoomne Ukraina kroonimaa, kuhu kuuluvad Ida-Galiitsia, osa Bukoviinast ja Karpaadid, kus elanike põhi-osa rääkis ukraina keelt.

Ukraina natsiooniloomes põimus mitu tegurit. Ilmalik eliit oli suhteliselt väikesearvuline ja sugugi mitte kõik uniaadi kiriku preestrid ei toetanud ukraina rahvuse ideed. Omavahel võistlesid erinevad arusaamised sellest, mis tähendab olla ruteen. Eelnenud sajanditel oli ruteeni aadel liitunud niinimetatud Poola aadlivabariigiga ja sellest tulenevalt assimileerunud poola kultuuriga. Suurema osa 19. sajandist said haritud ruteenid sageli poola kultuuri osaks ja otsustasid toetada Poola riiklust. Veel nii hilja kui 1830.–1831. aasta Poola ülestõusu ajal läksid Lvivi uniaadi usuteadusliku seminari üliõpilased Poola kuningriiki, et võidelda õlg õla kõrval poolakatega Vene impeeriumi vastu.

19. sajandi teisel poolel muutus enese identifitseerimine vene kultuuri ja võimsa Vene keisririigiga ahvatlevaks alternatiiviks poola kultuuriga assimileerumisele. Osa inimesi hakkas end nägema osana vene kultuurimaailmast, tõlgendamata seda hõimlust siiski poliitilise lojaalsusena Vene tsaarile. Teised muutusid poliitilisteks russofiilideks ja moodustasid oma erakonna, kooperatiivid ja haridusseltsid. Galiitsia russofi-

lid edendasid ideed ukrainlastest/ruteenidest kui mitte eraldi rahvusest, vaid pigem ühest Vene rahvuse harust. Kolmandad ruteenid käsitasid end kui ruteene (russiine), kes erinevad nii ukrainlastest, venelastest kui ka poolakatest.

Ruteeni liikumise kants oli Karpaadi mägedes, Galiitsia ja Ungari piirialadel, kuid Ida-Galiitsias võitis lõpuks Ukraina suund. 1914. aastal käsitas ruteenide enamik end kui ukraina natsiooni osa, millesse kuulusid ka õigeusklikud ja Vene impeeriumi ukraina keelt kõnelevad edela-provintsid. Keiserlik valitsus Viinis toetas ukrainofilset liikumist. See oli käepärane vastukaal poolakate rahvuslikele unistustele ja russofilidele, kelle lojaalsus Austria keisrile oli parimal juhul küsitav.⁵

Kirjutun *poolakatest, ukrainlastest ja juutidest*, kuid 1914. aastal olid eraldusjooned endiselt ähmased. Jätkuvalt oli uniaadi kiriku liikmeid, kes identifitseerisid end poolakatena, oli katoliiklastest talupoegi, kes rääkisid ukraina keelt, ja juudi usku poolakaid. Märkimisväärne hulk talupoegi ei identifitseerinud end ühegi rahvusega. Mõni talupoeg ei pruukinud isegi mõista küsimust oma rahvuse kohta ja andis küsimusele „Kes sa oled?“ vastuse „Ma olen talupoeg“, „Ma olen kohalik“ või „Ma olen õigeusklik“. Abielud uniaadi kiriku liikmete ja katoliiklaste vahel olid tavalised ning poola-ukraina segaperekondi oli palju. Barjäär kristlaste ja juutide vahel oli aga palju raskemini ületatav ning abielud nende vahel (hoolimata usutunnistusest) olid erakordselt haruldased.⁶

Alates 1880. aastatest domineeris rahvastevahelistes suhetes poola-ukraina vastuolu, ehkki mõõdukad poola ja ukraina poliitikud olid korduvalt üritanud kompromissi saavutada.⁷ Mõisnike ning talupoegade ja

⁵ John-Paul Himka, „Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost all Directions," – *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, ed. by Michael D. Kennedy and Ronald G. Suny (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999), 109–164.

⁶ Klaus Bachmann, *Ein Herd der Feindschaft gegen Russland: Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Russland (1907–1914)*, Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 25 (Wien: Oldenbourg, 2001), 30–35.

⁷ Czesław Partacz, *Od Badeniego do Potockiego: stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908* (Toruń: Adam Marszałek, 1996), 48; Czesław Partacz, „Przyczyny i przebieg konfliktu Ukraińsko-Polskiego," *Przegląd Wschodni* 2 (1992/93): 841–849; Dariusz Maciak, *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895*, Bibliotheca Europae Orientalis 26 (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006), 61–62.

maatööliste konfliktid põhjustasid vägivaldseid kokkupõrkeid. Põllutööliste streigid ja valimiskampaaniad lõppesid mõnikord verevalamisega, kuid etniline vägivald ei olnud Austria administratsiooni suurim probleem. Lvivis maksid poola ja ukraina üliõpilaste korduvad vägivaldsed kokkupõrked ühe ukraina üliõpilase elu. Kõige suuremat tähelepanu äratanud tapmine toimus 1908. aastal, kui üks ukraina üliõpilane lasi maha kuberner Andrzej Potocki. Ta tahtis kubernerile kätte maksta selle eest, et see oli toetanud valimistel russofiile. Kuid need juhtumid olid erandid – kõigil rühmadel oli põhjust uskuda, et nad suudavad oma positsiooni parandada ka rahumeelsel teel. See veendumus kadus I maailmasõja ajal.

Ida-Galiitsia I maailmasõja ajal

Galiitsiast sai I maailmasõja üks peamisi sõjatandreid. Vene armee okupeeris maa kahel korral: aastatel 1914–1915 ja uuesti 1917. aasta suvel, kui vallutati küll ainult osa idapoolseid maakondi.

Sõjalisele vägivallale eelnes vägivald tsiviilelanike vastu: 1914. aasta augustis ja septembris hukati Austria sõjaväevõimude korraldusel teadmata hulk ukraina talupoegi ja vangistati üle 20 000 ukrainlase. Nendest tehti patuoinad, kes olid süüdi Austria lüüasaamises Lvivi lahingus. Võimud süüdistasid venelasi sümpatiseerivaid ruteene (kellest paljud olid uniaadi koguduste preestrid) spionaažis Venemaa kasuks. Need, kes timuka käest pääsesid, saadeti vangilaagritesse Austrias ja Tšehhimaal, kus valitsesid nii kohutavad tingimused, et tuhandeid vange suri ja veelgi rohkem invaliidistus. Osa ruteene tundiski Venemaa vastu sümpaatiat, kuid mitte kõik neist ei olnud poliitilises mõttes russofiilid ja veel vähem olid nad Vene spioonid.

Laialt levis pealekaebamine. Mõni kasutas juhust arveid õiendada, teisi haaras spioonimaania. Poolakad ja juudid, kuid ka osa ruteene tegid salakaebusi nende peale, keda nad kahtlustasid venemeelsuses. Ukrainofiilsed poliitikud kasutasid võimalust vabaneda oma russofiilidest opponentidest, poolakatest provintsiametnikud aga üritasid nõrgendada ukrainofiilset liikumist, kaevates kõigi ruteenide kui venemeelsete peale. Kogemusteta sõjaväeülemad võtsid neid süüdistusi kuulda või ei teinud

lihtsalt vahet venelaste ja ukrainlaste vahel. Selle tõttu arreteeriti Vene agentidena ka paljud ukrainofilid.⁸

Kui ruteeni kogukondade liikmed olid Austria sõjaväe vägivalda esimesed ohvrid, siis Vene okupatsiooni ajal kannatasid kõige rohkem juudid. Neil tuli kogeda pogromme (mida sageli harrastasid Vene armee kasakaüksused), küüditamisi ja süstemaatilist diskrimineerimist. Juudi kogukonnad pidid okupantidele maksma suuri kontributsioone.

Ka poolakad ei rõõmustanud Vene võimu üle. Vene ametnikud rääkisid neile, et Ida-Galiitsiast saab Vene impeeriumi osa. Ukrainofilidel oli samuti põhjust kurta: Vene okupandid eitasid eraldi ukraina rahvuse olemasolu, sulgesid kõik ukrainlaste institutsioonid või andsid need üle allesjäänud Galiitsia russofilidele. Vene eliit nagu ka russofilid käsitasid ukrainlasi (keda nad nimetasid väikevenelasteks), valgevenelasi ja suurvenelasi suure vene rahva/natsiooni osana.⁹

Nii ei ole ime, et enamik Galiitsia elanikke rõõmustas Austria armee tagasipöördumise üle, välja arvatud russofilid ja vähesed poola rahvusdemokraadid. Kuid rõõm oli enneaegne, sest elutingimused halvenesid jätkuvalt ja Austria võimud hakkasid taga kiusama neid, kes olid teinud või väidetavalt tegid koostööd venelastega. Pealekaebamine muutus iga-päevaseks ja mürgitas poliitilise õhustiku. Juutide, ukrainlaste ja poolakate omavahelised suhted halvenesid pidevalt ning kõik nad süüdistasid üksteist kollaboratsioonis ja sõjast kasu lõikamises.

⁸ Vt päevikussissekandeid ja dokumente ruteenidevastaste repressioonide kohta Thalerhofi almanahhis (*Талергофський альманах*), mille (4 kd, 1924–1932) avaldas Lvivi endiste vangide komitee. Vt ka uniaadi preestri Kõrõl Levõtskõi (Кириль Левицький) toimik (1914), Ukraina Riiklik Ajaloo Keskarchiiv Lvivis (Центральний державний історичний архів України, Львів, TsDIAL) 408.1.112; Ukraina parlamendifraktsiooni presiidium keiserlik-kuninglikule ülemjuhatusale (koopia), 11. august 1915, TsDIAL 146.6.1376, 505–506; Василь Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 pp.*, t. 1 (Lviv: 1998), 24–33; Anna Veronika Wendland, *Die Russophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915*, Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 27 (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2001), 540–547.

⁹ Christoph Mick, *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt: Lemberg 1914–1947*, Deutsches Historisches Institut, Quellen und Studien (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 85–86.

Poola-Ukraina sõda

Pärast Vene 1917. aasta veebruarirevolutsiooni hakkas Poola rahvuslik liikumine uskuma, et täiesti iseseisva Poola riigi loomine on võimalik. Toetus Keskriikide sõjalistele jõupingutustele vähenes ja liitlased lubasid Poola riigi täielikku iseseisvust.

Ameerika Ühendriikide sõttaastumise järel sai Poola riikluse taastamisest realistlik võimalus. See tähendas, et poolakaid ei köitnud enam ei suurema autonoomia lubadused ega plaan ühendada Poola provintsid mõne Austria või Saksa printsi võimu alla. Lääne-Ukraina eliidil oli Antandi võidust vähem lootust. Antandi toetus Poolale pani neid kõhkleva Austria suhete katkestamise mõttekuses.¹⁰

Kui Austria-Ungari keisririik lõpuks kokku varises, nõudis nii ukraina kui ka poola rahvuslik liikumine Ida-Galiitsiat oma tulevasele rahvusriigile. 1. novembril 1918 hõivasid Austria armee ukrainlastest sõdurid kroonimaa pealinna Lvivi. Mõne päeva pärast kuulutas Ukraina Rahvuse nõukogu välja Lääne-Ukraina Rahvavabariigi. Ukraina organisatsioonid võtsid Ida-Galiitsia oma kontrolli alla ja alustasid oma haldusstruktuuri ülesehitamist. Lääne-Ukraina valitsus pakkus nii juutidele kui ka poolakatele kohti valitsuses, kuid kumbki rühm ei võtnud pakkumist vastu. Juudi kogukond deklareeris oma erapooletust Poola-Ukraina konfliktis. Osa poola juute toetas poolakaid ja osa sioniste ukrainlasi.¹¹

Ida-Galiitsia poola vähemus lükkas tagasi idee saada Ukraina riigi osaks. Nad tundsid, et Ida-Galiitsia kuulub seaduslikult Poolale ja uskusid poola kultuuri üleolekusse. Kui suurema osa Ida-Galiitsia üle suutsid ukrainlased kergesti kontrolli kehtestada, siis pealinnas Lvivis osutasid poolakad vastupanu. Selles linnas olid poolakad enamuses, moodustades 212 000 elanikust veidi üle 50%; juute oli 28% ja ukrainlasi 12–18%.¹²

Ukraina üksused võitlesid poola vabatahtlikega kontrolli pärast linnas. Juudi kogukond oli neutraalne ja moodustas oma maakaitseväge juudi kvartalite kaitsmiseks. Pärast kolm nädalat kestnud tänavalahinguid saa-

¹⁰ *Ibid.*, 205–206.

¹¹ *Ibid.*, 217–218; „Die jüdische Miliz“, *Lemberger Zeitung*, 14.11.1918.

¹² Mick, *Kriegserfahrungen*, 30.

busid Poola armee reservüksused ja Ukraina üksused tõmbusid tagasi, kuid see ei lõpetanud vägivalda. Poola sõdurid, keda toetasid kohalikud poolakad, alustasid pogrommi linna juudi elanike vastu. Juudi maakaitseväge süüdistati ekslikult ukrainlaste toetamises ja juudi elanikke sümpaatiast Ukraina riigi vastu. Pärast kolm päeva kestnud mõrvu ja rüüstamisi oli tapetud 74 juuti; sajad poed, korterid ja majad olid rüüstatud ning kümned majad maha põletatud.¹³

Sel ajal oli enamik Ida-Galiitsiast endiselt ukrainlaste kontrolli all ja Ukraina Galiitsia armee üksused jätkasid mitme kuu jooksul Lvivi piiramist, samal ajal kui Lääne-Ukraina valitsus asus ümber Stanislavivi linna (tänapäeval Ivano-Frankiivsk). 22. jaanuaril 1919 sõlmis Lääne-Ukraina Rahvavabariik lepingu Ukraina Rahvavabariigiga, mis oli moodustatud varem Vene impeeriumile kuulunud Ukraina osas. Lääne-Ukrainast sai ühendatud Ukraina riigi autonoomne osa. See riik oli Punaarmee ja kontrrevolutsiooniliste valgekaartlike armeede tugeva surve all. Lääne-Ukraina jäi iseenda hooleks.

Ukraina riigiloomelise jõupingutused olid komplitseeritud, sest Ukraina Rahvavabariigi loomulik liitlane oli vastsündinud Poola riik, seevastu Lääne-Ukrainas olid poolakad vaenlased. 1919. aasta lõpus „ohverdas“ Ukraina Rahvavabariigi uus juht Sõmon Petljura Lääne-Ukraina, et võita Poola toetus.¹⁴

See tagajärg ei olnud ette ära otsustatud lõpptulemus. Ukraina Galiitsia armee suutis mobiliseerida 100 000 meest, aga Poola väed, mida tugevdati Poola põhiterritooriumilt toodud meeste ja Poola leegionitega, olid ülekaalus. Poola-Ukraina sõda Ida-Galiitsia pärast lõppes 1919. aasta suvel Poola võiduga.

Sõda kiirendas Poola ja Ukraina natsiooniloomet. Ebaselge rahvusliku identiteediga inimesed või segaabielude (uniaadi kiriku liikmete ja katoliiklaste) lapsed sunniti otsustama, kas liituda ukrainlaste või poo-

¹³ Pogrommist vt *ibid.*, 232–255; William H. Hagen, „The Moral Economy of Ethnic Violence: The Pogrom in Lwow, November 1918,“ *Geschichte und Gesellschaft* 31 (2005): 203–226.

¹⁴ Józef Piłsudski ja Symon Petljura vahelise liidu tagamaade kohta vt *Polska i Ukraina: sojusz 1920 roku i jego następstwa, materiały z konferencji naukowej „Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa,“ Toruń, 16–18 listopada 1995 r.*, ed. by Zbigniew Karpius, Waldemar Rezmer and Emilian Wyszka (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997).

lakatega. Juudiusulised poolakad pidid langetama samasuguse otsuse. Esimestel sõjajärgsetel aastatel kasvas usuvahetajate arv. Aastatel 1918–1922 konverteerus ainuüksi Lvivis katoliku usku 368 juuti ja umbes 4000 uniaadi kiriku liiget.¹⁵

18. märtsil 1921 sõlmitud Riia rahuleping Poola ja Nõukogude Venemaa vahel lõpetas palju rohkem tuntud Poola-Nõukogude sõja. Poola oli liidus Petljura Ukraina vägedega, kuid ei suutnud Punaarmeed otsustavalt lüüa. Piłsudski plaani Ukraina (puhver)riigist Poola ja Nõukogude Venemaa vahel ei õnnestunud teostada. Selle tagajärjel sattus Poola kontrolli alla veel rohkem alasid, kus rahvastiku enamiku moodustasid ukrainlased või valgevenelased, ning ukrainlastest sai Poola suurim vähemusrahvus juutide ees (vastavalt 14–16% ja 9–10% rahvastikust).¹⁶

Uus Poola riik ei usaldanud oma ukraina vähemust. 1920. aastal oli mitu tuhat ukrainlast Poola vanglates ja tuhandeid Ukraina Galiitsia armee sõdureid peeti endiselt kinni interneeritute laagrites. Ukraina poliitikud ja Lääne-Ukraina eksiilvalitsus Viinis keeldusid tunnustamast Poola võimu Ida-Galiitsias. Ukraina Galiitsia armees võidelnud meeste moodustatud pörandaalune Ukraina Sõjaväeline Organisatsioon korraldas hulga terroriakte. Need jätkusid ka pärast seda, kui Antandi riigid olid 1924. aastal tunnustanud Ida-Galiitsiat kui Poola riigi osa.

Samal ajal kui mõõdukad ukraina erakonnad alustasid legaalsel tegevust Poola Vabariigis, ei soovinud ukraina poliitikute radikaalne tiib Poola võimu isegi mitte ajutiselt tunnustada. 1929. aastal asutati Ukraina Rahvuslaste Organisatsioon (*Організація Українських Націоналістів*, OUN). Ukraina terviklikkuse eest võitlevad rahvuslased kutsusid üles halastamatule võitlusele Poola võimude, niinimetatud ukraina kollaborantide ja poolakate kohalolu vastu Ida-Galiitsias.¹⁷

¹⁵ *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie*, 14, 1910–1911, 15, 1912–1922, 16, 1923–1925, opracowane przez Miejskie Biuro Statystyczne (Lviv: Gmina Królewskiego Stołecznego miasta Lwowa, 1914, 1926, 1928).

¹⁶ Lucja Kaprańska, *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1939* (Kraków: Nomos, 2000), 98.

¹⁷ Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism 1919–1929*, East European monographs 65 (Boulder: East European Quar-

Sõja mälestamine ja natsiooni loomine

Ukrainlaste jaoks lõppes sõda lüüasaamisega, kuid ukraina rahvuslased üritasid muuta sõjalise kaotuse moraalseks võiduks. Oli tõsi, et sõda kaotati ja Ukraina riigi loomine nurjus, kuid ukraina rahvuslaste jaoks ei olnud see Poola-Ukraina sõja kõige tähtsam tagajärg. Oli tõsiasi, et ukrainlased olid valmis andma oma elu iseseisva riigi nimel, mis tegi sõjast tähendusriikka ja positiivse kogemuse. Sõja mälestamine oli Ukraina sõltumatuse idee ja ukrainlaste eneseohverduse mälestuse alalhoidmiseks otsustava tähtsusega. Sõja mälestamise üks põhiülesandeid ukrainlaste jaoks oli takistada ukraina rahvastiku kaasaminekut Poola riigi katsetega muuta vähemused lojaalseteks kodanikeks või isegi lõimida nad Poola rahvuse osaks.

Kuigi Poola võit oli Poola-Ukraina sõja lõpetanud, jätkus sümbolne sõda selle tähenduse pärast. Lahinguid peeti ajalookirjanduse, ajakirjanduse, sümbolite, monumentide ja tänavasiltide, kabelite, kirikute ja surnuaedade ehitamise, avalike ja privaatsete mälestusürituste ning langenute poliitilise heroiseerimise abil. Kangelastegude ja suurte võitude ning traagiliste lüüasaamiste mälestuse alalhoidmise eesmärk oli tugevdada rahvust.

Sõja mälestamise üks tähtsamaid funktsioone on riigi kodanike ühendamise ja lõimimine. Poolas tervikuna ja eraldivõetuna ka Ida-Galiitsias see ei toiminud. Poola-Ukraina sõja mälestamine ei saanud ukrainlasi ja juute Poola riigiga lõimida. Poolakad, ukrainlased ja juudid ehitasid Ida-Galiitsias, mida nüüd tunti kui Ida-Väike-Poolat (*Małopolska Wschodnia*) üles kolm eraldi mälukogukonda. Avalikus ruumis domineeris poolakate tõlgendus, kuid sellele oponeeris ukrainlaste versioon toimunust.¹⁸

Mälestusel Poola-Ukraina sõjast ja eriti lahingutest Lvivi pärast oli neli peamist funktsiooni nii ukraina kui ka poola mälukogukonna jaoks:

terly, 1980); John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, Columbia University Russian Institute Studies, 2nd ed. (Littleton: Ukrainian Academic Press, 1980).

¹⁸ Artikli järgnev osa põhineb Christoph Micki artiklil „War and Conflicting Memories – Poles, Ukrainians and Jews in Lvov 1914–1939,“ *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts/Simon Dubnow Institute Yearbook* 4 (2005): 257–278.

see ülistas eneseohverdust rahvuse nimel, toonitas võitluse tähtsust, rõhutas rahvusühtsuse tähtsust teravate poliitiliste ja ühiskondlike konfliktide ajal ning mängis otsustavat rolli hariduses, millega sõja õppetunnid anti edasi järgmisele põlvkonnale. Need motiivid olid põimitud mõlema rühma kõigisse mälestusüritustesse. Selle toob esile üks poola tsitaat: „Me tõusime kui üks mees võitluseks elu ja surma peale.“¹⁹

Samamoodi oli ukraina eliidi jaoks 1. november 1918 kogu rahvuse ühendamise sümbol. Osalemine mälestusjumalateenistustel väljendas koosmeelt ja ühtsust (ukraina) kaaskodanikega. Tunti, et see november peab elama rahvuse südames ja hinges, „mis on surematu“, ajast aega ja igavesti.²⁰ 1918. aasta november ankurdati kindlalt ukrainlaste kollektiivsesse mälli. Aastapäevade tähistamisel taaselustati mälestused *novembri teost* (s.o Ukraina riigi väljakuulutamisest) ja Poola-Ukraina sõjast. See sisaldas selge haridusliku komponendi, kasvatusmälestuse kaudu. Ühe ajalehe sõnul pakkus *novembri teo* mälestus ka kõige halvematel aegadel lootust ja innustust tulevastele põlvvedele.²¹

Ohverduse ja võitluse motiivid olid lüüasaanud ukrainlastele isegi tähtsamad kui võidukatele poolakatele. Mõlema rahva jaoks oli relvasutatud võitlus iseenesest teenekas ning sõda käsitati kui rahvuse kooli, sest, nagu väitis ukraina ajaleht *Dilo*, kuni selle ajani ei olnud ukrainlased tavaliselt olnud valmis riskima. Aastatel 1918–1919 elu ja surmaga riskides päästsid nad seevastu „Ukraina rahvuse väärikuse“ ja võitlus juhtis nad iseseisvuse teele.²²

„Legend kuulsusrikastest päevadest“ oli tõusnud „kangelaste haudadest lahinguväljadel“, nagu sõnastas selle ajaleht *Dilo*. Talupoegade massid kujunesid rahvusliku eneseteadvusega jõuks, mis võitles oma vabaduse eest.²³

Ukraina diskursuses võib leida teisigi poola käsitlusele iseloomulikke jooni. Kuigi „rahvuse parimate poegade verd“ oli valatud pan-ukraina

¹⁹ Z. Zygmuntowicz, „W noc listopadową [Novembriöö],“ *Kurier Lwowski*, 1.11.1920.

²⁰ „Найбільша дата наших днів [Meie päevade tähtsaim daatum],“ *Діло*, 1.11.1934.

²¹ „1-го листопада [1. novembril],“ *Діло*, 1.11.1922.

²² „У Великі роковини [Suurel aastapäeval],“ *Діло*, 2.11.1932.

²³ „Роковини [Aastapäev],“ *Новий Час*, 1.11.1934.

riigi nimel,²⁴ muutus sõjaline lüüasaamine tagasivaates moraalseks võiduks ja tuleviku edu garantiiks. Otsustav ei olnud mitte võidu väljavaade, vaid valmisolek võitluseks, valmisolek anda oma elu rahvuse eest. Dilo rõhutas 1922. aastal, et „meie võitluse kogemus“ oli andnud inimestele kindluse, et rahvus ei lõpeta pingutusi omariikluse nimel. Rahvus oli selle eesmärgi hüvanguks ohverdanud „tuhandeid oma parimaid poegi.“²⁵

Kuid miks ukrainlased lüüa said? Arutelud selle üle moodustasid ukraina diskursuse olulise osa. Diskussioonis osalejad nägid kõige suuremat puudust just täpselt nendes valdkondades, mida tähistati iseseisvussõdade suurimate saavutustena: ukraina rahvuse tahet võidelda ja ukrainlaste valmisolekut eneseohverduseks.

Dilo artikkel Poola-Ukraina sõja 15. aastapäeva puhul oli omaks võtnud sotsiaaldarvinistliku käsitluse võitlusest ellujäämise nimel teiste natsioonide seas. Ettevalmistused võimalikuks sõjaliseks väljaastumiseks olid poola traditsiooni lahutamatu osa, niisiis oli poolakatel suurem valmisolek võidelda. „Iga poolakas alates lastest kuni tänavapoiste ja isegi kõrgaristokraatideni“ oli lahingus osalenud.²⁶ Seevastu ei olnud ukrainlaste osavõtt võitlusest sugugi mitte massiline – see oli põhjus, miks viimane kangelaslik katse astuda vastu vältimatule lüüasaamisele ei lõppenud edukalt.²⁷

Veendunud ukraina rahvuslane Dmytro Dontsov sõnastas lüüasaamise järgmise õppetunnina: vanad humanistlikud väärtused tuleb nüüd asendada tingimusteta võidutahte ja jõuga.²⁸

Juudi rahvastiku jaoks oli 1918. aasta lahutamatult seotud mälestusega pogrommist. See oli tulnud poola juutidele täieliku üllatusena ja

²⁴ Esileht, *Діло*, 1.11.1923.

²⁵ „1-го листопада,“ *Діло*, 1.11.1922.

²⁶ „У 15-ліття листопадового чину [Novembri teo 15. aastapäevaks],“ *Діло*, 1.11.1933; Євген Яворівський, „Сто днів у боях під Львівом (записник фронтовника) [100 päeva lahingutes Lvivi all (rindemehe märkmik)]“ 5, *Новий Час*, 6.11.1937; „Найбільша дата наших днів“.

²⁷ Massilise osalemise üldmobilisatsiooni (*levée en masse*) tähtsusest lüüasaamisega toimetulekul vt *Die Kultur der Niederlage: der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918*, 2. Aufgabe (Berlin: Alexander Fest Verlag, 2001), 19–21.

²⁸ Dmytro Dontsov, „Nationalism,“ – *Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995*, ed. by Ralph Lindheim and George S. N. Luckyj (Toronto: University of Toronto Press, 1995), 260–268.

andnud niisama hästi kui surmahoobi assimileerumisliikumisele. Kuid juudi ajakirjandus kasutas ainult mõnel esimesel aastapäeval võimalust pogrommist kirjutada.²⁹ Aasta pärast pogrommi püüdsid sionistid muuta pogrommi kogemuse juutide ühtsuse saavutamise aluseks. Kõige tähtsam juudi päevaleht, poolakeelne *Chwila* (Aeg) kirjutas: „Aga pisarad ei olnud asjatud. Nad pesid maha selle, mis oli halb, mis surus alla juudi hinge; nad tihendasid sidemeid üksiku ja rahvuse vahel. Juudi ühiskond sai oma ühtsusest teadlikuks. Unustades parteilisuse hakkasid kõik tööle, et kuivatada juudi rahva pisarad.“³⁰

Lõppkokkuvõttes ei kandnud sionistide katse omistada pogrommi mälestusele juute ühendav roll siiski vilja. Järgnevatel aastatel lülitati see traumaatiline kogemus täielikult välja, see jäi ligipääsmatuks ükskõik millisele tähendust omistavale tõlgendusele. Mälestus ise väljendus leinas ja deklaratsioonides „ei kunagi enam“.

Ukrainlaste ja poolakate konflikt erineva arusaamise tõttu omavahe-
lisest sõjast muutus iga-aastaste novembrikuiste mälestusürituste püsi-
osaks. 1928. aasta sügisel esitasid ukraina rahvuslased väljakutse Poola
domineerimisele avalikus ruumis ja ründasid poolakate võidu süm-
boleid. Ööl vastu 1. novembrit lasksid nad õhku Poola sõjamemoriaali
Persenkówi mäel. Teine monument määriti tindiga kokku. Ukrainlased
mitte ainult ei rünnanud poolakate sümboleid, vaid hakkasid ka paigu-
tama oma rahvuslikke sümboleid Lvivi tähtsamatesse kohtadesse, et oma
taotlust avalikus linnaruumis eksponeerida. Pärastlõunal kaklesid oma-
vahel ukraina ja poola üliõpilaste salgad ning poola üliõpilased ründasid
ukrainlaste asutusi ja ühinguid. Samasugused, aga väiksema ulatusega
sündmused toimusid ka 1932. ja 1938. aastal.

²⁹ „Smutna rocznica [Leinapäev],“ *Chwila*, 6.12.1920; „Uczczenie pamięci ofiar rozruchów listopadowych [Austades novembrirahutuste ohvrite mälestust],“ *Chwila*, 7.12.1920.

³⁰ „W smutną rocznicę [Leinapäeval],“ *Chwila*, 17.12.1919.

Kokkuvõte

1918.–1919. aasta Poola-Ukraina sõda on võti mõistmaks konflikte Lvivis ja Ida-Galiitsias sõdadevahelisel ajal. Sõda peatas mõneks ajaks sündmused ja lõi uued tingimused, mis osaliselt mõjutasid viisi, kuidas konfliktid jätkusid. Ühed ajaloolised lahendusvõimalused, näiteks need, mille eesmärk oli õiglane kokkulepe, muudeti ebatõenäoliseks, samal ajal kui teised (näiteks konflikti vägivaldne lahendus) said tõenäolisemaks.

Juudi elanike mälestuses oli 1918. aasta november lahutamatult seotud pogrommiga. Seetõttu oli Ida-Galiitsia juutidel raske osaleda Poola mälestusüritustel. Ukrainlased aga kujundasid teadlikult omaenda mälu-kogukonna. 1918. aasta novembri kogemused anti Poola ja Ukraina ühiskondades poolakate ja ukrainlaste uutele põlvkondadele edasi mäletamise ja mälestusürituste kaudu. Ukraina rahvuslaste noorem põlvkond heitis kõrvale vanema generatsiooni poliitikute demokraatlikud kontseptsioonid ja võttis oma õppetundide aluseks Poola-Ukraina sõja kogemused. Vastastikuse vägivalla kogemus oli II maailmasõja puhkemise ajaks Lvivi poolakate, ukrainlaste ja juutide mälupagasi lahutamatu osa.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Ukraina Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Lvivis (TsDIAL, *Центральний державний історичний архів України, Львів*)

146

408

Ajakirjandus

Chwila: dziennik dla spraw politycznych, społecznych i kulturalnych. Lwów, 1919–1939.

Діло. Львів, 1880–1939.

Kurier Lwowski. Lwów, 1883–1935.

Lemberger Zeitung. Lwów, 1918.

Новий час. Львів, 1923–1939.

Kirjandus

Armstrong, John Alexander. *Ukrainian Nationalism*, Columbia University Russian Institute Studies, 2nd ed. Littleton: Ukrainian Academic Press, 1980.

Bachmann, Klaus. *Ein Herd der Feindschaft gegen Russland: Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Russland (1907–1914)*, Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 25. Wien: Oldenbourg, 2001.

Dontsov, Dmytro. „Nationalism.“ – *Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995*, ed. by Ralph Lindheim and George S. N. Luckyj, 260–268. Toronto: Published by the University of Toronto Press in association with the Shevchenko Scientific Society, 1996.

Everett, L. P. „The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905–1907.“ – *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*, ed. by Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, 149–177. Cambridge, Mass.: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1982.

Gaisbauer, Adolf. *Davidstern und Doppeladler: Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich*, Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 78. Wien: Böhlau, 1988.

Hagen, William H. „The Moral Economy of Ethnic Violence: The Pogrom in Lwow, November 1918,“ *Geschichte und Gesellschaft* 31 (2005): 203–226.

Himka, John-Paul. „Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost all Directions.“ – *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, ed. by Michael D. Kennedy and Ronald G. Suny, 109–164. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999.

Hroch, Miroslav. „Zionism as European National Movement,“ *Jewish Studies* 38 (1998): 73–81.

Яворівський, Євген. „Сто днів у боях під Львівом (записник фронтовника), 5.“ *Новий Час*, 6. november 1937.

Jews, Poles, and Ukrainians, 1772–1918, Polin: Studies in Polish Jewry, vol. 12, ed. Israel Bartal and Antoni Polonsky. London: Littmann Library of Jewish Civilisation, 1999.

- Kapralska, Łucja. *Pluralizm kulturowy i etniczny a odrębność regionalna Kresów południowo-wschodnich w latach 1918–1939*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2000.
- Maciak, Dariusz. *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895*, Bibliotheca Europae Orientalis 26. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006.
- Mark, Rudolf A. *Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung, Kirche, Bevölkerung*, Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 13. Marburg: Herder-Institut, 1994.
- Mick, Christoph. „War and Conflicting Memories – Poles, Ukrainians and Jews in Lvov 1914–1939,” – *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts/Simon Dubnow Institute Yearbook* 4 (2005): 257–278.
- Mick, Christoph. „Vielerlei Kriege: Osteuropa 1918–1921.” – *Formen des Krieges: Von der Antike bis zur Gegenwart*, Krieg in der Geschichte 37, hrsg. Dietrich Beyrau, Michael Hochgeschwender und Dieter Langewiesche, 311–326. Paderborn: Schöningh, 2007.
- Mick, Christoph. *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt: Lemberg 1914–1947*, Deutsches Historisches Institut, Quellen und Studien. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.
- Motyl, Alexander J. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism 1919–1929*, East European monographs 65. Boulder: East European Quarterly, 1980.
- Partacz, Czesław. *Od Badeniego do Potockiego: stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908*. Toruń: Adam Marszałek, 1996.
- Partacz, Czesław. „Przyczyny i przebieg konfliktu Ukraińsko-Polskiego,” *Przegląd Wschodni* 2 (1992/93): 841–849.
- Podraza, Antoni. „Problem pograniczy w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego).” – *Prace Komisji Środkowo-europejskiej Polskiej Akademii Umiejętności* 4. Cracow: Polska Akademia Umiejętności, 1996.
- Polska i Ukraina: sojusz 1920 roku i jego następstwa, materiały z konferencji naukowej „Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa,” Toruń, 16–18 listopada 1995 r.*, ed. by Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer and Emilian Wiszka. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997.
- Schivelbusch, Wolfgang. *Die Kultur der Niederlage: der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918*, 2. Aufgabe. Berlin: Alexander Fest Verlag, 2001.

Талергофский альманахъ: Пропамятная книга австрійскихъ жестокостей, изуверствъ и насилий надъ карпато - русскимъ народомъ во время Всемирной войны 1914–1917 гг., I, Терроръ в Галичине въ первый періодъ войны 1914–1915 гг., II, Терроръ въ Галичине. Терроръ въ Буковине. Отзвуки печати. Терезинъ, Гминдъ, Гнасъ и др. Беллетристика, III, Талергофъ 1, IV, Талергофъ 2. Львовъ: Талергофский Комитет, 1924, 1925, 1930, 1932 (vt Стояние за истину, <http://www.zaistinu.ru/old/ukraine/church/almanah1-x.shtml>, 9.9.2015).

Wendland, Anna Veronika. *Die Russophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland 1848–1915*, Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 27. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2001.

Верига, Василь. *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.*, т. 1. Львів: s. l., 1998.

Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 14, 1910–1911, 15, 1912–1922, 16, 1923–1925, opracowane przez Miejskie Biuro Statystyczne. Lwów: Gmina Królewskiego Stołecznego miasta Lwowa, 1914, 1926, 1928.

The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia: History and Remembrance

Christoph Mick

The Polish-Ukrainian war 1918/19 is key to understanding the conflicts in Lviv and eastern Galicia in the inter-war period. The war brought developments to a temporary halt, and created new conditions which particularly affected the way conflicts were waged. Certain historical options, such as those aimed at an equitable settlement, were rendered improbable while others (such as a violent solution to the conflict) became more likely.

For the Jewish population, November 1918 was inextricably linked to the memory of the pogrom. It was therefore difficult for East Galician Jews to participate in Polish celebrations. The Ukrainians consciously formed their own community of memory. The experiences of November 1918 were handed down to subsequent Polish and Ukrainian generations through the practice of remembrance and commemoration in Polish and Ukrainian society. The younger generation of Ukrainian nationalists rejected the democratic concepts of the older generation of politicians and drew their own lessons from the experiences of the Polish-Ukrainian war. The mutual experiences of violence were an integral part of the mental baggage of the Lviv Poles, Ukrainians and Jews when World War II erupted.

Das Land Ober Ost

Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal I maailmasõja ajal (1915–1917)

Klāvs Zariņš

1915. aasta suvel okupeeris Saksa armee suurema osa Kuramaast. Augustis moodustati seal Saksa sõjaväevalitsus, mille eesmärk oli kehtestada täieliku kontrolli režiim kogu Kuramaa ja selle elanike üle. Prioriteet oli Saksa sõjavägi, mille vajadused olid tähtsamad kui elanike huvid. Artiklis uuritakse sõjaväevalitsuse okupatsioonipoliitikat, keskendudes selle majanduslikele, sotsiaalsetele ja kultuurilistele aspektidele.

Sissejuhatus

Pärast Vene armee nurjunud lahinguoperatsioone Ida-Preisimaal ja Leedus jõudsid Saksa üksused 1915. aasta kevadel tänapäeva Läti aladele. Sügiseks kontrollis Saksa sõjavägi kogu Kuramaad ja rinne stabiliseerus. Rindejoon moodustas poolringi ümber Riia ja kulges edasi piki Daugava jõge kuni tänapäeva Läti-Leedu piirini, jätkudes Leedu territooriumil. Rindejoon püsis muutumatuna kuni 1917. aasta septembrini, mil Saksa sõjavägi okupeeris Riia, muutes sellega tunduvalt piirkonna sõjalis-poliitilist olukorda.

Juba Saksamaa kevadpealetungi ajal 1915. aastal seati Kirde-Euroopas okupeeritud aladel järk-järgult sisse Saksa sõjaväevalitsus, et korraldada taristut ja tagada julgeolek Lauensteini armeegrupi (*Armeeabteilung Lauenstein*)¹ tagalapiirkonnas. Okupeeritud alade ja nende majanduslike

¹ Armeegrupp Otto von Lauenstein asutati 1915. aasta aprillis ning selle eesmärk oli kiire pealetung Põhja-Leedus ja Kuramaal. Pärast Liepāja vallutamist täiendati armeegruppi lisa-jõududega ja see nimetati ümber Neemeni armeeks. Detsembris nimetati see veel kord ümber, nüüd 8. armeeks.

ressursside efektiivsema ärakasutamise vajadus tingis aga aja jooksul järjest suurema ja komplekssema haldusaparaadi loomise. Selleks reorganiseeris idarinde staabiülem Erich Ludendorff okupeeritud Kirde-Euroopa kuueks eraldi halduspiirkonnaks, need olid Kuramaa, Kaunas, Vilnius, Suwałki, Grodno ja Białystok. 1915. aasta novembris ühendati need kõigi Saksa idarinde relvajõudude ülemjuhatajale alluvaks territooriumiks (*Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten* – Ober Ost). Kuni 1917. aastani koosnes Ober Ost kolmest suuremast haldusüksusest: Kuramaast,² Leedust ja Białystok-Grodnost.

Vallutatud aladel kehtestati sõjaväeline okupatsioonirežiim, mis püsis Saksamaa kapituleerumiseni 1918. aasta novembris. Sõjaväevõimu prioriteet oli rahuldada nii Saksa sõjaväe kui ka Saksa tsiviilelanike vajadused. Selleks mobiliseeriti okupeeritud alade ulatuslikud majanduslikud ressursid, jättes kohalikele elanikele ainult hädapäraseks toimetulekuks tarviliku.

Ei Saksa okupatsioon Läti territooriumil I maailmasõja ajal ega ka Ober Ost pole ei Läti ega ülejäänud maailma ajaloolastele erilist huvi pakkunud. I maailmasõja ajalugu Lätis on peaaegu alati analüüsitud põgenike liikumise, tööstuse evakueerimise või Läti küttide kontekstis.³ Enamik uurijaid on Saksa okupatsiooni vaadelnud ainult väga üldiselt, laskumata sügavama analüüsini. Kõige rohkem on teema uurimisse panustanud Läti eksiilajaloolased pärast II maailmasõda.⁴ Nõukogude ajast on selle teema kõige silmapaistvam uurija Valdis Bērziņš, kes hoolimata sovetlikule aja-

² Kuramaa halduspiirkond (*Verwaltungsgebiet Kurland*) moodustati endise Kuramaa kubermangu baasil, mis koosnes tänapäeva Läti kahest ajaloolisest piirkonnast: Kurzemest ja Zemgalest. Siin ja edaspidi kasutatakse nimetust *Kuramaa* mõlema ühise nimetusena.

³ 20. gadsimta Latvijas vēsture, I: Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 1900–1918, ed. V. Bērziņš (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000), 60; Tatjana Barteļe, Vitalijs Šalda, *Latviešu bēgļi Krievijā 1915–1922* (Daugavpils: Saule, 2007); Uldis Ģermanis, *Oberst Vācietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution*, Acta Universitatis Stockholmiensis 20 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1974); Valdis Bērziņš, *Latviešu strēlnieki: Drāma un traģēdija* (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1995); Arnolds Spekke, *Latvijas vēsture: Latvju tautas likteņciņas Eiropas krustceļos* (Rīga: Jumava, 2003), 290; etc.

⁴ Arnolds Aizsilnieks, *Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945: rādītāji* (Stockholm: Daugava, 1976), 42–83; Edgars Andersons, *Latvijas Vēsture 1914–1920* (Stockholm: Daugava, 1967), 157–169; Ādolfs Šilde, *Latvijas vēsture 1914–1940: valsts tapšana un suverēnā valsts* (Stockholm: Daugava, 1976), 229–241.

lookirjutusele iseloomulikest liialdustest ja ettenähtud ideoloogilise liini järgimisest näitas objektiivselt sõjaväevalitsuse peamisi jooni.⁵

Vähesel määral uuriti Saksa okupatsiooni Kirde-Euroopas I maailmasõja ajal ka 1960.–1970. aastate Saksamaal. Tähelepanu pöörati valitsemismudelile Saksa idapoliitika (*Ostpolitik*) kontekstis. Huvi selle teema vastu sai alguse nn Fritz Fischeri diskussioonist,⁶ mis algatas arutelu Saksamaa süüst sõja põhjustamisel. Selle aja ajaloolastest väärib märkimist Karl-Heinz Janßen, kes analüüsis oma artiklites Saksamaa poliitikat Kuramaal ja sõjaväevalitsuse juhi Alfred von Goßleri rolli.⁷

Kõige tuntum Ober Osti uurinud ajaloolane on Vejas Gabriel Liulevicius, kes analüüsib Ober Osti asutamist ja selle sõjaväelisi haldusstruktuure.⁸ Ta juhib õigesti tähelepanu Ober Osti sisevastuoludele, mis põhjustasid sõjaväevõimu süsteemi järkjärgulise kokkuvarisemise sõja käigus. Samuti analüüsib ta Ober Osti kohalikele elanikele suunatud nn

⁵ Valdis Bērziņš, *Latvija Pirmā pasaules kara laikā* (Rīga: Zinātne, 1987).

⁶ Saksa k *Fischer-Kontroverse* – Saksa ajaloolase Fritz Fischeri (1908–1999) töödest alguse saanud ning peamiselt 1960. ja 1970. aastatel peetud avalik arutelu I maailmasõja puhkemise põhjuste ja tagajärgede üle. Kui Lääne-Saksa põhivoolu ajalookäsitlus väitis seni, et Saksamaa ei vastuta I maailmasõja puhkemise eest, et sõja puhkemise ja keiser Wilhelmi aegse välispoliitika vahel puudub otsene seos, et sõjaaegse ekspansionismi eest vastutab maaväe ülemjuhatus (OHL), mis sõja käigus tsiviilvalitsuse otsuste langetamiselt järk-järgult kõrvale tõrjus, ning et Saksamaa eesmärkide vahel I maailmasõjas ja Hitleri eluruumipoliitika vahel puudub järjepidevus, siis Fischer näitas, et Saksamaa eesmärk I maailmasõjas oli algusest peale hegemoonia Euroopas ja maailmavõimuks saamine ning Hitler jätkas seda poliitikat. (*Toim.*)

⁷ Karl-Heinz Janßen, „Die Baltische Okkupationspolitik des Deutschen Reiches,“ – *Von den Baltischen Provinzen zu den Baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918*, hrsg. im Auftrage der Baltischen historischen Kommission von Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha, Hellmuth Weiss (Marburg: J. G. Herder Institut, 1971), 217–254; Karl-Heinz Janßen, „Alfred von Goßler und die deutsche Verwaltung im Baltikum 1915/1918,“ *Historische Zeitschrift* 207, H. 1 (1968): 42–52.

⁸ Vejas Gabriel Liulevicius, *War land on the Eastern front: Culture, National identity and German occupation in World War I*, Studies in the social and cultural history of modern warfare 9 (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Vejas Gabriel Liulevicius, „German military occupation and Culture on the Eastern front in World War I,“ – *The Germans and the East*, Central European studies, ed. by Charles W. Ingrao and Franz A. J. Szabo (West Lafayette: Purdue University Press, 2008); Vejas Gabriel Liulevicius, „Von „Ober Ost“ nach „Ostland“? – *Die vergessene Front – der Osten 1914/15: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, hrsg. von Gerhard Paul Gross, Zeitalter der Weltkriege 1 (Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh, 2006), 295–312.

Saksa keiser Wilhelm II visiidil Jelgavas 1916. aastal. Läti sõjamuuseum

kultuuripoliitikat ja rõhutab, et Saksa sõdurite kogemus sõjaaegses Ida-Euroopas kujundas Saksa ühiskonna püsiva mulje nn idaaladest. See mõjutas II maailmasõja ajal Saksa poliitikat kogu piirkonnas (seda vaadet jagab Joachim Tauber, kes on võrrelnud Saksa sõdurite kogemusi idarindel I ja II maailmasõjas).⁹

Üldkokkuvõttes tuleb tõdeda, et alles viimastel aastatel on Ober Ost ja teised okupatsioonirežiimid Euroopas I maailmasõja ajal ajaloolaste seas suuremat huvi äratanud. Palju küsimusi on endiselt vastamata ja ees

⁹ Joachim Tauber, „View from the Top: German Soldiers and Lithuania in the Two World Wars,“ – *Forgotten Pages in Baltic History. Diversity and Inclusion*, On the boundary of two worlds: identity, freedom, and moral imagination in the Baltics 30, ed. by Martyn Housden and David J. Smith (Amsterdam: Rodopi, 2011), 211–238.

on hulk tööd, et jõuda laiema arusaamiseni nendest okupatsioonidest. Ober Ost ja eriti selle osad kujutavad endast kompleksset probleemi, mida tuleb uurida, et jõuda uue tervikliku narratiivini Euroopa ajaloost I maailmasõja ajal.

Ober Ost ja sõjaväevalitsuse moodustamine Kuramaal

Olukorras, kus kogu Saksa majandus oli allutatud armee ja sõja vajaduste rahuldamisele, nõudis suurte alade vallutamine idarinde põhjaosas haldussüsteemi loomist, mis võimaldanuks nende alade majandusliku potentsiaali parimal viisil ära kasutada. Küsimus Saksamaa eesmärkidest Kirde-Euroopas nagu ka okupeeritud alade valitsemise viisist ja nende tulevases võimalikust annekteerimisest Saksamaa koosseisu kerkis juba pärast idarinde esimesi suuremaid pealetunge. Seisukohti oli väga erinevaid. Saksa ühiskonnas, võimuladvikus ja sõjaväes on võimalik eristada kolme väga erinevat arvamust selle kohta, mida okupeeritud aladega teha.

Ühe seisukoha järgi tulnuks vallutatud Kirde-Euroopa alad muuta omalaadseks tsiviilvalitsusega puhvertsooniks. Sellel tsoonil tulnuks kanda kogu sõja raskus, nii sõjaline kui ka majanduslik, kuid see poleks halduslikult Saksamaa osa. Selle vaate kõige tuntum pooldaja Saksa kantsler Theobald von Bethmann-Hollweg pakkus niisuguse lahenduse välja juba 1914. aastal.¹⁰ Ta oli skeptiline arvuka saksa vähemusega Baltikumi alade (Kuramaa, Liivimaa, Eestimaa) Venemaast eraldamise vajaduse suhtes, sest pidas seda liiga ohtlikuks.

Otsus okupeeritud Baltikumi administreerimise ja võimaliku Saksamaaga liitmise kohta sõltus paljudest etnilistest, sõjalistest ja sisepoliitilistest teguritest. Kirjavahetuses Suure Kindralstaabi (*Großer Generalstab*) ülema Erich von Falkenhayniga märkis Bethmann-Hollweg, et on

¹⁰ Sigmar Stopinski, *Das Baltikum im Patt der Mächte: zur Entstehung Estlands, Lettlands und Litauens im Gefolge des Ersten Weltkriegs*, Nordeuropäische Studien 11 (Berlin: A. Spitz, 1997), 20–21.

Saksa sõjaväelased kohalikega Kuramaal 1916. aastal. Läti sõjamuuseum

Baltikumi annekteerimise vastu. Peale selle, et lätlased ja eestlased olid tema arvates oma saksavastaste meeleolude tõttu potentsiaalselt ohtlikud, muutsid olukorra keeruliseks ka baltisakslased, kes tahtnuks säilitada oma privileege, mida nad olid Vene impeeriumi koosseisus kaua nautinud. Annekteerimise korral oleks Läänemere sadamad muutunud ohtlikuks probleemiks. Kui Venemaa oleks jäetud ilma väljapääsust Läänemerele, põhjustanuks see pikemas plaanis uusi konflikte ja pingeid. Kantsleri arvates olnuks kohasem anda Balti provintsid Venemaale tagasi.¹¹

Teist vaadet Balti provintside saatusele esindasid enne sõda Saksa-maale välja rännanud baltisakslased ja hulk avaliku elu tegelasi, kes aktiivselt propageerisid territooriumi annekteerimise vajadust. 1914.

¹¹ Abba Strazhas, „The land Ober Ost and Its place in Germany's Ostpolitik, 1915–1918,“ – *The Baltic States in Peace and War, 1917–1945*, ed. by V. Stanley Vardys and Romuald J. Misiunas (University Park, London: Pennsylvania State University Press, 1978), 43–62.

aasta sügisel ja 1915. aasta kevadel muutusid need rühmad üha hääleka-maks ning esitasid avalikke üleskutseid liita leedulaste, lätlaste ja eestlas-tega asustatud alad Saksamaaga.¹²

Saksa valitsust survestati Baltikumi annekteerimise küsimuses tuge-valt. Kõige nähtavam organisatsioon oli 1915. aastal Berliinis asutatud Balti Usaldusnõukogu (*Der Baltische Vertrauensrat*), kes tegi aktiivset lobitööd baltisaksa huvide kaitseks ja üritas veenda valitsust Baltikumi, sh Kuramaa annekteerimise vajaduses.¹³ Ka hulk Saksa põllumeeste ja töösturite organisatsioone kutsus Saksa valitsust üles Balti provintse „Saksamaa kaitse eesmärgil“ annekteerima. 1915. aasta juunis saadeti valitsusele 1341 professori allkirjastatud petitsioon palvega „annektee-rida Saksamaale Balti ruum Palangast Narvani[---]“. ¹⁴ Samal ajal avaldati Saksa ajakirjanduses rohkesti artikleid ja brošüüre „iidsete saksa alade kohta“, mis kirjeldasid Kuramaa ja Leedu „vabastamiseni“ viinud Saksa-maa võite.¹⁵

Kolmandat vaadet, mis ühtlasi domineeris diskussiooni nende maade üle, esindas idarinde ülemjuhatus, kes *de facto* kontrollis Vene impee-riumi lääneosa. Vajaduse säilitada sõjaline kontroll Läti ja Leedu alade üle tõi esile ja seda rõhutas korduvalt Ludendorff, kes isiklikus kirja-vahetuses väitis, et „igas Reichi nurgas valitseb soov hoida Kuramaad ja Leedut [---]; me peame saama alad Neemenist põhjas, sest need on meie tee Petrogradini, mida me vajame järgmises sõjas.“¹⁶ Vastupidiselt Saksa kantslerile soovis Ludendorff jätta okupeeritud alad sõjaväevalitsuse alla.

¹² Annemarie Sammartino, *The impossible border: Germany and the east* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2010), 31; Fritz Fischer, „Kontinuität des Irrtums: Zum Problem der deut-schen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg,“ *Historische Zeitschrift* 191, H. 1 (1960), 87–88.

¹³ Šilde, *Latvijas vēsture*, 230.

¹⁴ Andersons, *Latvijas vesture*, 155.

¹⁵ Fritz Hartmann, *Ob-Ost. Friedliche Kriegsfahrt eines Zeitungsmannes* (Hannover: Gebrüder Jänecke, 1917); Silvo Broedrich, *Das neue Ostland* (Charlottenburg: Ostlandverlag, 1915); Piet Reyher, *Baltische Not* (Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, 1915); Carl Meißner, *Das schöne Kurland: ein deutsches Land* (München: R. Piper & Co., 1917); Paul Rohrbach, *Das Baltenbuch: die baltischen Provinzen und ihre deutsche Kultur* (Dachau: Verlag Blumtritt, 1916); Paul Mic-haelis, *Kurland und Litauen in Deutscher Hand* (Berlin-Steglitz: Fritz Würtz Verlag, 1917), etc.

¹⁶ Egmont Zachlin, „Ludendorff im Jahre 1915. Unveröffentlichte Briefe,“ *Historische Zeit-schrift* 211, H. 2 (1970), 349–350.

Ta ei tahtnud Baltikumi tsiviilvalitsuse alla loovutamist, nii nagu seda tehti Poolas ja Belgias. Oluliseks teguriks olid siinkohal tema isiklikud ambitsioonid. 1915. aasta augustis kirjutas ta välisministeeriumi riigisekretärile Arthur Zimmermannile: „nüüd, kus ma olen Poolast ilma jäetud, pean asutama uue kuningriigi Leedus ja Kuramaal.“¹⁷ Ludendorff tahtis kehtestada Baltikumis tugeva sõjaväevõimu, mis oleks olnud tema enda täieliku kontrolli all.

Ober Ost oli suuresti idarinde ülemjuhataja Paul von Hindenburgi ja Ludendorffi isiklike ambitsioonide vili. Viimane organiseeris ka valitsemiskorralduse. Ta tahtis okupeeritud ala üle sisse seada täieliku, teravikliku ja vaidlustamatu sõjalise kontrolli, mis välistanuks tsiviilvalitsuse kehtestamise lähemas tulevikus. Vejas Gabriel Liulevicius on märkinud, et „riik nimega Ober Ost esindas sõjalist utoopiat, kus sõjavägi, vallates võimumonopoli, sai valitsemist korraldada vastavalt oma põhimõtetele.“¹⁸

Kuramaa sõjaväevalitsus eesotsas endise maanõuniku ja reservmajori Alfred von Goßleriga astus ametisse 1915. aasta augustis.¹⁹ Goßleri eesmärk oli alal hoida sõjaväelist okupatsioonisüsteemi, mille alused oli välja töötanud Ludendorff ise. Uskudes, et lätlaste igasugused poliitilised püüded on tähtsusetud, neil pole kultuuri ja nad on „oportunistid, kes liituvad igaühega, kes lubab neile paremaid elutingimusi“, alustas Goßler valitsemist ja oma „täieliku kontrolli“ visiooni elluviimist.²⁰

Ober Osti maakonnaülemateks nimetati ainult kõige usaldusväärsemaid inimesi, kes toetasid sõjaväevalitsuse ideed – inimesi, kes olid veendunud vajaduses „saksastada idaalad“. Goßler uskus Kuramaa germaani juurtesse ja vajadusse liita see ala Saksamaaga. Ta uskus ka, et lätlased pole võimelised valitsema oma iseseisvat riiki ega teostama mingit poliitikat: läti kultuuri pole olemas ja nähtus, mida võib kultuuriks pidada, on saksa päritolu. Kuigi Goßler märkis, et lätlased on väga intelligent-
sed, püüdlevad hariduse poole ja on suurepäraseid põllumehed, tuleb nad

¹⁷ Janßen, „Die Baltische Okkupationspolitik“, 222.

¹⁸ Liulevicius, „German military occupation and culture on the Eastern Front in World War I“, 201.

¹⁹ LVVA 6407.1.9, 7.

²⁰ I Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung für Kurland, Oktober 1915, HStAS 130 a Bü 1157, 25.

assimileerida: „Kui iga lätlast sundida koolis saksa keelt õppima, ei lähe kaua aega, kuni maa on täielikult saksastunud.“²¹

Ober Osti põhjaosa – Kuramaa – keskuseks sai Kuramaa kubermangu pealinn Jelgava (Miitavi) juba kaks nädalat pärast seda, kui Saksa sõjavägi oli linna augusti esimestel päevadel vallutanud. Sõjaväevalitsuse asutusi moodustada oli keeruline, sest linnadest ja valdadest lahkunud Vene ametnikud olid evakueerinud või hävitanud Kuramaa senist haldust puudutavaid dokumente, maksumaksjate nimekirju, maakatastri jne. Need dokumendid tuli uuesti tekitada.

Ka Kuramaale jäänud elanikud tuli kokku lugeda. 1915. aasta septembris korraldatud rahvaloendusega ilmnes ehmatav tõsiasi: Kuramaalt oli lahkunud üle 500 000 inimese ja järelejäänud 245 000st oli lätlasi ainult 164 000 (suuruselt teine rahvusrühm olid sakslased 28 000 inimesega).^{22, 23} Järgnevatel aastatel raskendas see asjaolu sõjaväevalitsuse plaani – rakendada kohalike elanike tööjõud Saksamaa sõjaliste jõupingutuste teenistusse – elluviimist, sest enamik noori väeteenistusealisi mehi oli 1915. aasta kevadel Kuramaalt lahkunud.

Oma võimu pikaajalise konsolideerimise eesmärgil oli Goßler veendunud vajaduses kaasata okupatsioonivõimu valitsemisasutustesse ka kohalikke, ta pidas silmas Kuramaa sakslasi.²⁴ Sakslased säilitasid oma privilegeeritud staatuse. Neid määrati kohtunikeks, linna-, maakonna- ja vallaülemateks, kellel oli vahetu võim inimeste üle ning kes tihti paistisid silma põhjendamatute karistuste määramise ja julmusega.²⁵ Lätlastel, poolakatel, venelastel, leedulastel ja teistel oli maa valitsemises teisejärguline osa. Goßler oli seisukohal, et kui panna kohalikke sakslasi juhtivatele ametikohtadele, annavad nad sõjaväevalitsusele kindlust ja elanikud hak-

²¹ Janßen, „Alfred von Goßler und die deutsche Verwaltung im Baltikum,“ 47.

²² I Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung für Kurland, 10.

²³ Loetus puuduvad juudid, sest Saksa vägede lähenemisel kevadel 1915 olid Vene sõjaväevõimud nad deporteerinud. Juute peeti Saksa spioonideks ja neid süüdistati Vene vägede ebaedus. Kuramaale jäi ainult umbes 8000 juuti.

²⁴ Janßen, „Alfred von Goßler und die deutsche Verwaltung im Baltikum,“ 45.

²⁵ Abba Strazhas, *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg: der Fall Ober Ost 1915–1917*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München: Reihe Geschichte 61 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1993), 45.

Saksa sõjaväelased Kuramaal 1916. aastal. Läti sõjamuuseum

kavad seda aktsepteerima kui enda oma.²⁶ Tegelikult andis see vastupidise efekti: paljud lätlased hakkasid uut sõjaväevalitsust seostama sagedasti ajalooliseks vaenlaseks peetud „saksa parunitega“ ning keeldusid seda tunnustamast.

1916. aasta augustis idarinde kindralstaabi ülemaks nimetatud Max Hoffmann hoiatas Goßlerit korduvalt ohtude eest, mida toob kaasa põliselanikel valitsemises osalemise mittelubamine ja nende täielik kõrvalejätmine poliitika kujundamisest.²⁷ Goßler seda vaadet ei jaganud. Ta rõhutas, et kogu saksavastane element lahkus Kuramaalt 1915. aasta kevadel ja varasuvel ning neid, kes Kuramaale jäid, tuleb pidada saksasõbralikeks. Tema arvates moodustasid neist enamuse läti põllumehed, kes olid sakslaste suhtes heatahtlikult meelestatud – nende roll 1905. aasta revolutsioonis oli alati olnud ülevõimendatud ja nad osalesid selles vastu tahtmist.²⁸

²⁶ *Kurland unter Deutscher Verwaltung: Vortrag des Verwaltungschefs anlässlich der Anwesenheit des Herrn Landwirtschaftsministers in Mitau am 8.10.1915* (Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1915), 7.

²⁷ Liulevicius, *War land on the Eastern front*, 178–179.

²⁸ *Kurland unter Deutscher Verwaltung*, 11.

Tuleb märkida, et Kuramaa lätlased võtsid uued Saksa võimud vastu ilma tõsisema vastasseisuta. Välise vastupanu puudumisest hoolimata oli aga nende meelestatus okupatsioonivõimu suhtes negatiivne. Juba 1915. aastal Kuramaal tegutsema hakanud Saksa sandarmeeria agendid teatasid, et enamikus maakondades on hoiak sakslaste suhtes negatiivne: inimesed ootavad Vene vägede naasmist ja teadlikult levitatakse kuulujutte, et see juhtub juba väga varsti. Osa elanikest on neutraalselt meelestatud ja neid huvitab ainult „oma igapäevase leiva teenimine.“²⁹ Kuramaa sõjaväevalitsuse kvartaliaruannetes elanike meeleolusid analüüsides kirjutab Goßler, et „entusiasmiga“ võtsid Saksa üksusi vastu ainult kohalikud sakslased. Lätlased tunnevad endiselt sümpaatiat Venemaa vastu, kuid põhiosa neist on olemasoleva olukorraga leppinud (frustratsiooni põhjustavad üksnes rekvireerimised ja toiduratsioonide vähendamine nagu ka sõjaväeüksuste kohalolek, mis oli põhjustanud kokkupõrkeid Kuramaa põhjapoolsetes maakondades Põhja-Kuldīgas, Ventspilsis ja Talsis).³⁰

Sõjaväevalitsuse olemus

Kuramaa sõjaväelist okupatsiooni analüüsides võib eristada hulga iseloomulikke jooni. Esiteks püüdis sõjaväevalitsus kehtestada täieliku kontrolli režiimi kogu territooriumi ja selle elanike üle, kehtestades ulatuslikud liikumispiirangud ning määrates igale inimesele isikukoodi. Igaüks pidi saama uue Ober Osti passi sõrmejäljega, ilma milleta oli tal keelatud kodust lahkuda.³¹ Kuni 1916. aasta septembrini anti pass kõigile vähemalt 10-aastastele Kuramaa elanikele (Ober Osti passi väljavõtmisest hoidumist võis karistada kuni 10 aastaga sunnitöölaagris või kuni 30 000 Saksa marga suuruse trahviga).³²

²⁹ LVVA 6419.1.21, 5–6, 16; A. Strādnieksi päevik Saksa okupatsiooni ajast Kuramaal 1915–1917, 30. detsember 1915, LKM 2-42139/795-DK.

³⁰ IV Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung für Kurland, Juli 1916, 21; VI Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Kurland. April 1917, 40–41, HStAS, E 130 a Bü 1157.

³¹ LVVA 6418.1.8, 96v.

³² LVVA 6418.1.8, 96, 166, 222v.

Kuramaa sõjaväevalitsus investeeris märkimisväärsed ressursse täieliku kontrolli süsteemi säilitamiseks, millele tsiviilelanikud olid allutatud. Üks süsteemi elemente olid ranged liikumispiirangud: kui keegi tahtis ületada valla, mõisa, linna või maakonna piiri, vajas ta selleks erilist liikumisluba (koos Ober Osti passiga). Piirangutega üritas võim reguleerida ja kontrollida kõiki liikumisviise: nii transporti, esmatarbekaupade, tööjõu ja sõjaväe liikumist kui ka kaubandust. Et hoida korda, tagada liikumispiirangute järgimine ja lämmatada iga vastupanukatse, rakendas sõjaväevõim suuri politsei- ja sandarmeeriaüksusi, sest kartis rahutusi toidupuuduse all rängalt kannatava rahva seas.

Tuleb märkida, et üks suuremaid probleeme sõjaväevalitsuse ja sandarmeeriaüksuste jaoks olid põgenenud Vene sõjavangid, kes moodustasid metsades relvastatud rühmitusi ja keda abistasid kohalikud. Sõjavangid ründasid Saksa ladusid, raudteid ja politseiüksusi, põletasid vilja ja haldushooneid. Abba Strazhas on kirjutanud, et Vene sõjavangide rünnakuid Leedus ja Kuramaal 1915. ja 1916. aastal võib pidada partisanivõitluseks.³³ Saksa okupatsioonivõimu ning selle rekvireerimiste ja piirangutega rahulolematud maaelanikud aitasid vastutasuks toidu eest tihti sõjavange varjata. Mõned läksid isegi ise metsa ja liitusid „partisanisalkadega“. Karistus sellise grupiga liitumise eest oli karm: surm või pikad aastad sunnitöölaagris (näiteks 1917. aastal mõisteti Jelgavas kolmele inimesele põgenenud Vene sõjavangide varjamise eest 15 aastat sunnitööd).³⁴ 1916. aasta jaanuarist kuni 1917. aasta septembrini registreeriti 52 „bandede“ rünnakut Saksa ametnike vastu. Relvastatud kokkupõrked politsei ja sandarmeeriaga sagesid. Ainuüksi 1917. aasta suvel registreeriti 11 kokkupõrget korrakaitsejõudude ja Vene sõjavangide vahel. 11 nende gruppide liiget tabati ning nad kõik mõisteti mahalaskmisele ja hukati.³⁵

³³ Strazhas, „Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg,“ 13–26.

³⁴ Immo Broedrich, *Die Organisation der deutschen Hoheitsverwaltung in Kurland während des Weltkrieges und ihre Rechtsgrundlagen*, Abhandlungen des Instituts für Politik, ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht an der Universität Leipzig 46 (Leipzig: Robert Noske, 1936), 47; Teade karistuse määramisest viiele tsiviilisikule vene sõjavangide varjamise eest, 1.03.1917, LKM 2-1610/120-DK.

³⁵ VI Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Kurland, April 1917, 7; VII Verwaltungsbericht der Militärverwaltung Kurland, Oktober 1917, 8. HStAS, E 130 a Bü 1157.

Sõjaväelise okupatsioonipoliitika teine iseloomulik aspekt oli majanduslike ressursside täielik eksploatatsioon. Kohalike elanike huvid olid teisejärgulised. Prioriteet oli Saksa sõjavägi ja okupatsioonivalitsuse teenistuses olevad sakslased. Karmi täieliku kontrolli poliitika tegi võimalikuks kogu maa, tootmis- ja tööjõuressursside ulatusliku mobiliseerimise. Peaaegu kogu Kuramaa halduspiirkonna toodang (puit, teravili, tööstustoodang, toiduained jm) eksporditi Saksamaale või anti sõjaväele, jättes elanikele ainult minimaalse.³⁶

Kõigi kättesaadavate ressursside täielik mobiliseerimine oli isegi pärast sõjategevuse lõppu meetod, millega sõjaväevalitsus hoidis okupeeritud alasid oma kontrolli all. Liulevicius rõhutab, et selle eesmärgi saavutamiseks rakendasid Saksa okupatsioonijõud kolmetasemelist poliitikat. Okupeeritud alade üle tuli esmalt kehtestada tugev sõjaline kontroll. Täieliku kontrolli mudel tegi seejärel võimalikuks maa ja selle majanduslike ressursside täieliku ärakasutamise. Selline „sõjaväelise valitsemise“ mudel koos eduka majanduspoliitikaga pidi kohalikele elanikele jätma mulje, et režiim tagab neile head elutingimused ja peab seega kehtima jääma ka pärast sõda.³⁷ Sama poliitikat võib näha Kuramaa sõjaväevalitsuse puhul. Kui režiim võimaldab häid elutingimusi, võtavad lätlased selle lõpuks omaks nagu enda oma.

Kuid sõjaväevalitsuse pingutusi stabiliseerida majandust ja investeerida kodanike heaolusse ei saatnud edu. Sõjavägi jäi ikkagi prioriteediks ja sõja edasi kestes muutusid inimeste elutingimused järjest hullemaks. Juba 1915.–1916. aasta talvel seisid Kuramaa elanikud silmitsi suure toidupuudusega. 1917. aasta alguses tekkis üldine toiduainete puudus. Linnaelanikud lahkusid kodudest, et maal taludes toitu kerjata.³⁸

³⁶ II Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung für Kurland, Januar 1916, 13; VI Verwaltungsbericht der Militärverwaltung für Kurland, April 1917, 33. HStAS, 130 a Bü 1157; Erich Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918* (Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1919), 156.

³⁷ Liulevicius, *War land on the Eastern Front*, 54; John Hiden, *The Baltic states and Weimar Ostpolitik* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2002), 3–4.

³⁸ A. Strādnieki päevik Saksa okupatsiooni ajast Kuramaal 1915–1917, 21. aprill 1917, LKM 2-42139/795-DK.

Et elanike eest mingilgi määral hoolitseda, rakendas okupatsiooni-režiim sotsiaalhoolekandepoliitikat: avati vaestemaju ja supikööke ning võimaldati tasuta arstiabi, maksualandusi ja teisi toetusi.³⁹ Eritähelepanu pöörditi tervishoiule ja sanitaaroludele: nii linnaelamuid, talusid, mõisaid kui ka koole kontrolliti regulaarselt.⁴⁰ Peamiselt tehti seda majanduslikest huvidest lähtuvalt (tööjõupuuduse tõttu) ja soovist kaitsta sõjaväelasi nakkushaiguste (sarlakid, tüüfus, düsenteeria, koolera ja isegi leepa) eest. Üldplaanis oli sotsiaalpoliitika peamiselt reaktiivset laadi ja tõukus vajadusest kaitsta majanduslikke huve.

Sõjaväevalitsus investeeris hulga ressursse tervishoidu ja üldiste sanitaartingimuste parandamisse Kuramaal, võideldes sellega omaenda poliitika tulemustega, milleks oli kuritegevuse kiire kasv, vaesus, nakkushaiguste levimine ja üldine sotsiaalsete olude halvenemine. Sõja otseseks tagajärjeks olnud karmid olud kujundasid Saksa sõdurite sõjakogemuse idarindel ja määrasid nende mulje Ida-Euroopast veel paljudeks aastateks. „Ida mõttemaastikku“ iseloomustas sakslaste jaoks „mõõtmatu avarus ning tühjus, räpasus, korratus, oht, *Unordnung* ja huvitavad, aga primitiivsed inimesed“.⁴¹ Selline vaade mõjutas otsuseid Ober Osti valitsemise kõige kõrgemal tasandil ning tugevdas arusaama vajadusest kohalikke harida ja saksastada.

Kolmas joon, mis iseloomustas Ober Osti sõjaväevalitsust Kuramaal, oli arvamus, et kohalikud elanikud on võimetud millegagi omal käel hakkama saama ning nad tuleb „tsiviliseerida“, tuues neile saksa kultuuri ja luues nii „sobivad poliitilised tingimused“ sakslaste jaoks. Üks vahend selle saavutamiseks oli kultuur ja haridus, mis pidi kohalikke ajapikku saksa kultuurile lähendama. Ludendorff seadis „kultuuritöö“ (*Kulturarbeit*) esmatahtsaks. Ta pidas vajalikuks vast vallutatud Euroopa alad

³⁹ Liepāja linnavalitsuse aruanne vaeste elanike abistamisest, jaanuar 1916 – aprill 1917, LKM 2-47952/869-DK.

⁴⁰ *Kurzemes vācu valdes noteikumu lapa* (Kuramaa Saksa administratsiooni määrused), nr 2 (1916), 9; nr 4 (1916), 20.

⁴¹ Theodore R. Weeks, „Vilnius in World War I, 1914–1920,“ – *Über den Weltkrieg hinaus: Kriegserfahrungen in Ostmitteleuropa, 1914–1921*, Nordost-Archiv, neue Folge 17/2008, hrsg. von Joachim Tauber (Lüneburg: Nordost-Institut, 2009), 49.

aktiivselt koloniseerida, muuta need osaks „saksa kultuuriruumist“ ja luua niiviisi pinnas võimalikuks Saksamaa-poolseks anneksiooniks.

Oma mälestustes kirjutab Ludendorff, kuidas ta Kaunasesse saabudes (seal oli Ober Osti halduskeskus) läks vaatama Neemeni jõge ja jõeäärset. Seal sündis tema otsus „jätkata kultuuritööd, mida sakslased on neil aladel teinud sadu aastaid“, sest Ober Osti rahvused – lätlased, leedulased, poolakad ja valgevenelased – pole ise võimelised looma „tõelist kultuuri.“⁴² See „kultuurimissioon“ lähtus Saksa sõjaväeliselt eliidilt, kes pidas ennast ülemaks ja sõnastas endale ülesanded, mis ulatusid kaugeemale okupeeritud maa lihtsast haldamisest.

Soovitud eesmärkide saavutamiseks kasutas sõjaväevalitsus mitmesuguseid vahendeid. Üks peamisi oli ajakirjandus. Pärast Kuramaa okupeerimist keelati peaaegu kogu seal enne sõda ilmunud perioodika. Ainsaid ajalehti andis välja sõjaväevalitsus ja nende peamine eesmärk oli „levitada ja tugevdada head muljet Saksamaast.“⁴³ Ajalehed ei teavitanud elanikke mitte ainult sõjaväevalitsuse välja antud keeldudest ja käskudest, vaid ka uusimatest teadussaavutustest, Saksa kultuurist, Saksamaa sõjalisest edust nii lääne- kui ka idarindel ja ränkadest elutingimustest Venemaal.

Teine meetod avalikkuse manipuleerimiseks oli ürituste korraldamine. Kuramaa sõjaväevalitsus koos Ober Osti peakorteriga Kaunases kutsus Kuramaale Saksa näitetruppe ja muusikuid. Korraldati kuulsate Saksa kunstnike näitusi ja erilisi „isamaalisi õhtuid“, kus inimesed said kuulata Saksa luulet ja loenguid kuulsatest Saksa kirjanikest.⁴⁴

Kõige tähtsam saksastamise tööriist oli koolisüsteem. 1915. aasta detsembris andis Goßler välja korralduse „Juhtnõõrid Kuramaa koolide uuendamiseks“, milles sätestati koolide tegevuse kõik aspektid. Õppeprotsessi peamine eesmärk oli õpetada noortele õiget mõtteviisi ja lugupidamist vanemate inimeste vastu ning sisendada „imetlust sakslaste ja

⁴² Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen*, 138.

⁴³ *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno* (Presseabteilung Ober Ost: Stuttgart und Berlin, im Buchhandel bei der Deutschen Verlags-Anstalt, 1917), 136.

⁴⁴ LVVA 5434.3.12, 3, 4, 13, 14, 17, 23, 26, 28, 30.

*Saksa valvepost
Tukumsis Kuramaal
1915. aastal.
Läti sõjamuuseum*

nende sõjalise võimsuse“ suhtes.⁴⁵ Õppetöö pidi toimuma „saksa vaimus“ rõhuga saksa kultuuril, ajalool ja saavutustel. Keskne roll oli saksa keelel.

Goßler analüüsis põhjalikult tsaaririigi venestuspoliitika nurjumise põhjusi, et vältida samu vigu. Sõjaväevõimud ei tahtnud leppida sellega, et lätlaste uus põlvkond jätkab enda seostamist Venemaa ja vene kultuuriga. Vene keel keelati ja sõjaväevõim alustas ka Venemaa sümbolite kõrvaldamist. Üks tähelepanuväärsemaid sündmusi leidis aset 1915. aasta lõpus, kui Goßler käskis kõigil õpetajatel ja koolijuhatajatel jõuluvaheajal (et õpilased ei märkaks) klassiruumi kontrollida ja eemaldada kõik

⁴⁵ LVVA 6406.1.28, 11.

„soovimatu“⁴⁶: venekeelsed õppematerjalid, samuti venekeelsete kirjadega postkaardid, fotod ja teised esemed. Goßler juhtis tähelepanu asjaolule, et fotod ja muud objektid, mis kujutavad Vene tsaari Nikolai II ja tema perekonda, tuleb eemaldada „erilise ettevaatusega“, et mitte õpilasi ärritada.⁴⁷

Eriline roll pidi olema ajalookursusel. Goßler rõhutas, et kõik koolid peaksid keskenduma Preisimaa ajaloole ja eriti keskajale. Ajalugu peaks õpetama „armastust isamaa vastu“ (eranditult kõik õpilased pidid õppima ka keiser Wilhelm II elulugu).⁴⁸ Ajaloo õpetamise tegi keerulisemaks aga asjaolu, et õpetajatel oli keelatud lasta õpilastel „arutleda mineviku, oleviku ja tuleviku sõjaliste ja poliitiliste küsimuste üle“. Paljusid õpetajaid trahviti või nad vallandati selle reegli rikkumise pärast.⁴⁹ Vallandatud õpetajad asendati Saksa ohvitseridega.

Sõjaväevalitsuse „kultuuritöö“ poliitika tähtis ja huvitav osa oli suunatud Saksamaa elanikele. Üks selle põhieesmärke oli luua mulje majanduslikust ja kultuurilisest öitsengust, mis oli Kuramaal järgnenud sellele, kui Vene väed lahkudes enda järel kõik hävitasid. Võtmetähtsusega oli „põlise saksa“ Kuramaa idee propageerimine, et omapärasel moel legitimeerida Saksamaa sõjaline kohalolek Baltikumis. Ajalehed said valmiskirjutatud artikleid ja voldikuid piirkonna ajaloo ja tänapäeva kohta, mille eesmärk oli mõjutada avalikku arvamust Saksamaal. Kuramaad külastavatele Saksa ajakirjanikele korraldati hoolikalt planeeritud ekskursionid. Pärast sõda kirjutas Goßler oma mälestustes, et ta ei mäleta nädalatki, mil Kuramaad poleks külastanud mõni Saksa ajakirjanik või kõrge ametnik (isegi Wilhelm II käis korduvalt Jelgavas, et „moraali tõsta“).⁵⁰

Üks suurimaid Kuramaa tutvustamise projekte Saksamaal oli 1917. aastal Välissakslaste Muuseumi ja Instituudi (*Museum und Institut zur*

⁴⁶ Ober Ostis tähistati jõulupühi 24. detsembril, st Gregoriuse kalendri järgi. Nende tähistamine Juliuse kalendri järgi (Gregoriuse kalendri järgi 6. jaanuaril), mis kehtis Venemaal ja seega ka Kuramaal kuni Saksa okupatsioonini, oli keelatud.

⁴⁷ LVVA 6406.1.28., 33; LVVA 6410.1.1, 27.

⁴⁸ Ibid, 16; Harry Stossun, „Geschichte des deutschen Schulwesens in Litauen,“ *Annaberger Annalen = Annabergo lapelis: Jahrbuch über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen* 9 (2001), 40.

⁴⁹ Liulevicius, *War land on the Eastern Front*, 126.

⁵⁰ Ibid., 117.

Kunde des Auslandsdeutschtums) ning sõjaväevalitsuse koostöös korraldatud rändnäitus. Paljudes Saksamaa linnades eksponeeritud näitus koosnes hoolikalt valitud eksponaatidest, mis olid kogutud Kuramaa elanikelt ja muuseumidest.⁵¹ Näituse eesmärk oli näidata Saksamaa juhtivat rolli piirkonna arengus läbi ajaloo. 1917. aasta poliitilist konteksti arvesse võttes olid näituse autorid (eelkõige baltisaksa ajaloolane August Seraphim, kes oli sõjaväevalitsuse teenistuses Jelgavas) veendunud vajaduses kaasata ka kohalikke elanikke. Seda tehti minimaalselt, näidates „pärismaalastelt“ pärinevat etnograafilist materjali. Samas esindas „ajaloolist“ saksa kultuuri Kuramaal elava rikka ja haritud sakslase korter.⁵² Kuigi rändnäitus ei olnud Jelgava ja Kaunase sõjaväevalitsuse otseste korralduste tulemus, on see siiski värvikas näide Saksa propagandast ja pildist „idaalade“ kohta sõja ajal.

Kokkuvõte

Juba alates 1915. aasta kevadsuvest oli Kuramaa sõjaväevalitsuse poliitika suunatud okupeeritud alade majandusliku potentsiaali kõige tõhusamale ärakasutamisele. See tähendas maa ja selle ressursside täielikku ekspluaateerimist, mille tagajärjeks oli ettenägematu sotsiaalne katastroof. Saksa sõjavägi oli prioriteet ning selle huvid ja vajadused kohalike elanike huvidest tähtsamad. Karm täieliku kontrolli poliitika, sh kogu liikumise reguleerimine, võimaldas mobiliseerida kõik olemasolevad ressursid, mida nähti efektiivse viisina tagamaks, et Baltikum jääb Saksa kontrolli alla ka pärast sõja lõppu.

Võib öelda, et sõjaväevalitsus Jelgavas oli moodustatud suuresti rahvuslikul alusel. Esimene tingimus ametikoha saamiseks okupatsiooni-valitsuses oli saksa rahvus (kõrgemad ametikohad olid reserveeritud

⁵¹ LVVA 6406.1.214, 1–2; LVVA 6409.1.56, 3.

⁵² Edvarda Šmite, „Rīgas pilsētas mākslas muzeja tapšana un muzeja darbības pirmais posms Vilhelma Neimaņa (1849–1919) vadībā.“ – *Latvijas mākslas vēstures epizodes 18. gs. beigās – 20. gs. sākums*, Muzeja raksti 3, ed. E. Šmite (Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 2011), 147–150.

riigisakslastele (*Reichsdeutsche*) või sõjaväelastele). Kohalikud rahvused – lätlased, leedulased, poolakad, juudid jt – jäeti valitsemisest täielikult kõrvale.

Sõjaväevalitsuse oluline tegevusvaldkond oli kultuur. Osaliselt iseloomustas seda hoiak, et sakslased olid Baltikumis juhtiv kultuuriline element. „Kultuuritöö“ oli prioriteet ja seda võib okupatsiooni esimesel kahel aastal tähele panna peaaegu kõigis igapäevaelu aspektides.

Ober Osti poliitika okupeeritud alade ja nende elanike suhtes hakkas muutuma 1917. aasta lõpus ja 1918. aasta alguses, mil toimus nihe arusaamas, kuidas säilitada Saksamaa kontroll piirkonnas pärast sõja lõppu. Üks sõjaväevalitsuse peamisi eesmärke oli lätlaste lojaalsuse kindlustamine režiimile nende eluolu parandamise teel, ent see jäi saavutamata, põhjuseks valitsemisotsuste ja raskete sõjamajanduslike olude kombinatsioon.

Inglise keelest tõlkinud Sandra Niinepuu

Bibliograafia

Arhiivid

Stuttgarti Peariigiarhiiv = Hauptstaatsarchiv Stuttgart (HStAS)

E 130a Staatsministerium

Läti Riiklik Ajalooarhiiv = Latvijas Valsts Vestures Arhivs (LVVA)

5434 Kara ministrijas Kara muzejs

6406 Kurzemes vācu pārvalde

6407 Jelgavas militārā aprīņķa valde

6410 Bauskas militārā aprīņķa valde (Bauska)

6418 Baltijas militārā pārvalde

6419 Rīgas pilsētas Galvenā policijas pārvalde

Läti Sõjamuuseum = Latvijas Kara muzejs (LKM)

2-1610/120-DK

2-42139/795-DK

2-47952/869-DK

Ajakirjandus

Kurzemes Vācu Valdes Noteikumu Lapa, 2, 4 (1916).

Kirjandus

20. *gadsimta Latvijas vēsture, I: Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 1900–1918*, ed. V. Bērziņš. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000.

Aizsilnieks, Arnolds. *Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945: rādītāji*. Stockholm: Daugava, 1976.

Andersons, Edgars. *Latvijas Vēsture 1914–1920*. Stockholm: Daugava, 1967.

Bartele, Tatjana, Šalda, Vitālijs. *Latviešu bēgļi Krievijā 1915–1922*. Daugavpils: Saule, 2007.

Bērziņš, Valdis. *Latviešu strēlnieki: Drāma un traģēdija*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1995.

Bērziņš, Valdis. *Latvija Pirmā pasaules kara laikā*. Rīga: Zinātne, 1987.

Broedrich, Immo. *Die Organisation der deutschen Hoheitsverwaltung in Kurland während des Weltkrieges und ihre Rechtsgrundlagen*, Abhandlungen des Instituts für Politik, ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht an der Universität Leipzig 46. Leipzig: Robert Noske, 1936.

Broedrich, Silvo. *Das neue Ostland*. Charlottenburg: Ostlandverlag, 1915.

Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno. Presseabteilung Ober Ost: Stuttgart und Berlin, im Buchhandel bei der Deutschen Verlags-Anstalt, 1917.

Fischer, Fritz. „Kontinuität des Irrtums: Zum Problem der deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg,“ *Historische Zeitschrift* 191, H. 1 (1960): 87–88.

Ģermanis, Uldis. *Oberst Vācietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution*, Acta Universitatis Stockholmiensis 20. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1974.

Hartmann, Fritz. *Ob-Ost. Friedliche Kriegsfahrt eines Zeitungsmannes*. Hannover: Gebrüder Jänecke, 1917.

Hidden, John. *The Baltic States and Weimar Ostpolitik* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2002).

Janßen, Karl-Heinz. „Alfred von Goßler und die deutsche Verwaltung im Baltikum 1915/1918,“ *Historische Zeitschrift* 207, H. 1 (1968): 42–52.

Janßen, Karl-Heinz. „Die Baltische Okkupationspolitik des Deutschen Reiches.“ – *Von den Baltischen Provinzen zu den Baltischen Staaten. Beiträge*

- zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918, hrsg. im Auftrage der Baltischen historischen Kommission von Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha, Hellmuth Weiss, 217–254. Marburg: J. G. Herder Institut, 1971.
- Kurland unter Deutscher Verwaltung: Vortrag des Verwaltungschefs anlässlich der Anwesenheit des Herrn Landwirtschaftsministers in Mitau am 8.10.1915.* Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1915.
- Liulevicius, Vejas Gabriel. „German military occupation and culture on the Eastern Front in World War I,“ – *The Germans and the East*, Central European studies, ed. by Charles W. Ingrao and Franz A. J. Szabo, 201–208. West Lafayette: Purdue University Press, 2008.
- Liulevicius, Vejas Gabriel. *War land on the Eastern front: Culture, national identity and German occupation in World War I*, Studies in the social and cultural history of modern warfare 9. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Liulevicius, Vejas Gabriel. Von „Ober Ost“ nach „Ostland“? – *Die vergessene Front – der Osten 1914/15: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, hrsg. von Gerhard Paul Gross, Zeitalter der Weltkriege 1, 295–312. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh, 2006.
- Ludendorff, Erich. *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Berlin: Ernst Siegrfried Mittler und Sohn, 1919.
- Meißner, Carl. *Das schöne Kurland: ein deutsches Land*. München: R. Piper & Co., 1917.
- Michaelis, Paul. *Kurland und Litauen in Deutscher Hand*. Berlin-Steglitz: Fritz Würtz Verlag, 1917.
- Reyher, Piet, *Baltische Not*. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, 1915.
- Rohrbach, Paul. *Das Baltenbuch: die baltischen Provinzen und ihre deutsche Kultur*. Dachau: Verlag Blumtritt, 1916.
- Sammartino, Annemarie. *The impossible border: Germany and the east, 1914–1922*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2010.
- Spekke, Arnolds. *Latvijas vēsture: Latvju tautas likteņcīņas Eiropas krustceļos*. Rīga: Jumava, 2003.
- Stopinski, Sigmar. *Das Baltikum im Patt der Mächte: zur Entstehung Estlands, Lettlands und Litauens im Gefolge des Ersten Weltkriegs*, Nordeuropäische Studien 11. Berlin: A. Spitz, 1997.

- Stossun, Harry. „Geschichte des deutschen Schulwesens in Litauen,“ *Annaberger Annalen = Annabergo lapelis: Jahrbuch über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen* 9 (2001).
- Strazhas, Abba. *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg: der Fall Ober Ost 1915–1917*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München: Reihe Geschichte 61. Wiesbaden: Harrassowitz, 1993.
- Strazhas, Abba. „The land Ober Ost and its place in Germany's Ostpolitik, 1915–1918.“ – *The Baltic States in Peace and War, 1917–1945*, ed. by V. Stanley Vardys and Romuald J. Misiunas, 43–62. University Park, London: Pennsylvania State University Press, 1978.
- Šilde, Ādolfs. *Latvijas vēsture 1914–1940: valsts tapšana un suverēnā valsts*. Stockholm: Daugava, 1976.
- Šmite, Edvarda. „Rīgas pilsētas mākslas muzeja tapšana un muzeja darbības pirmais posms Vilhelma Neimaņa (1849–1919) vadībā.“ – *Latvijas mākslas vēstures epizodes 18. gs. beigas – 20. gs. sākums*, Muzeja raksti 3, ed. E. Šmite, 131–153. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 2011.
- Zachlin, Egmont. „Ludendorff im Jahre 1915. Unveröffentlichte Briefe,“ *Historische Zeitschrift* 211, H. 2 (1970): 316–353.
- Tauber, Joachim. „View from the Top: German Soldiers and Lithuania in the Two World Wars.“ – *Forgotten Pages in Baltic History. Diversity and Inclusion*, On the boundary of two worlds: identity, freedom, and moral imagination in the Baltics 30, ed. by Martyn Housden and David J. Smith, 211–238. Amsterdam: Rodopi, 2011.
- Weeks, Theodore R. „Vilnius in World War I, 1914–1920.“ – *Über den Weltkrieg hinaus: Kriegserfahrungen in Ostmitteleuropa, 1914–1921*, Nordost-Archiv, neue Folge 17/2008, hrsg. von Joachim Tauber, 34–57. Lüneburg: Nordost-Institut, 2009.

Das Land Ober Ost

German occupation policies in the Courland district during World War I (1915–1917)

Klāvs Zariņš

The policies of the military administration of Courland, starting from the very beginnings in spring and summer 1915, were directed towards the most efficient use of the economic potential of the occupied lands. This resulted in the complete exploitation of the land and its resources, which led to an unforeseen social disaster. Harsh policies of total control, including regulations on movement of any kind, made it possible to mobilize all the resources available, which was seen as an effective way to guarantee the existence of a German controlled Baltic territory after the war. However, one of the main aims of the military administration – ensuring the loyalty of the Latvian population toward the regime by increasing their well-being – was not achieved due to a combination of both policy and the strains of war on the economy of Germany. The German army remained a priority and its needs were above the interests and needs of the population of the occupied territory.

An important part of the policy of the military administration was culture. This was partly characterized by the perception that Germans were the leading cultural element in the Baltic territories. “Culture work” was a priority and this can be seen in almost every aspect of everyday life in Courland during the first two years of the occupation. Ober Ost policies toward the occupied lands and its people started to change in late 1917 to early 1918, when a shift in opinion, about how to preserve German power in the region after the war, occurred.

Vabastamine propaganda abil

Juozas Gabrys ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918

Eberhard Demm

Eelmäng enne sõda (1905–1914)

Juozas Paršaitis sündis 22. veebruaril 1880 Garliavas¹ Kaunase lähedal ja võttis hiljem perekonnanimeks Gabrys.² Poliitiliselt väga aktiivne oli ta juba noore mehena. Ta astus Leedu Liberaaldemokraatliku Partei (*Lietuvių demokratų partija*) liikmeks, kuid lükkas 1905. aasta revolutsiooni ajal tagasi partei liidri Antanas Smetona mõõduka strateegia ning asutas koos Ernestas Galvanauskase ja teiste sõpradega radikaalsema Põllumeesteliidu (*Lietuvos Valstiečių Sąjunga*). Partei juhina osales ta sama aasta novembris Vilniuse Üleleedulisel Assambleel (*Lietuviu susivaziavimas Vilniuje*), mida hiljem hakati nimetama Vilniuse Suureks Seimiks (*Didysis Vilniaus Seimas*), ja oli üks selle kolmest sekretärist.³ Alanud Vene repressioonide tõttu pidi Gabrys end varjama hakkama, emigreerus 1906. aastal Lausanne'i ja asus 1907. aastal Pariisi, kus õppis Sorbonne'i ülikoolis. Kuulsa ajalooprofessori Charles Seignobos' protežeeena võeti ta vastu Aline Ménard-Doriani⁴ poliitilisse salongi, kus ta kohtus mitme

¹ Poola keeles Godlewo. Kuulus sel ajal Vene-Poola Suwalki kubermangu Marijampolė maakonda. (*Toim.*)

² Osa leedu õpetlasi nimetab teda seetõttu Gabrys-Paršaitis. Siinkohal lähtume saksa traditsioonist, mis kasutab ainult võetud nime: näiteks Willy Brandt, aga mitte Herbert Willy Brandt-Frahm. (*Autor.*)

³ Tomas Balkelis, „In Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution,“ *Revolution in Nordosteuropa*, hg. Detlef Henning (Wiesbaden: Harrassowitz, 2011), 109–110, 177 ff.; Jean Pélissier, *J. Gabrys. Son rôle dans la Renaissance nationale lituanienne et son activité politique* (Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1918), 24 ff.

⁴ Louise-Aline Dorian ja tema abikaasa terasetööstur Paul-François Ménard pidasid salongi, kus olid sagedasteks külalisteks 19. sajandi lõpu nimekaimad prantsuse kultuuritegelased ja poliitikud Émile Zola, Alphonse Daudet, vennad Goncourtid, Auguste Rodin, Georges Clemenceau, Henri Rochefort jt. (*Toim.*)

tähtsa Prantsuse poliitikuga ning rajas poliitiliste suhete võrgustiku, mis osutus varsti väga kasulikuks.

Propaganda Pariisis Vene surve all (1911–1914)⁵

1911. aasta 19. mail algas Pariisis Gabryse poliitilise tegevuse uus ja intensiivsem järk. Ameerika Ühendriikides tegutsenud Leedu Patriootide Ühingu rahalisel toetusel ning leedu klerikaalsete ja rahvuslike ringkondade kaasabil asutas ta Pariisi Leedu Informatsioonibüroo eesmärgiga „tutvustada Leedut Läänes ja eristada Leedut Venemaast ja Poolast intensiivse propagandakampaania abil“.⁶ Büroo ülesanne oli ka mobiliseerida Euroopa avalik arvamus Vene rõhumise vastu Leedus ja survestada sel viisil tsaarivalitsust – meetod, mis mõnel juhul arvatavasti töötas.⁷

Kuid Gabrysele sai kiiresti selgeks, et leedu natsioonile osaks saanud hädadele ja leedulaste probleemidele osutamiseks vajab ta laiemat platvormi. Niisiis asutas ta 1911. aasta oktoobris koos prantsuse ajakirjaniku Jean Pélissier'ga organisatsiooni Rahvuste Ühendus (*Union des Nationalités*) ja selle ajakirja *Annales des Nationalités*, et ühendada Euroopa rõhutud rahvaste jõupingutused nende saatuse leevendamiseks ja iseisivsuse saavutamiseks propaganda abil – „vaba Leedu eest vabastatud rahvaste Euroopas“.⁸

⁵ Selle alapeatüki kohta vt lähemalt Eberhard Demm, „The Propaganda of Juozas Gabrys for Lithuania before 1914“, *Journal of Baltic Studies*, vol. 21 issue 2 (1990): 121–130, saksa keeles: „Die Propaganda von Juozas Gabrys für die Befreiung der baltischen Länder (1911–1914)“, *The Baltic Countries 1900–1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3–6, 1987*, Studia Baltica Stockholmiensia 5 (Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1990), 9–23; Eberhard Demm, „Nationalistische Propaganda und Protodiplomatie als ethnisches Geschäft: Juozas Gabrys, die ‘Union des Nationalités’ und die Befreiung Litauens (1911–1919)“, *Ostpolitik und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, hg. Eberhard Demm (Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2002), 139–258.

⁶ *Auf Wache für die Nation. Erinnerungen. Der Weltkriegsagent Juozas Gabrys berichtet (1911–1918)*, hrsg. Eberhard Demm und Christina Nikolajew (Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2013), 25.

⁷ *Ibid.*, 38–39.

⁸ Juozas Gabrys, *Vers l'indépendance lituanienne. Faits, impressions, souvenirs 1907–1920* (Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1920), 43; Pélissieri ja Union des Nationalités'

*Juozas Gabrys (1880–1951).
Lietuvos albumas. Koost.
Janina Markevičaitė, Liudas
Gira, Adomas Kliučinskis.
Kaunas / Otto Elsner: Berlin,
1921. Wikimedia commons*

Et Venemaa suursaadik Pariisis oli üks efektiivsemaid Vene diplomaate Aleksandr Izvolski,⁹ kes jälgis hoolega Venemaalt Pariisi emigreerunud tegelaste agitatsiooni, pidi Gabrys olema väga ettevaatlik. Oma leedu keeles avaldatud mälestustes tuli tal hiljem seletada: „Mulle oli selge, et rõhutud rahvad ei saa end oma türannide võimu alt vabastada mässuga [---]. Kui mingil ajal ei saa avalikult rääkida iseseisvusest,

kohta vt põhjalik uurimus: Georges-Henri Soutou, „Jean Pélissier et l'Office Central des Nationalités, 1911–1918: un agent du gouvernement français auprès des Nationalités,” *Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lituanie)*, ed. Ghislain de Castelbajac, Sébastien de Gasquet, Georges-Henri Soutou (Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995), 13–38; D. R. Watson, „Jean Pélissier and the 'Office Central des Nationalités' 1912–1919,” *English Historical Review* vol. CX No. 439 (1995): 1191–1206; José Miguel Alonso-Nuñez, “Espías, idealistas e intelectuales: la Union des Nationalités y la política de nacionalidades durante la I Guerra Mundial (1912–1919)”, *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V Numero 10 (1997): 117–150.

⁹ Aleksander Izvolski (1856–1919), Venemaa välisminister 1906–1910, seejärel suursaadik Prantsusmaal. (*Toim.*)

kõneldakse ainult autonoomiast.¹⁰ Gabrys püüdis isegi võita venelaste sõprust, rünnates sõnakuulmatuid poolakaid ja imperialistlikke sakslasi ning lubades leedulaste abi tulevases konfliktis germaani ja slaavi rahvaste vahel tingimusel, et leedulastele antakse autonoomia. 1912. aastal organiseeris Gabrys Pariisis esimese Rahvuste kongressi, mille eesistuja oli Prantsuse poliitik Paul Painlevé, kuid mis oli küllaltki edutu.

Rahakogumistuur USAs ja lojaalsuskomöödia Pariisis (1914–1915)

I maailmasõja puhkemise ajal oli Gabrys ringreisil Ameerika Ühendriikides, et koguda raha sealsetelt leedu emigrantidelt. Ta oli veendunud, et alanud sõda, mille puhkemist ta oli mõnda aega varem ette näinud, avab Leedule lõpuks võimaluse saavutada kas tegelik autonoomia või isegi täielik iseseisvus.¹¹

1914. aasta septembris volitas USA leedulaste katoliiklike organisatsioonide kongress Gabryst ja tema Leedu Informatsioonibürood Pariisis teavitama Euroopa avalikku arvamust ning esindama Leedu natsiooni sõdivate riikide tulevasel rahukonverentsil. Kõige tähtsam otsus oli aga koguda raha ja moodustada Rahvusfond (*Tautos fondas*) eesmärgiga abistada Leedu sõjaohvreid ja toetada Gabryse tegevust – alguses 14 000 ja sõja lõpuks kokku 120 000 dollarit.¹² Gabrys meenutas oma prantsuskeelsetes mälestustes: „Kui ma novembri lõpus Euroopasse tagasi pöördusin, et propagandat jätkata, olid minu käsutuses kõik moraalsed ja materiaalsed vahendid, et seda teha.“¹³

Kuid selles sõjas oli Prantsusmaa Venemaaga liidus ja kehtestas ranget tsensuuri kõigi väenulike riikide suhtes. Seetõttu ei saanud Gabrys propageerida Leedu vabastamist, vaid pidi Pariisis etendama „lojaalsus-

¹⁰ *Auf Wache für die Nation*, 34.

¹¹ *Ibid.*, 71–72.

¹² Antanas Kučas, *Lithuanians in America* (Boston: Encyclopedia Lituanica, 1975), 158.

¹³ Gabrys, *Vers l'Indépendance*, 54.

komöödiat“, ning tema 26.–27. juunil 1915 peetud II rahvuste kongress, mida ta oma mälestustes isegi ei maini, muutus Antandi propaganda manifestatsiooniks.¹⁴

Ümberasumine neutraalsesse Šveitsi ja koostöö sakslastega

1915. aasta juulis kolis ta oma Pariisi poliitiliste sõprade nõusolekul ja toetusel kogu oma asutuse Lausanne'i neutraalses Šveitsis. Põhjuseks polnud mitte ainult Prantsuse võimude tehtud takistused tema propagandale, vaid ka asjaolu, et Saksa väed olid vallutanud Vene-Poola, Kuramaa ja suure osa Leedust. Gabrys arvas, et nüüd ei määra Leedu tulevikku suuresti mitte enam Antant, vaid sakslased. Niisiis pidas ta erakordselt tähtsaks luua kiiresti suhted sakslastega. Nüüd pidanuks algama tema tegevuse kõige tähtsam etapp isamaa vabastamisel Vene ikke alt.

Juba mõni nädal pärast seda, kui Gabrys oli end Lausanne'is sisse seadnud, esitleti teda Saksamaa suursaadikule Bernis parun Gisbert von Rombergile, kellele ta andis üle memorandumi Leedu küsimuse teemal, milles toetas Leedu iseseisvust ja mingisugust ühendust Saksa keisririigiga. Vaatamata esialgsetele kahtlustele, mis tulenesid tema üldiselt teadaolevatest tihedatest sidemetest Prantsusmaaga – ta võis olla Prantsuse agent –, võeti Gabrys väga hästi vastu ning mõne kuu pärast värvati ta Saksa välisministeeriumi agendiks koodnimega Käufer.¹⁵ Talle maksti 1000 marka kuus ja ta sai eriülesannete eest märkimisväärsed lisatasusid.

Keskriigid lootsid Tsaari-Venemaa rahulolematute elementide abiga destabiliseerida idarinnet. Eriti sakslased väitsid, et nad vabastavad Venemaa mittevene rahvad, lootes Poola ja Baltikumi kas annekteerida või liita need Saksamaa suurvõimuga poliitiliselt, sõjaliselt ja majandus-

¹⁴ „Conférence des Nationalités,“ *Annales des Nationalités* IV (1915): 215–230; Seppo Zetterberg, *Die Liga der Fremdvölker Rußlands 1916–1918: ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im ersten Weltkrieg*, *Studia Historica* 8 (Helsinki: Finnische Historische Gesellschaft, 1978), 60 ff.

¹⁵ Saksa keeles *ostja*.

likult autonoomsete, kuid mitte täielikult iseseisvate riikidena. Viimast kontseptsiooni, mida eufemistlikult nimetati *Mitteleuropa*'ks, toetasid niinimetatud liberaalsed imperialistid: riigikantsler Theobald von Bethmann-Hollweg, Saksa välisministeerium, sotsiaaldemokraadid ja vasak-liberaalid, aga ka laiatarbekaupade tootjad. Kuid selle kontseptsiooni pidid vastu võtma ka asjassepuutuvad rahvad. Nende veenmiseks ja neutraalsete maade avaliku arvamuse mõjutamiseks oleks olnud abiks hästi orkestreeritud propagandakampaania. Seega alustas Gabrys Venemaa-vastast kihutustööd, hakkas välja andma saksakeelset perioodilist väljaannet Litauen ja kirjutama artikleid Leedu ajalehele Dabartis, mida anti välja Kaunases Saksa okupatsioonivõimude otsese kontrolli all.¹⁶

Leedu Informatsioonibüroo ümberkorraldamine

Peale Leedu Informatsioonibüroo ja Rahvuste Ühenduse asutas Gabrys veel mitu organisatsiooni. Neis kõigis olid esindatud ühed ja samad inimesed: tema ise ja ta seitse leedu kaastöölisi. Need organisatsioonid olid:

- 1) (Kõrgem) Leedu Rahvusnõukogu kui tulevase valitsuse tuumik vahetu ülesandega organiseerida mõni konverents;
- 2) eelmise „alaline delegatsioon“ poliitikute ja diplomaatidega läbi-rääkimiste pidamiseks. Tema poliitiliste kontaktide hulka Saksamaal kuulusid parun Friedrich von der Ropp,¹⁷ baltisakslasest maaomanik Leedus, kes 1916. aasta märtsis asutas Venemaa Vähemusrahvaste Liiga, ja katoliikliku Tsentrumipartei mõju-

¹⁶ Zetterberg, 66–67; Alfonsas Eidintas, *Slaptasis lietuvių diplomatas. Istorinis detektyvas* (Vilnius: Valstybinis Leidybos Centras, 1992), 59; Demm, *Nationalistische Propaganda*, 168 ff.

¹⁷ Parun Friedrich von der Ropp (1879–1964), Kuramaa aadlik, sündis Daudzogiri mõisas Põhja-Leedus ja oli selle omanik kuni võõrandamiseni 1919. aastal. Õppis Freibergi mäeakadeemias ja oli kaevandusinsener, sh Belgia Kongs. I maailmasõja ajal Saksa valitsuse teenistuses. Alates 1920. aastate algusest evangelistlik jutlustaja Saksamaal. „Ropp, Friedrich Theodor Louis Sylvester Bar. v. der“ – *Baltisches Biographisches Lexikon digital*, <http://www.bbl-digital.de/eintrag/Ropp-Friedrich-Theodor-Louis-Sylvester-Bar.-v.-der-1879-1964/>, 8.09.2015. (Toim.)

kas parlamendisaadik Matthias Erzberger. Tema Prantsuse kontaktisikeks olid Prantsusmaa Berni ajakirjandusbüroo agent ja juht Emile Haguenin, parlamendisaadik ja minister Paul Painlevé¹⁸ ning parlamendisaadikud Henry Franklin-Bouillon ja Paul Deschanel¹⁹;

- 3) Leedu Sõjaohvrite Abistamise Keskkomitee, Katoliiklike Ringkondade Annetuste Keskvalitsuse Leedu Komitee ja Leedu Ülesehitamise Võimaluste Uurimise Assotsiatsioon, millel kõigil oli üks ülesanne – koguda raha.

Siiski teadsid vaid vähesed inimesed, et kõik need institutsioonid esindasid ainult üht meest, Gabryst ennast. Prantsuse sõjaväeatašee Bernis kirjutas, et „alaline delegatsioon“ oli härra Parschaitise fiktsioon, sest Leedu Rahvusnõukogu ei ole olemas,“ ja Vsevolod Svatkovski, Vene salapolitsei (ohranka) agent Šveitsis, palus ükskord ise Gabrysel oma naljad lõpetada ja võtta omaks, „et kõik need institutsioonid marsivad kui üks mees ning taanduvadki täpselt ühele mehele (Gabrys)“.²⁰

Propaganda Šveitsist

Sõja alguses oli küllaltki raske agiteerida Leedu vabastamise nimel, kuna isegi seda nime ei kasutatud: prantslased rääkisid Poola rindest, venelased Loodeladest²¹ ja sakslased kutsusid Leedu ala Kuramaaks.²² Gabrys tuli hiilgavale ideele – ta levitas Prantsuse uudisteagentuuri Radio agence

¹⁸ Paul Painlevé (1863–1933), matemaatik ja vasakliberaalne poliitik. Valiti 1910. aastal parlamenti, oli 1915–1917 haridus- ja teadusminister, 1917. aasta märtsist novembrini sõjaminister ja 1917. aasta septembrist novembrini peaminister; 1924–1925 parlamendi saadikutekoja esimees, 1925. aastal peaminister ning sõja- ja rahandusminister. (*Toim.*)

¹⁹ Paul Deschanel (1855–1922), vasakliberaalne poliitik, 1898–1902 ja 1912–1920 parlamendi saadikutekoja esimees, 1920 Prantsusmaa president. (*Toim.*)

²⁰ Note sur les institutions lithuaniennes, Nüüdisaja Dokumentide ja Teabe Raamatukogu Nanterre'is (*Bibliothèque de Documentation et d'Information Contemporaine, Nanterre*, edaspidi BDIC), Gabriel Puaux papers, Q pièce 843 Rés. p. 6, fol. 97r; Gabrys, *Indépendance*, 173.

²¹ Vene keeles *Северо-западный край*. Hõlmas varasema Leedu suurvürstiriigi alad, s.o Vilniuse, Kaunase, Grodno, Mogiljovi, Vitebski ja Minski kubermangu. (*Toim.*)

²² *Auf Wache*, 90–91.

télégraphique ja Briti agentuuri Wireless Press abil järgmist valeuudist: „Pärast seda, kui Saksa armee on okupeerinud peaaegu kogu Leedu, otsustas Saksa keiser taastada Leedu kuningriigi pealinnaga Vilniuses ja nimetada selle kuningaks oma poja Eitel Fritz.“ Seda sensatsioonilist uudisnuppu levitasid kogu maailma ajalehed ja kui üllatunud sakslased selle üsna hilja ümber lükkasid, millega see teade kõikjal uuesti avaldati, ei saanud Leedu nime enam maha vaikida.²³

Gabrysel oli teinegi probleem: tema perioodilised väljaanded *Annales des Nationalités* (1912–1918), *Pro Lithuania* (1915–1918), *La Lithuanie et la Guerre* (1917–1919) ja saksakeelne *Litauen* (1915–1918) jõudsid ainult väga väheste tellijateni. Näiteks *Annales*’il oli 3000 ja *Litauen*il 1100 tellijat, viimastestki 800 Saksamaal. Sama kehtis tema eriväljaannete kohta, näiteks puudutab see raamatukest president Wilsonist ja raamatut „*La Lithuanie sous le joug allemand*“ („Leedu Saksamaa ikke all“), mis avaldati väikeses tiraažis Lausanne’is Gabryse kirjastuses *Librairie des Nationalités*.

Seetõttu oli erakordselt tähtis, et Leedu Informatsioonibüroo suudaks edastada rohkesti propagandaartikleid Leedu kohta Šveitsi ja rahvusvahelisse ajakirjandusse. Mõnel juhul nende avaldamise eest isegi maksti, mis oli sõja ajal üsna levinud propaganda levitamise meetod. Nii sai Prantsuse ajaleht *Le Temps* kuus 5000 Prantsuse franki positiivsete artiklite avaldamise eest Leedu kohta. Selle peatoimetaja Charles Rivet, kes kirjutas artikleid ka väljaandele *Annales des Nationalités* ja oli 1918. aastal mõnda aega isegi viimase peatoimetaja, kontakteerus lisaks Prantsuse poliitikutega ja püüdis neid Leedu asja poole võita.

Ajalehti, mis tõmmati sel viisil Leedu kasuks propagandasse, oli üsna mõjuval arvul: rohkem kui 50 Saksamaa, Prantsusmaa, Austria-Ungari, Madalmaade, Šveitsi, Hispaania ja Itaalia ajalehte avaldas artikleid, mida neile toimetasid Gabrys ja tema kaastöölised. Ainuüksi väljalõiked 1918. aasta ajalehtedest moodustavad Gabryse arhiivis neli mahukat kausta.²⁴

²³ *Ibid.*, 138–139; Gabrys, *Indépendance*, 79–80.

²⁴ Laikraščiai iškarpos 1918 metais Lietuva užsienio spaudoje (1918), Vilniuse ülikooli raamatukogu käsikirjade osakond (*Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščiai skyrius* (VUB RS)), f. 155, Juozas Gabryse kollektsioon (Juozo Gabrio kolekcija).

Gabryse propaganda suund ei olnud väga järjekindel ehk, nagu ta ise ütles, tal tuli „žongleerida“²⁵ Antandi ja Keskkriikide vahel.²⁶ Nii kombineeris ta Prantsusmaa ülistamise oma rõhutatud rahvaste vabastamise missiooniga, kritiseerides samal ajal Prantsusmaa ametlikku poliitikat, mis eiras Venemaa vähemusrahvaid ja rõhutas Vene keisririigi terviklikkust. Sama taktikat rakendas ta Saksamaa suhtes: ta tervitas Saksamaa 1916. aasta rahunooti, tõstes Saksa Ukraina-poliitikat positiivselt esile, ja võrdles seda Antandi riikide täieliku passiivsusega. Ta avaldas isegi flaami aktivistide organisatsiooni Conseil de Flandres artikli, milles need nõudsid Saksa okupatsioonivõimude julgustusel Belgias autonoomiat. Teisalt mõistis ta otsustavalt hukka Saksa okupatsiooniar mee karmi rõhumispoliitika Leedus ning häbimärgistas maa annekteerimise ja saksa talupoegade Leedusse ümberasustamise plaane.

Teine propagandameede oli pseudokonverents, mida Gabrys aegajalt korraldas. Ta kutsus kokku mõned head sõbrad, koostas kõlavaid resolutsioone ning saatis neid rahvusvahelistele uudisteagentuuridele ja ajalehtedele. Vahel olid valed isegi linnade nimed, kus üritused toimusid, et jätta tugevam mulje.²⁷

Siiski tõuseb esile neist üks, võib-olla kõige tähtsam propaganda-konverents kogu sõja ajal: see oli 27.–29. juunini 1916 Lausanne'is peetud III rahvaste konverents, mis korraldati Friedrich von der Roppi algatusel.²⁸ Tema oli samuti Saksa välisministeeriumi palgalehel ülesandega õhutada Venemaa-vastaseid meeleolusid Euroopa ja Ameerika avalikus arvamuses ning valmistada ette Venemaa vähemusrahvaste eraldumist. 1916. aasta jaanuaris saabus parun Lausanne'i ja tegi järgnevatel aastatel Gabrysega väga tihedat koostööd. Juba Roppi esimesele propagandistlikul algatusel sündinud pamfletile „Abipalve“, mis saadeti 9. mail 1916

²⁵ Martynas Yčase väljend, mida Gabrys tihti heakskiitvalt tsiteerib, *Auf Wache*, 169.

²⁶ Vt selle kohta lähemalt Demm, *Nationalistische Propaganda*, 139–258.

²⁷ Alfred Erich Senn, *Russian Revolution in Switzerland 1914–1917* (Madison: University of Wisconsin Press, 1971), 69; Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg* (Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1920), 185.

²⁸ Vt *Auf Wache*, 171 ff.; Zetterberg, 106 ff.; Senn, 179 ff.; Alfred Erich Senn, „Garlawa: A Study in Emigré Intrigue, 1915–1917“, *Slavonic and East European Review* 45 (1967): 418 ff.; Demm, *Nationalistische Propaganda*, 188 ff.

USA presidendile Woodrow Wilsonile, kirjutas alla üheksa Venemaa vähemusrahvuse esindajat. Gabrys küll alla ei kirjutanud, kuid pamflet trükiti ära tema ajakirjas Litauen ning seda kommenteerisid entusiastlikult talle lähedalseisvad Matin'i ajakirjanikud Jean Pélissier, John White ja Belamy ning Luigi Campolonghi Osservatorio Romanost. Veel enam, üks tema kaastöölisi tõlkis prantsuse keelde Roppi Venemaa-vastase pamfleti „Kennен Sie Rußland?“.

Lausanne'is leppisid Ropp ja Gabrys III rahvuste konverentsi suhtes kokku, et selle pidi formaalselt korraldama *Union des Nationalités*, millel eelmiste konverentside tõttu oli Antandi-meelne kuvand. Uus konverents pidi jätkama samas vaimus, ainult kutsuda tuli ka Saksamaa-meelseid delegaate ning vastu võtta Antandi riikide ja eriti Venemaa suhtes vaenulikke resolutsioone. Niisuguse menetluse kiitis heaks Saksa välisministeerium, kes ka rahastas kogu ettevõtmist. Gabrys valis konverentsi eesistujaks Belgia raamatukoguhoidja Paul Otlet,²⁹ kes oli olnud juba Pariisis peetud 2. rahvuste konverentsi eesistuja ja kelle läänemeelsus oli väljaspool kahtlust.

Kuid Gabrys kutsus ka delegaadid ja Lausanne'i tulid ainult Antandi vaenlased: saksameelsed poolakad Michał Łempicki, Władysław Studnitzki ja Dziewulski ning Leedu poliitikud Juris Šaulys ja Antanas Smetona, kes toetasid Leedu tihedat liitu Saksamaaga. Lisaks saabusid konverentsile teiste Venemaa ikestatud rahvaste esindajad, nagu ukrainlased, grusiinid ja teised Kaukaasia rahvad, samuti Briti võimu vastu võitlevad iiri ja egiptuse vabadusvõitlejad ning paljud teised, kokku 200 inimest.

Aruteludki olid perfektselt orkestreeritud: Ropp ülistas Prantsusmaad ja Suurbritanniat sedavõrd, et läks isegi egiptlastega vastuollu, kuid kõnedes ja resolutsioonides mõisteti repressioonid Venemaal ja Briti asumaades teravalt hukka. Selle tulemusena ei saanud ükski neutraalne vaatleja enam aktsepteerida väidet, et Antant võitleb vabaduse ja demokraatia eest või isegi tegutseb väikerahvaste vabastamise nimel. Teisalt säästeti täielikult Austria-Ungarit ja Saksamaad, välja arvatud konverentsi algus,

²⁹ Paul Otlet (1868–1944), Belgia kirjanik, leiutaja, visionäär ja rahuliikumise tegelane, üks infoteaduse rajajaid (Toim.).

kui Otlet nentis ettevaatlikult, et „minu maa on ohverdatud rahvaste sümboliks“.³⁰

Saksamaa ja neutraalsete riikide ajalehed kajastasid konverentsi detailselt, samal ajal kui Antandi riikide ajakirjanikud, keda takistas karm tsensuur, olid pigem sõnakehavad. Ainult Prantsuse väljaanne *L'éclair* avaldas positiivse artikli, mille eest Gabrys oli arvatavasti maksnud. Seevastu *Le Temps*, millele ta sel ajal veel altkäemaksu ei andnud, nagu ka *Gazette de Lausanne* kurtsid Austria-Ungari vähemusrahvaste esindajate puudumise üle ning mõistsid konverentsi hukka kui Saksamaa-meelse propagandaürituse.³¹

Sellest hoolimata ei olnud Antandi riikide valitsustel vähimatki aimu, et kõiki niite tõmbas Saksamaa välisministeerium.³² Pärast konverentsi lõppu avaldas Gabrys kiiresti konverentsimaterjalid – alguses kokkuvõtte ja veidi hiljem ka täisversiooni.³³ Ta sai sakslastelt nende trükiste jaoks nii palju raha – 40 000 Šveitsi franki –, et Saksa välisministeeriumi riigisekretär Arthur Zimmermann sekkus isiklikult, takistamaks edasisi väljamakseid nõnda võimekale „etnoantreprenöörile“.³⁴

Etnoantreprenöör³⁵

Sakslastelt saadud raha oli tähtis, kuid Gabrys suutis seda välja pressida ka mitmest teisest allikast ning tegelikult paistis ta silma kui üks oma aja kõige edukamaid etnoantreprenööre.

Ameerika leedulaste annetused – 120 000 dollarit (tänapäeva väärin-gus umbes 3,6 miljonit eurot) – on eespool nimetatud. Ta võis saada veel

³⁰ „Compte rendu analytique de la IIIe Conférence des Nationalités“, *Annales des Nationalités* V (1916), 281, tsiteeritud *Tribune de Genève*, 28. juuni 1916 järgi.

³¹ „Compte rendu“, 288, 294 ff., 301 ff.

³² Zetterberg, 143.

³³ *Compte rendu sommaire de la IIIe Conférence des Nationalités réunie à Lausanne 27–29 juin 1916*, Union des Nationalités, vol. 11 (Lausanne: Librairie des Nationalités, 1916), „Compte rendu analytique“.

³⁴ Senn, *Russian Revolution*, 200.

³⁵ Järneva alapeatüki kohta vt Demm, *Nationalistische Propaganda*, ptk II/4: „Protodiploma-tie und ethnisches Geschäft“, 172–181.

100 000 franki Petrogradi leedulastelt, kuid Punase Risti poolt USAs ja Ameerika fondidelt kogutud raha okupeeritud Leedus nälgivate inimeste heaks käsitati rahalise toetusena Saksamaale ning Antandi riigid takistasid selle ülekandmist Gabrysele. Gabryse perioodiliste väljaannete tellijalt saadud raha oli tähtsusetu, Pro Lithuania näiteks tõi sisse ainult 275 franki aastas.

Gabryse kahtlemata kõige edukam rahakogumisaktsioon oli katoliku kiriku korraldatud üleilmne korjandus Leedu sõjaohvrite heaks Leedu päeval 20. mail 1917. Gabrys pidas juba 1915. aasta suvel paavstliku riigisekretäri Eugenio Pacelliga läbirääkimisi niisuguse korjanduse korraldamise asjus ja kordas oma demarši 1916. aasta kevadel.³⁶ Ta saatis korduvalt Rooma ka leedu preestrid Konstantin Olšauskase ja Vincas Bartuška, kes olid tema Leedu Rahvusnõukogu liikmed. Olšauskas saavutaski 21. jaanuaril 1917 paavsti eraaudientsil Vatikani heakskiidu. Kuid enne üleskutse avaldamist korjanduseks Leedu sõjaohvrite toetuseks nõudis paavsti kuuria Leedu piiskoppide ühispöördumist. Et postiühendus ei toiminud Leedu ja Šveitsi vahel just väga hästi, koostasid Gabrys ja Olšauskas ise pöördumise teksti Samogiitia piiskopi Pranziskus Karevičiuse nimel ning võltsisid sellele tema allkirja. Nii sai paavsti üleskutse kogu maailma katoliku kirikutele välja saata. Gabryse ja tema kaastöölise ülesandeks jäi saatmine ise, kas tavalise postiga või telegraafi teel. See oli tohutu jõupingutus, sest kõigepealt tuli üleskutse tõlkida 14 keelde, sealhulgas hiina ja jaapani keelde, seejärel hankida diplomaatilised passid ja õigus diplomaatiliste kullerite kasutamiseks, sest vastasel juhul poleks Prantsuse toll kirju Saksa propaganda hirmus läbi lasknud.

Gabryse senised Prantsuse kontaktisikud ei olnud ilmselt enam käepärast, kuid Olšauskas võitis Mihhail Bibikovi toetuse, kes oli Venemaa *charge d'affaires* Bernis, pannes ta uskuma, et hästituntud venevastasel revolutsionääril Gabrysel ei ole selle aktsiooniga mingit pistmist. Nii transportisid Vene diplomaatisteks kulleriteks maskeeritud Gabryse kaastöölised rohkem kui sada postikotti Prantsusmaa sadamatesse, kust need meritsi teele saadeti.³⁷ Seejärel koguti 1917. aasta 20. mail maailma

³⁶ Vt *Auf Wache*, 199 ff.

³⁷ *Ibid.*, 204–205.

kõigis katoliku kirikutes annetusi Leedu sõjaohvrite heaks; kogutud raha saadeti Leedu Sõjaohvrite Abistamise Täitevkomiteele, mille Olšauskas ja Gabrys olid asutanud 1917. aasta alguses. Selle pangaarve oli aga Gabryse käsutuses ja annetused, mida tema enda hinnangul oli mitu miljonit Šveitsi franki, tegid temast miljonäri.³⁸ Loomulikult ei näinud sõjaohvrid sellest rahast iial mitte ühtegi senti.

Poliitilised sündmused Leedus

Samal ajal muutusid Saksamaa plaanid Leedu tuleviku suhtes konkreetsemaks.³⁹ 7. mail 1917 andis riigikantsler Bethmann-Hollweg oma kuulsa „juuksurijuhtnööri“: Kuramaa ja Leedu „tuleb rõivastada nagu iseseisvad riigid“, kuid samal ajal „liita meiega sõjaliselt, poliitiliselt ja majanduslikult.“⁴⁰ Juulis kiitsid Saksa okupatsioonivõimud heaks Leedu Riiginõukogu (*Taryba*) põhikorra, mille liikmed valiti septembris 250 Leedu delegaadi poolt ja mis kuulutati 23. septembril 1917 Vilniuses välja. 1. detsembril saabus Leedu Riiginõukogu delegatsioon Berliini ja uue riigikantsleri krahv Georg von Hetlingiga kirjutati alla leping.

³⁸ Gabrys, *Indpendance*, 179; mõned andmed riikide kaupa, mis avaldati *Pro Lithuania III* (1917), 283 ff. Selle järgi annetati Madalmaades 200 000 franki, Saksamaal 400 000 marka ja okupeeritud Belgias 82 000 marka.

³⁹ Saksa-Leedu suhete kohta vt: Marianne Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918 bis 1919 im Spiegel deutscher Akten* (Bochum: Brockmeyer, 1976); Gerd Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1965); Raimundas Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais* (Vilnius: Mintis, 1996); Eberhard Demm, „Anschluß, Autonomie oder Unabhängigkeit? Die deutsche Litauenpolitik im ersten Weltkrieg und das Selbstbestimmungsrecht der Völker,“ *The Independence of the Baltic States: Origins, Causes and Consequences: a Comparison of the Crucial Years 1918–1919 and 1990–1991*, ed. Eberhard Demm, Roger Noël, William L. Urban (Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996), 193–199; Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, vol. 2 (Chicago: Kazio Griniaus Fondas, 1986); hea kokkuvõte: Alfonsas Eidintas, Vytautas Žalys, Edvardas Tuskenis, *Lithuania in European Politics: The Years of First Republic 1918–1940* (New York: St. Martin's Press, 1998), chapter 1, 11–31.

⁴⁰ *L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale*, vol. 2, *De la guerre sous-marine à outrance à la Révolution soviétique*, (1. février 1917 – 7 novembre 1917), éd. André Scherer, Jacques Grunewald (Paris: Presses Universitaires de France, 1966), 179.

Selle kohaselt pidi Saksamaa tunnustama Leedu iseseisvust tingimusel, et Leedu sõlmib alalise liidu Saksa keisririigiga, mis nägi ette tolli- ja rahaliidu ning Leedu üksuste inkorporeerimise Saksa armeesse. Leedu Riiginõukogu ratifitseeris lepingu 11. detsembril 1917 Vilniuses. Pärast mõningaid kõhklusi – riiginõukogu vasak tiib üritas lepingutingimusi kehtetustada – sõitis Leedu Riiginõukogu delegatsioon 1918. aasta märtsis uuesti Berliini ja 23. märtsil tunnustas keiser Wilhelm Leedut iseseisva riigina 1917. aasta 11. detsembri resolutsiooni alusel.

Gabrys väidab oma mälestustes, et tema oli Leedu Riiginõukogu delegatsiooni liikmed välja valinud ja et sakslased pakkusid talle selle organi esimehe kohta, kuid teiste allikate põhjal on mõlema väite tõele vastavus ülimalt kahtlane.⁴¹ Lõppude lõpuks oli Gabryse roll nendes sündmustes tähtsusetu.

Võitlus Ober Osti vastu

Pärast seda, kui keiser oli tunnustanud Leedu iseseisvust, lootsid Gabrys ja tema ta sõbrad valitsuse moodustada. Gabryse Leedu Rahvuskogu 31. märtsi 1918. aasta istungil jaotati juba ära ministeeriumid, kusjuures Gabrys sai sise- ja Smetona kohtuministriks jne.⁴²

Kuid selles meepotis oli ka tõrvatilk. Kõik need projektid nurjas sõjaväeline okupatsioonivalitsus, mida nimetati Ober Ostiks (idarinde kõigi Saksa relvajõudude kõrgem ülemjuhatus) ja mis ei olnud valmis loovutama Leedu Riiginõukogule ühtki poliitilist funktsiooni. Saksa kindralstaabi peakortermeistri Erich Ludendorffi õhutusel keeldus sõjaväe okupatsioonivalitsus autonoomse Leedu riigi moodustamisest ja lootis hoopis teostada oma imperialistlikku projekti, mis seisnes Leedu annekteerimises ja germaniseerimises.

Gabryse Leedu Rahvusnõukogu oli juba 1916. aastal protestinud Ober Osti anneksiooniplaanide ja Leedu elanike kohutava ahistamise

⁴¹ *Auf Wache*, 221, 224; Gabrys, *Indépendance*, 186; vt ka Lopata, 114.

⁴² Leedu Rahvuskogu istungi protokoll, 31.3.1918, Vilniuse ülikooli arhiiv, Gabryse kollektsioon, koopia: „Įvairūs protokolai, konferencijų nutarimai, Pasaulio supažindinimas Lietuvos laisvė“; Demm, *Nationalistische Propaganda*, 202.

vastu. Sunnitöö ja küüditamised ning elanike germaniseerimine ja halastamatu ekspluateerimine olid igapäevased nähtused⁴³ ning isegi leedulas-test sõjavange ei vabastatud.

Hoolimata oma tegevusest Saksa välisministeeriumi heaks ei olnud Gabrys sakslaste orjameelne käsilane ning ta protesteeris nii oma perioodilistes väljaannetes kui ka eraldi brošüürides „Leedu Saksa kannal“ tarmukalt repressiivse okupatsioonirežiimi vastu. Ta nõudis eriti aktiivselt sakslaste poolt Leedusse määratud julma kuberneriga vürst Franz Joseph von Isenburgi tagandamist.^{44, 45} Nendes jõupingutustes toetas teda Saksa riigipäeva saadik Erzberger ja ka Saksa-Leedu Selts, kuhu kuulusid nii mitu liberaalset, sotsiaaldemokraatlikku ja katoliikliku Tsentrumipartei poliitikut kui ka ülikooliprofessorit, pankurit ja kirjanikku, kes Erzbergeri juhtimisel võitlesid Saksa okupatsioonist vaba autonoomse Leedu riigi moodustamise nimel.⁴⁶ Gabrys saatis Saksa diplomaatidele oma hävitava raamatu käsikirja kohutavast olukorrast Leedus ja ähvardas neid selle avaldada, juhul kui drakoonilist režiimi Leedus ei leevendata.

Saksa suursaadik parun Romberg mõistis tema nõrdimust ja välisministeerium palus sõjaväelasi leevendada leedulaste kohtlemist, kuid asjata: ainult vürst Isenburg asendati lõpuks teise kuberneriga. Romberg selgitas Gabrysele, et keegi ei saa suurt midagi teha, sest Saksamaad valitsevad suuremal või vähemal määral kindral Ludendorff ja kõrgem ülemjuhatus.⁴⁷

Lõpuks avaldas Gabrys oma käsikirja 1918. aasta suvel pealkirja all „La Lithuanie sous le joug allemand“ („Leedu Saksa ikke all“). Raamatu 700 leheküljel häbimärgistas ta Leedus valitseva okupatsioonirežiimi

⁴³ Vt Vejas Liuleviciuse suurepärane monograafia *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

⁴⁴ Näiteks *Pro Lithuania* II (1916), 165–166; *Annales des Nationalités* VI (1917), 84; *Litauen* III (1918), 163, *Litauen* III (1918), 252.

⁴⁵ Öieti Franz Joseph (6.) Fürst zu Isenburg und Büdingen (1869–1939), Preis ja Austria kolonelleitnant, Saksa sõjaväevalitsuse juht Leedus 1915–1918. (*Toim.*)

⁴⁶ Eberhard Demm, „Die Deutsch-Litauische Gesellschaft (1917–1918),“ Demm, *Ostpolitik*, 299–313.

⁴⁷ Eberhard Demm, „Friedrich von der Ropp und die litauische Frage 1916–1919,“ *Ostpolitik*, 270–272; *Auf Wache*, 193–197.

karmust ja ebaõiglust ning paljastas nii pangermaani kui ka baltisaksa imperialistide anneksionistlikke projekte. Raamat avaldati pseudonüümi C. Rivas all ja selle kirjutas prantsuse keeles tema armuke Yvonne Pouvreau.⁴⁸

Sõja lõpp ning konflikt Smetona ja Gabryse vahel

1918. aasta suvel halvenes Keskriikide sõjaline olukord ootamatult. Ludendorffi ülistatud pealetung lõpuks nurjus ja Antandi väed koos värs-kete Ameerika üksuste ja uue relva, tankidega sundisid Saksa armee taga-nema. Ludendorff andis järele ja kohustas valitsust relvarahu paluma.

Kui Saksa vägede evakueerimine Leedust ja iseseisva valitsuse moo-dustamine oli ainult aja küsimus, korraldas Gabrys 1918. aasta septemb-riis Lausanne'is konverentsi, kuhu ta kutsus nii Leedu Riiginõukogu kui ka Ameerika leedulaste delegatsiooni. Konverents lõppes tõsise vastuoluga Gabryse ja Leedu Riiginõukogu poliitikute vahel.

Smetona ja tema toetajad ei olnud enam valmis tunnustama Lausanne'is asuva Leedu Kõrgema Rahvuskogu ülemvõimu nende Leedu Riiginõukogu suhtes, mida nad käsitlesid Leedu suveräänse valitsusena. Gabrys eitas nende legitiimsust, kuna nad olid ametisse nimetatud saks-laste poolt, ja nõudis põhiseadusliku assamblee valimist, millel oleks volitus moodustada valitsus.⁴⁹

Et Gabrys oli oma võimubaasi loomise Leedus hooletusse jätnud, olid tema võimalused selles konfliktis üsna piiratud. Kui 11. novembril 1918 moodustati Vilniuses esimene valitsus peaminister Augustinas Voldemarase juhtimisel, ei saanud ministriportfelli ei Gabrys ega ka ükski tema toetajatest.

⁴⁸ Demm, „Friedrich von der Ropp,“ 270–271.

⁴⁹ *Auf Wache*, 332–350; Lopata, 165–166, 176; Eidintas, *Slaptasis*, 100 ff.; Demm, *Nationalis-tische Propaganda*, 216–222.

Viimased jõupingutused haarata Leedus võim

Gabrys avaldas ägedat protesti ja tegi kõik võimaliku Leedu valitsuse kukutamiseks.⁵⁰ Esmalt mobiliseeris ta oma Ameerika ja Prantsuse sõbrad ning üritas veenda Antandi riike tunnustama tema Leedu Kõrgemat Rahvuskogu Leedu legitiimse valitsusena Voldemarase kabineti asemel. See intriigi ei toiminud, sest sel ajal ei tunnustanud Antandi riigid üldse Leedu riiki; siiski tunnistati 1918. aasta detsembris Gabryst Leedu esindajana Pariisi rahukonverentsil. Aga kui Pariisi saabus Leedu ametlik delegatsioon Voldemarase ja Martinas Yčase juhtimisel, jäeti Gabrys jälle ukse taha.

1919. aasta veebruaris suutis ta oma vana sõbra Franklin-Bouillon toetusel veenda prantslasi saatma Kaunasesse sõjaväelise missiooni kolonelleitnant Constantin Rebouli juhtimisel. Lootuses, et prantslased panevad ta peaministriks, liitus Gabrys Rebouliga, kuid viimane mõistis kiiresti, et Gabrys on Leedus täielikus isolatsioonis.

Pärast tüli Rebouliga pidi Gabrys Saksamaale põgenema, et pääseda arreteerimisest Leedu politsei poolt. Siis asutas ta pressiteenistuse nimega Atli ja uue ajalehe La Lituanie indépendante ning korraldas laimukampaania Voldemarase valitsuse vastu, ent edutult.

Kui tal ei õnnestunud saavutada poliitilist muutust Leedus ei diplomaatiliste intriigide ega publitsistliku kampaaniaga, haaras Gabrys koos ühega oma vähestest allesjäänud sõpradest parun von der Roppiga kinni viimasest pöörasest ideest – korraldada sõjaväeline riigipööre.

Nad värbasid ja varustasid terve pataljoni, mille ülemaks sai von der Roppi naisevend Bernhard von Wildemann, ning suutsid 1919. aasta augustis mobiliseerida sõjaväeliseks putšiks Leedus ka Cordt von Brandise⁵¹ vabakorpuse ja kontrrevolutsioonilise Vene armee eesotsas seikleja Bermond-Avaloviga. Mõlemad ettevõtmised nurjusid paraku kohe alguses ja nüüd oli Gabryse poliitiline karjäär läbi.

⁵⁰ Gabryse mõlemad mälestused lõpevad kahjuks konfliktiga tema ja Leedu Riiginõukogu vahel. Edasise kohta vt Demm, *Nationalistische Propaganda*, 222–242.

⁵¹ Cordt von Brandis (1888–1972), Saksa ohvitser, I maailmasõja kangelane, sai Pour le Mérite ordeni Verduni kindluse Douaumonti fordi ründamise ja hiljem selle kaitsmise eest 1916. aasta alguses. 1919–1920 juhtis oma formeeritud tugevdatud pataljoni suurust vabakorpust (*Freikorps Brandis*), mis võitles Leedus ja Lätis. (*Toim.*)

Alles 1926. aastal sai Gabrys kristlik-demokraatliku partei toetusel küllalt tagasihoidliku ametikoha: ta määrati Leedu konsuliks Königsbergi. Kui tema põhivaenlane Voldemaras sama aasta detsembris riigipöördega võimule tuli, lahkus Gabrys aga Königsbergist viivitamatult ja taandus Šveitsi, kus elatas end hobipõllumehena ja üsna kahtlase äritegevusega. Pärast seda, kui Leedu II maailmasõjas iseseisvuse kaotas, asutas Gabrys uue fiktiivse iseseisvusliikumise ja juhtis seda oma surmani 1951. aastal.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Vilniuse ülikooli raamatukogu käsikirjade osakond = Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (VUB RS)

155 Juozo Gabrio kolekcija

Vilniuse ülikooli arhiiv, endine Litauisches Kulturinstitut Lampertheimis

Juozas Gabryse kollektsioon

Nüüdisaja Dokumentide ja Teabe Raamatukogu Nanterre'is = *Bibliothèque de Documentation et d'Information Contemporaine, Nanterre*, BDIC

Gabriel Puaux' kollektsioon

Publitseeritud allikad

L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale, vol. 2, *De la guerre sous-marine à outrance à la Révolution soviétique*, (1. février 1917 – 7 novembre 1917). Éd. André Scherer, Jacques Grunewald. Paris: Presses Universitaires de France, 1966.

Auf Wache für die Nation. Erinnerungen. Der Weltkriegsagent Juozas Gabrys berichtet (1911–1918), hrsg. Eberhard Demm und Christina Nikolajew (Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2013).

Compte rendu sommaire de la IIIème Conférence des Nationalités réunie à Lausanne 27–29 juin 1916, Union des Nationalités, vol. 11. Lausanne: Librairie des Nationalités, 1916.

Gabrys, Juozas. *Vers l'indépendance lituanienne. Faits, impressions, souvenirs 1907–1920*. Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1920.

Kirjandus

- Alonso-Núñez, José Miguel. „Espías, idealistas e intelectuales: La Union des Nationalités y la política de nacionalidades durante la I Guerra Mundial (1912–1919),“ – *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Numero 10 (1997): 117–150.
- Balkelis, Tomas. „In Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution,“ – *Revolution in Nord-osteuroopa*, hrsg. von Detlef Henning, 105–125. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- Bienhold, Marianne. *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918 bis 1919 im Spiegel deutscher Akten*. Bochum: Brockmeyer, 1976.
- Čepėnas, Pranas. *Naujujų laikų Lietuvos istorija*, vol. 2. Chicago: Kazio Griniaus Fondas, 1986.
- Demm, Eberhard. „Anschluß, Autonomie oder Unabhängigkeit? Die deutsche Litauenpolitik im ersten Weltkrieg und das Selbstbestimmungsrecht der Völker,“ – *The Independence of the Baltic States: Origins, Causes and Consequences: a Comparison of the Crucial Years 1918–1919 and 1990–1991*, edited by Eberhard Demm, Roger Noël and William L. Urban, 193–199. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996.
- Demm, Eberhard. „Die Deutsch-Litauische Gesellschaft (1917–1918),“ – *ibid.*, 299–313.
- Demm, Eberhard. „Friedrich von der Ropp und die litauische Frage 1916–1919,“ – *ibid.*, 259–297.
- Demm, Eberhard. „The Propaganda of Juozas Gabrys for Lithuania before 1914,“ – *Journal of Baltic Studies* 21 (1990): 121–130. Saksa keeles: „Die Propaganda von Juozas Gabrys für die Befreiung der baltischen Länder (1911–1914),“ – *The Baltic Countries 1900–1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3–6, 1987*, *Studia Baltica Stockholmiensia* 5, 9–23. Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1990).
- Demm, Eberhard. „Nationalistische Propaganda und Protodiplomatie als ethnisches Geschäft: Juozas Gabrys, die ‘Union des Nationalités’ und die Befreiung Litauens (1911–1919),“ – *Ostpolitik und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, hrsg. von Eberhard Demm, 139–258. Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2002.

- Eidintas, Alfonsas, Žalys, Vytautas ja Tuskenis, Edvardas. *Lithuania in European Politics: The Years of First Republic 1918–1940*. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Eidintas, Alfonsas. *Slaptasis lietuvių diplomatas. Istorinis detektyvas*. Vilnius: Valstybinis Leidybos Centras, 1992.
- Erzberger, Matthias. *Erlebnisse im Weltkrieg*. Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1920.
- Kučas, Antanas. *Lithuanians in America*. Boston: Encyclopedia Lituanica, 1975.
- Linde, Gerd. *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1965.
- Liulevicius, Vejas. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Lopata, Raimundas. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*. Vilnius: Mintis, 1996.
- Pélissier, Jean. *J. Gabrys. Son rôle dans la Renaissance nationale lituanienne et son activité politique*. Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1918.
- Senn, Alfred Erich. „Garlawa: A Study in Emigré Intrigue, 1915–1917,“ – *Slavonic and East European Review* 45 (1967): 411–424.
- Senn, Alfred Erich. *Russian Revolution in Switzerland 1914–1917*. Madison: University of Wisconsin Press, 1971.
- Soutou, Georges-Henri. „Jean Pélissier et l'Office Central des Nationalités, 1911–1918: un agent du gouvernement français auprès des Nationalités,“ – *Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lituanie)*, ed. Ghislain de Castelbajac, Sébastien de Gasquet, Georges-Henri Soutou, 13–38. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995.
- Zetterberg, Seppo. *Die Liga der Fremdvölker Rußlands 1916–1918: ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im ersten Weltkrieg*. Studia Historica 8. Helsinki: Finnische Historische Gesellschaft, 1978.
- Watson, D. R. „Jean Pélissier and the 'Office Central des Nationalités' 1912–1919,“ – *English Historical Review* vol. CX No. 439 (1995): 1191–1206.

Liberation through propaganda

Juozas Gabrys and the Lithuanian independence movement 1911–1918

Eberhard Demm

During the Russian Revolution of 1905, Juozas Gabrys alias Paršaitis already played an active political role as leader of the “Farmer’s Union” and one of the three secretaries of the “Great Diet of Vilnius”. Because of Russian repression he had to emigrate to Western Europe and in 1907 settled down in Paris, where he soon established an important political network.

In 1911, he founded the “Lithuanian Information Bureau” and, together with the French journalist Jean Pélissier, the “Union des Nationalités” and its journal, the “Annales des Nationalités”. His aim was to achieve independence through propaganda, not only for the Lithuanians, but also for the other oppressed nationalities in Europe.

World War I offered him a great chance to realize his aim. However, as France was allied with Russia he was obliged in July 1915 to move to Lausanne in neutral Switzerland. Here he was free to organize, with only seven employees, a vast propaganda campaign to liberate Lithuania from the Russian yoke. He published three specialist periodicals but also succeeded in flooding more than 50 European newspapers with Lithuanian propaganda. He also organized several conferences the most important being the 3rd “Conference of Nationalities” on June 1916 in Lausanne, where more than 400 delegates from various nationalities denounced their oppression by Russia and Britain. He was financed by Lithuanian emigrants in America and by the German Embassy in Berne, but his greatest exploit was the world-wide collect in support of Lithuanian war victims during “Lithuanian Day” on 20 May 1917 organized by the Catholic Church, which made this “Ethnic Entrepreneur” a millionaire.

His influence on political events – the creation of the “Taryba” (Lithuanian Council) and the proclamation of the independence of Lithuania as

a German satellite state in March 1918 – was negligible. He supported the Taryba against the oppressive German military occupation regime but neglected to create a personal power base in Lithuania, and when after the German defeat, Lithuania became genuinely independent in November 1918, he was completely excluded from the government. Last efforts in 1919 to seize power in Lithuania either with the help of a French military mission or a *coups d'état* failed, and thereafter the political role of Gabrys was finished.

Pastorisierung ja propaganda 1915

Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal

Mart Kuldkepp

Alljärgneva artikli teemaks on Saksamaal Esimese maailmasõja ajal tehtud katsed Eestist pärit sõjavange poliitilis-psühholoogiliselt mõjutada. Mõjutamise eesmärk oli muuta sõjavangide meelsus Saksa-sõbralikuks, mis lubanuks neid hiljem kasutada mitmesuguste poliitiliste ja sõjaliste ülesannete täitmiseks. Artiklis on vaatluse all isikud ja organisatsioonid, kes selliseid plaane propageerisid ja ellu püüdsid viia. Peale kontaktvõrgustike väljaselgitamise proovin lähemalt kirjeldada sõjavangide mõjutamisest huvitatud isikute taotlusi ja eesmärgi ning kajastada edusamme ja tagasilööke, mis nende tegevust saatsid või tabasid. Artikli mahupiirangu tõttu keskendun eesti päritolu sõjavangidele. Kuna „baltlasi“ käsitleti üldjuhul koos, siis puudutan vähemal määral ka läti, leedu ja baltisaksa sõjavangide probleematikat.

Võib väita, et tegu on teemaga, mida varem uuritud ei ole. Seetõttu pole ka käesolev artikkel põhjalik, kogu sõjaaega hõlmav käsitlus, mida teema tegelikult vääriks. Edasine uurimistöö lubab loodetavasti kõike veel parandada ja süvendada. Siiski võib juba praegu ümber lükata seiskoha, nagu poleks Balti sõjavangide poliitilise mõjutamise vastu Saksamaal üldse huvi tuntud – ükskõik, kui mõistetav selline huvipuudus tagantjärele ka ei näiks.¹

¹ Vt allpool refereeritud Reinhard Nachtigali argumente.

Rahvuslus kui salarelv

Esimest maailmasõda ja selle pärandit kujundas olulisel määral paradoks, et just sõja ajal (ja selle mõjul) küpses Euroopas rahvusliku enesemääramise mõte, samal ajal kui sõdivad suurvõimud ise olid ühe domineeriva rahvusega ja paljude vähemusrahvustega impeeriumid.

Üks selline „rahvaste vangla“ oli ka Venemaa. See tähendas muu hulgas, et suure osa Vene sõjaväe mõõkadest ja täakidest moodustasid Vene sõdurid, kes kuulusid tegelikult mõnda Vene impeeriumi paljudest rahvastest. Sõja puhkemise hetkeks oli märkimisväärne hulk Venemaa rahvastest oma ärksama osa vahendusel juba rahvuslusega tuttav ja asunud välja kujundama arusaamu omaenda rahvuslikest huvidest. Need läksid tihti peale lahku selle riigi omadest, mis neid valitses ja enamasti ka venestada püüdis.

See tähendas omakorda, et vaenlasel oli võimalik õhutada (*aufwie-geln*) rahvuslikke (ja sotsiaalseid) vastuolusid Venemaal eesmärgiga saavutada pikemas plaanis Venemaa nõrgenemine või lausa tükeldamine (*Revolutionierung*). Saksamaa investeeriski sõja ajal märkimisväärselt palju raha ja aega sellesse, et Venemaad revolutsiooniliste ja separatistlike liikumiste toetamise teel nõrgestada. Selle poliitika tähtsaimaks viljaks võib lugeda Lenini tagasipöördumise Venemaale 1917. aastal Saksamaa mahitusel. See viis 1917. aasta teise Vene revolutsiooni ja Saksamaa jaoks soodsa Brest-Litovski rahulepingu sõlmimiseni.²

Saksamaa katsetes rahvuslust ja separatismi (st Venemaast lahku-löömise püüdeid) oma sõjapidamise huvides ära kasutada mängisid üsna suurt rolli Saksa sõjavangi langenud Vene vähemusrahvuste liikmetest sõjavangid. Lisaks üksikutele emigrantidele moodustasid just nemad kõige kättesaadavama inimmaterjali, mida rakendada salarelvana Venemaa vastu. See aga eeldas sõjavangide eelnevat mõjutamist Saksa-sõbrali-kus suunas. Ülesanne oli keeruline, kuna nõudis häid teadmisi erinevate rahvuste eripäradest ja oskust neid teadmisi tulemuslikult ära kasutada.

² Saksa nn revolutsioneerimispoliitika kohta Esimese maailmasõja ajal vt Fritz Fischer, „Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918,“ *Histo-risches Zeitschrift* 188 (1959): 249–310.

Kogu sõja jooksul interneeriti Saksamaal kuni 1,5 miljonit Vene sõjavangi. Raske on öelda, kui paljud neist kuulusid Vene vähemusrahvuste hulka, sest täpselt pole selge ei see, kui palju teenis vähemusrahvustesse kuuluvaid sõdureid Vene sõjaväes, ega seegi, kui palju neist langes Saksa sõjavangi.³ Mõnevõrra rohkem andmeid on suurematesse vähemusrühmadesse kuulunud sõjavangide kohta. Umbes 150 000 Ukraina sõjavangi eraldati Saksamaal omaette laagritesse, kus Ukraina haritlaste kaasabil tehti nende seas Saksa-sõbralikku propagandat. Samasuguse kohtlemise osaks said teise suurema vähemusrühma, „tatarlaste“⁴ hulka kuuluvad sõjavangid, keda püüti värvata Türgi sõjaväkke. Eraldi laagrid ja propagandainitsiatiivid olid olemas veel „kaukaaslastele“ (nende hulka kuulusid grusiinid, armeenlased ja aserid).⁵

Mis puutub eestlastesse, siis tihti nimetatakse Vene väkke mobiliseeritute arvuks umbes 100 000 meest.⁶ Eduard Laamani andmetel leidis Balti sõjavange Saksa vangilaagrites üle 3000.⁷ Fritz Wetterhoffil õnnestus eestlastest sõjavange tuvastada 1193.⁸ Seega polnud neid just palju. Ka Reinhard Nachtigal – peaaegu ainus ajaloolane, kes on Balti sõjavangide mõjutamise küsimust riivamisi puudutanud – peab eestlaste osakaalu Saksa vangilaagrites marginaalseks. Samuti oletab ta, et katseid neid poliitiliselt mõjutada ei tehtud, sest sakslastel polnud kavatsust luua Läänemere ääres Venemaa piirialadel rahvusriike ning neil polnud piisa-

³ Reinhard Nachtigal, „Troops of Estonian Origin Among Russian POWs in Germany 1914–1918.“ – *Encapsulated Voices. Estonian Sound Recordings from the German Prisoners-of-War Camps in 1916-1918*, edited by Jaan Ross (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012), 27.

⁴ See tähendas kõiki islamiusulisi, kes ei pruukinud seejuures tingimata pärineda Venemaalt.

⁵ Nachtigal, 27–29. Põhjalik uurimus ukraina sõjavangide mõjutamise kohta: Frank Golczewski, „Die deutschen „Gefangenenerbeit“ mit Ukrainern im Ersten Weltkrieg.“ – *Lebendige Sozialgeschichte. Gedenkschrift für Peter Borowsky*, hg. von Rainer Hering und Rainer Nicolaysen (Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003), 551–572.

⁶ Vt nt Toivo U. Raun, *Estonia and the Estonians* (Stanford: Hoover Institution Press, 1987), 95.

⁷ Pole kindel, kust see arv täpselt pärineb. Ise näib ta viitavat Wetterhoffi andmetele. Vt Eduard Laaman, *Eesti iseseisvuse sünn* (Stockholm: Vaba Eesti, 1964), 68–69.

⁸ „Liste nr 1 der Gefangenenlager, in welchen Esten untergebracht sind, nebst Angabe der Anzahl derselben,“ Soome Rahvusarhiiv (*Kansallisarkisto*, edaspidi KA) M2620, kansio 15, 130–131.

valt käepärast siinsetesse rahvustesse kuuluvaid propagandatöoks sobivaid haritlasi. Peale selle olevat olnud osaliselt juba sõja algusjärgus okupeeritud Läti alade elanikel „Saksa ikkest“ vabanamiseks põhjust toetada pigem Vene sõjasihte.⁹

Iseenesest ei pruugi need argumendid olla valed, kuid nagu edaspidi näha, ei tähendanud see veel mõjutamiskatsete puudumist. Vahest kõige küsitavam näib Nachtigali esimene väide, et „poleks olnud mõttekas viia ellu kampaaniaid Saksa sõjasihtide toetamiseks rahvaste hulgas, kelle needsamad sõjasihid olid määranud koloniseerimiseks ja germaniseerimiseks.“¹⁰ Tegelikult polnud Saksa poliitika Läänemere idakalda koloniseerimise ja germaniseerimise küsimuses kaugeltki nii ühtne ega ühekülgne, et sellise tegevuse mõttetus või mõtestatus olnuks selgelt kindlaks määratav. Sama kehtib tegelikult igasuguste Venemaa nõrgestamiseks mõeldud propaganda- ja sabotaažiaktatsioonide kohta, mis olid enamasti korralikult üksteisega koordineerimata ja mille taustal oleks liialdus näha hästi läbi mõeldud strateegiat.¹¹

Esimesed kontaktid: von Schwerin ja Keup

Tõenäoliselt pärinevad esimesed ettepanekud, mille sisuks oli eraldada Vene sõjavangid rahvuse järgi ja teha nende seas propagandat, 1914. aasta sügisest. Kõigepealt paistis selliste plaanidega silma organisatsioon nimega *Gesellschaft zur Förderung der Innere Kolonisation* (Sisekolonisatsiooni Edendamise Selts, GFK), mis oli rajatud 1912. aastal ning tegutses majandusteadlase Max Seringi ja Preisimaa Brandenburgi provintsi valitsusjuhi (*Regierungspräsident*) Friedrich Ernst von Schwerini eestvedamisel. GFK peamine eesmärk oli propageerida Saksa talupoegade

⁹ Nachtigal, 32.

¹⁰ *Ibid.*, 34.

¹¹ Vt Georgi Katkov, „German Political Intervention in Russia during World War I.“ – *Revolutionary Russia*, edited by Richard Pipes (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968), 71.

ümberasumist Saksa riigi hõredalt asustatud idapoolsetele aladele.¹² Seetõttu oli GFK eesotsas von Schweriniga innukalt kaasa elanud juba 1905. aasta revolutsioonile järgnenud aastatel (1906–1913) peamiselt Silvio von Broedrich-Kurmahleni eestvedamisel teostatud n-ö privaatse kolonisatsiooni katsetele Kuramaal ja Liivimaal Volõõnia saksa kolonistide seast pärit talupoegadega.¹³

Nagu kaudsest allikast teada, alustas von Schwerin millalgi 1914. aasta sügisel läbirääkimisi Saksa sõja- ja siseministeeriumitega saksa keelt kõnelevate Vene sõjavangide eraldamiseks omaette laagritesse. Seal pidi neid mõjutatama, et nad pärast sõja lõppu ja kojupöördumist otsustaksid uuesti Saksamaale välja rännata. Sellise kohtlemise osaks pidid saama eeskätt volgasakslased, kelle koguarvuks Saksa sõjavangilaagrites pidas von Schwerini lähim kaastööline dr Erich Keup vähemalt 5000 inimest. Need nn saksa-venelased (*Deutschrussen*) tulnuks von Schwerini plaani järgi koguda 30-mehelisse brigaadidesse ja saata tööle riigimõisatesse. See oleks täitnud korraga kahte eesmärki: leevendanud seal mobilisatsioonist tulenenud tööjõupuudust ning demonstreerinud sõjavangidele, millised majanduslikud võimalused neid Saksamaale tagasi pöördudes ees ootavad. Ühtlasi võis loota, et oma kodukohtades muutuksid endised sõjavangid „juuretiseks“, mis meelitaks ka teisi Volga ääres, Volõõnias ja mujal elavaid suguvendi Saksamaale välja rändama.¹⁴ Nõnda pidi selgitustöö sõjavangide seas aitama kaasa GFK eesmärgile edendada sisekolonisatsiooni Saksamaal.

Initsiatiiv viis üsna kiiresti soovitud tagajärgedeni. 1915. aasta 27. jaanuari memorandumis sõjaministeeriumile märkis von Schwerin rahuloluga, et saksa rahvusest sõjavangide eraldamine oli sõja-

¹² Irene Stoehr, „Von Max Sering zu Konrad Meyer – ein „machtgreifender“ Generationswechsel in der Agrar- und Siedlungswissenschaft.“ – *Autarkie und Ostexpansion. Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus*, hrsg. von Susanne Heim (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002), 73–74.

¹³ Arved von Taube, „Von Brest-Litovsk bis Libau – Die Baltisch-Deutsche Führungsschicht 1918–1920.“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, hrsg. von Jürgen von Hehn u. a. (Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1977), 121–122.

¹⁴ Keup Keusslerile 10.04.1915, KA M2620, kansio 16.

ministri kohusetäitja Franz Gustav von Wandeli käsul juba alguse saanud. See näitavat mõistmist, et Vene sõjavangide näol pole tegu mitte ühtlase massiga, vaid seguga erinevatest rahvustest, keda on võimalik üksteisest eraldada ja saksa vaimus mõjutada. Ent samal rajal sai minna kaugemalegi: von Schwerin kinnitas, et Saksamaa peaks toetama kõiki liikumisi, mille eesmärk on muuta ühtne ja jagamatu Venemaa poliitiliselt ja majanduslikult diferentseeritud, „oma lõõgijõult mitte niivõrd ohtlikuks“ riigiks. Need „tsentrifugaalsed tendentsid“ tulenesid von Schwerini sõnul eelkõige Venemaa vähemusrahvaste vastuseisust autokraatlik-despootlikule keskviimule. Sakslastel jäi üle Vene vähemusrahvaste liikmetest sõjavangide seas seda vastuseisu ainult õhutada.¹⁵

Seetõttu soovitas von Schwerin eraldada saksa-venelaste eeskujul teistest ka poolakad, leedulased, lätlased, eestlased, soomlased, ukrainlased jt Venemaa vähemusrahvaste liikmed. Seda ei pidanud tehtama aga mitte otseselt rahvuse, vaid usutunnistuse järgi: poolakad ja leedulased kui katoliiklased eraldi ning lätlased, soomlased ja eestlased kui luterlased omaette. Seejärel tuli sõjavangidele teha kättesaadavaks omakeelset kirjandust, mis õhutaks nende seas Vene-vaenulikke meeleolusid ning tugevdaks teadlikkust oma usulisest ja rahvuslikust eripäradest. Von Schwerin arvas, et selliste materjalide koostamise ja trükkimise kulud oleksid väikesed, propaganda oodatavad tulemused aga vägagi märkimisväärsed (isegi kirjaoskamatud sõdurid võisid ju kamraadide kaudu selgitustööst osa saada).¹⁶

Jällegi annavad allikad mõista, et von Schwerini ideed võeti sõjaministeeriumis hästi vastu. Muu hulgas lisas sellele oma toetusavalduse Saksa ase-kindralstaabi¹⁷ ülem Helmuth von Moltke,¹⁸ kes oli Vene sõja-

¹⁵ Von Schwerin Saksa sõjaministeeriumile 27.01.1915, Saksa välisministeeriumi poliitiline arhiiv (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, edaspidi PAAA) R 20865, Bd. 1, 18–19.

¹⁶ *Ibid.*, 20–21.

¹⁷ Pärast sõja puhkemist loovutas keiser enamiku ülemjuhataja funktsioonidest kindralstaabi ülemale ja kindralstaap kujundati ümber (maaväe) kõrgemaks ülemjuhatuseks (*Oberste Heeresleitung*, OHL). Sellele allus nn ase-kindralstaap (*der stellvertretende Generalstab*), mille hooletaks jäid ülesanded, mis ei olnud otseselt seotud sõjaliste operatsioonidega.

¹⁸ Moltke Saksa sõjaministeeriumile 26.01.1915, PAAA R 20865, Bd1, 17.

vangide mõjutamise kavadest ka üldisemalt huvitatud.¹⁹

Ehkki von Schwerin oli oma kirjas teinud ettepaneku luua edasiseks tööks Vene sõjavangidega asjatundlikest tsiviilisikutest komisjon,²⁰ jäid need ülesanded esialgu siiski GFK enda kanda. Seal asus plaani praktilise küljega tegelema Keup, kes pidas sidet ühelt poolt asjassepuutuvate vaimulike ja poliitikutega ning teisalt sõjamineisteriumiga, kus tema kontaktisik oli sõjavangilaagrite eest vastutav ametnik kapten Friedrich von Lübbers. Frank Golczewski arvates delegeeriti koordineeriv funktsioon Oderi-äärses Frankfurdis paiknevale GFK-le selleks, et kahtlast „tööd sõjavangidega“ avalikkuse pilgu alt veidi eemal hoida.²¹ Saksa ametlik organisatsioon sõjavangide abistamiseks, Saksa Sõjavangiabi (*Deutsche Kriegsgefangenenhilfe*), sõlmis ka ise GFK-ga lepingu, mille kohaselt jäi kogu sõjavangidega seotud poliitiline tegevus viimase kanda.²²

Näib, et küsimusest huvitatud ringkondades siiski levis teave GFK plaanide kohta. 1915. aasta veebruaris võttis leedu sõjavangide mõjutamise asjus von Schweriniga ühendust leedulasest Preisimaa poliitik dr Wilhelm Steputat (Vilius Steputaitis) Gumbinnenist (tänapäeval Gussev Venemaa Kaliningradi oblastis). Sama kuu keskel tegi sedasama seoses lätlastega ülemlütseumidirektor (*Oberlyzealdirektor*) Krüger Potsdamist, kes oli varem olnud kirikuõpetaja Liivimaa läti osas²³ ja oli edaspidi valmis töötama läti sõjavangidega.²⁴

Keup oli peamiselt hõivatud ukraina sõjavangide mõjutamise korraldamisega. Hiljemalt 1915. aasta aprillis asus ta siiski looma kontakte ka baltisaksa haritlaste ja pastoritega, kes võisid talle töös baltlastega abiks olla. Esimeseks eesmärgiks pidas Keup 50–100-kõiteliste laagriraamatute

¹⁹ Vt ka teisi dokumente Moltke kontaktide kohta Vene sõjavangide küsimuses kaustas PAAA R 20865, Bd. 1.

²⁰ Von Schwerin Saksa sõjamineisteriumile 27.01.1915, PAAA R 20865, Bd. 1, 21.

²¹ Keupi ja tema kontaktvõrgustiku kohta vt Golczewski, 554.

²² Schrenk Wetterhoffile 29.07.1915, KA M2620, kansio 15, 267–268.

²³ Leopold Krüger (1863–1945), lõpetas 1886 Tartu ülikooli usuteaduskonna, 1890–1906 kirikuõpetaja Valmieras, 1906–1928 kõrgema tütarlastekooli ja naisõpetajate seminari direktor Hermannwerderis Potsdami lähedal (*Album fratrum Rigensium 1823–1939*, bearb. von Otto Hentzeit (Hamburg-Hamm: Harry v. Hofmann Verlag, 1963), 58). (*Toim.*)

²⁴ Keup Wetterhoffile juunis 1915, KA M2620, kansio 16.

kogude asutamist. Ukrainlaste ja venelaste jaoks õnnestus see vähese vaevaga, raskusi tekkis aga sobivate trükiste leidmisega väiksemates keeltes, sh eesti ja läti keeles. Lisaks oli jõutud arusaamisele, et eestlasi ja lätlasi ei või ilma pikemata Saksa-sõbralikeks pidada, mistõttu otsustati nende mõjutamist alustada kaudsemalt, hingehoole pakkumisest (*Pastorisierung*).²⁵

Direktor Krüger oli Keupile tööks Balti sõjavangidega soovitanud Königsbergi ülikooli professorit Leziust, kes oli varem olnud pastor Liivimaal,²⁶ ning hiljem Eesti baltisaksa poliitikuna tuntuks saanud advokaat Kochi,²⁷ kes tollal õppis Berliini ülikoolis.²⁸ Ise võttis Keup ühendust Göttingeni ülikooli usuteaduse professori Bonwetschiga,²⁹ kes soovitas talle Freiburg (im Breisgau) pastor von Keusslerit,³⁰ Tübingeni ülikooli ajaloo professori Hallerit³¹ ja Königsbergi ülikooli professor Bezenbergerit.³² Kõige paremini sujusid Keupil suhted von Keussleriga, kes oli

²⁵ Keup von Keusslerile 10.04.1915, KA M2620, kansio 16.

²⁶ Friedrich Eduard Lezius (1859–1936), 1883 lõpetas Tartu ülikooli usuteaduskonna, 1884–1889 Rõuge koguduse ja Valga eesti koguduse õpetaja. 1899–1902 Kieli, 1902–1925 Königsbergi ülikooli professor (*Album Livonorum*, hrsg. vom Philisterverein der Livonia (Lübeck: Philisterverein der Livonia, 1972), 491). (*Toim.*)

²⁷ Hermann Koch (1882–1957), lõpetas 1906 Tartu ülikooli õigusteaduskonna, oli 1909–1937 vandeadvokaat. 1914–1918 õppis Berliinis ja oli Oriendi Teabekeskuse kaastöölise, 1918–1919 Eesti valitsuse saksa rahvusminister ning 1919–1923 Asutava Kogu ja I riigikogu liige. Läks 1941 järelümberasujana Saksamaale, II maailmasõja ajal uuesti Eestis. (Baltisches Biographisches Lexikon digital, Digitalisierungsprojekt der Baltischen Historischen Kommission, <http://bbl-digital.de/eintrag/Koch-Hermann-Georg-Willibald-1882-1957/>, 29.11.2015). (*Toim.*)

²⁸ Keup Wetterhoffile juunis 1915, KA M2620, kansio 16.

²⁹ Gottlieb Nathanael Bonwetsch (1848–1925), sündis Norkas Saratovi kubermangus saksa kolonisti pojana, lõpetas 1870 Tartu ülikooli usuteaduskonna. A-st 1882 Tartu ülikooli usuteaduskonna professor, a-st 1891 Göttingeni ülikooli professor (Deutsche Biographie, <http://www.deutsche-biographie.de/sfz5264.html>, 29.11.2015). (*Toim.*)

³⁰ Hugo von Keussler (1854–1921), lõpetas 1877 Tartu ülikooli usuteaduskonna, oli 1879–1896 Triikata ja Gulbene koguduste õpetaja Lätis, seejärel kuni surmani kirikuõpetaja Freiburgis (im Breisgau). (*Album fratrum Rigensium*, 51). (*Toim.*)

³¹ Johannes Haller (1865–1947), lõpetas 1889 ajaloolasena Tartu ülikooli, õppis seejärel Berliinis ja Heidelbergis. Oli 1913–1932 Tübingeni ülikooli ajaloo professor, vahepeal ka ülikooli rektor (*Album Estonorum*, hrsg. von Philisterverbände der Estonia (Tallinn: s. n., 1939), 301). (*Toim.*)

³² Adalbert Bezenberger (1851–1922), lõpetas 1874 Göttingeni ülikooli, a-st 1879 kuni surmani Königsbergi ülikooli keeleteaduse professor, 1919–1921 ka rektor. Teda peetakse balti keeleteaduse rajajaks (Deutsche Biographie, <http://www.deutsche-biographie.de/sfz4350.html>, 29.11.2015). (*Toim.*)

meeleldi nõus nii raamatuid muretsema kui ka sõjavangidele lätikeelseid jutlusi pidama. Eestlaste tarvis esialgu kedagi leida ei õnnestunud, ehkki Haller soovitas Keupile selleks Berliini ülikooli usuteaduse professorit Seebergi³³ ja dr Rosenit³⁴ Berliinis.³⁵

Fritz Wetterhoffi võõrleegion

Samal ajal GFK tegevusega Balti sõjavangide alal hakkas selle valdkonna vastu huvi tundma ühing nimega Saksa Rahvakaitse (*Deutscher Volksschutz*). See Saksamaal elavaid baltisakslasi koondav organisatsioon oli asutatud 1914. aastal, et kaitsta Saksa majanduspoliitilisi huve Baltikumis ja Soomes. Ühing tegi tihedat koostööd Saksamaal asuvate Soome aktivistide, eriti nende Berliini büroo juhataja Fritz Wetterhoffiga.³⁶

20. märtsil peeti Berliinis Saksa Rahvakaitse juhatuse koosolek, mis oli pühendatud organisatsiooni poliitiliste sihtide formuleerimisele. Lähtudes juhtmõttest, et Baltimaad ja Soome on tähtsaimad lähtekohad Saksamaa majanduslikele huvidele Venemaal, otsustati teha nende piirkondade olulisuse teadvustamiseks valgustustööd nii Saksamaal kui ka kõneks olevate rahvaste keskel ning – seni, kuni viimane polnud võimalik – vastavatesse rahvustesse kuuluvate sõjavangide seas. Ühtlasi tehti juhatuse liikmele parun Wilhelm Wrangelile, ühingu lihtliikmele

³³ Reinhold Seeberg (1859–1935), lõpetas 1882 Tartu ülikooli usuteaduskonna. 1880. aastate II poolel Tartu ülikooli õppejõud, ülikooli koguduse adjunktõpetaja ja Tartu koolide usuõpetaja. Läks venestuse tõttu Saksamaale, 1889–1898 Erlangeni, 1898–1927 Berliini ülikooli usuteaduse professor (Baltisches Biographisches Lexikon digital, <http://bbl-digital.de/eintrag/Seeberg-Reinhold-1859-1935/>, 29.11.2015). (*Toim.*)

³⁴ Parun Hermann Rosen (1858–1930), lõpetas Tartu ülikooli arstiteaduskonna, 1886 *dr. med.*, 1886–1910 arst Eestis, Bessaraabias, Siberis, Kaukaasias ja Ingerimaal, enne I maailmasõda sanatooriumiarst Tüüringis. Seejärel elas vabakutselise literaadina Berliinis (*Album Estonorum*, 268). (*Toim.*)

³⁵ Keup von Keusslerile 10.04.1915; von Keussler Keupile 16.04.1915; Keup von Keusslerile 03.05.1915; von Keussler Keupile 05.05.1915; Haller Keupile 05.05.1915; Bezzenberger Keupile mais 1915; Keup Wetterhoffile mais 1915: KA M2620, kansio 16.

³⁶ Aleksander Loit, „Baltisaksa rüütelkondade seisukohad ja tegevus Eesti iseseisvumisel 1918–1920,“ *Tuna* 4 (2006): 53.

direktor Hermann Hasselile ja kutsutud külalisosalejale Fritz Wetterhoffile ülesandeks võtta sõjavangide küsimuses ühendust sõjaministeeriumi ja Friedrich Ernst von Schweriniga.³⁷

Järgnevalt sai just Fritz Wetterhoffist (ja tema sekretärist parun Egon von Oelsenist) Balti sõjavangide mõjutamisega seotud kontaktvõrgustiku sõlmpunkt. Oma põhitegevusena propageeris Wetterhoff samal ajal Saksa ametivõimude juures Rootsi sõttatõmbamist Saksamaa poolel ning ühist Saksa-Rootsi pealetungi Peterburile, mis tähendanuks Soome vabastamist Venemaa alt. Wetterhoff oli ka salaja Saksamaale smugeldatud Soome vabatahtlikest moodustatava 27. kuningliku jäägripataljoni peamine organiseerija ja initsiaator. Pataljon osales 1916. ja 1917. aastal sõjategevuses Läti aladel ning transporditi 1917. aasta sügisest alates tagasi Soome, kus sellest sai loodava valge Soome armee tuumik. Tagantjärele võib väita, et just jäägripataljon oli sõjaaegse Soome aktivistliku liikumise kestvaima väärtusega saavutus.³⁸

Miks soovis Wetterhoff kõige muu kõrvalt tegeleda veel Balti sõjavangidega? Esiteks on märke, et ta pidas Läänemere provintside saatust tulevase Soome riigi geostrateegilise julgeoleku seisukohalt väga tähtsaks. Ta nägi Soome vabastamist Saksamaa ja Rootsi kaudu ning Läänemere provintside annekteerimist Saksamaa poolt kui ühe ja sama julgeoleku-probleemi eri aspekte. Augustis 1915 kirjutas ta von Keusslerile: „Kogu Läänemere provintside probleem näib olevat teostumisele lähemale liikunud: tänu kasvavatele sõjameeleoludele Rootsis ja suurtele võitudele [idas] tundub, et Saksa valitsuse huvi on nüüd eriliselt Balti küsimusele suunatud.“³⁹ See tähendas mõistagi seda, et Wetterhoff oli valmis koostööks baltisaksa organisatsioonide ja teiste anneksionistlikult meelestatud huvirühmadega Saksamaal.

³⁷ Laaman, 68–69; Protokoll der Vorstände-Sitzung des Vereins „Deutschen Volksschutz“ vom Sonnabend d. 20. März 1915, KA M2620, kansio 15, 89–90.

³⁸ Wetterhoffi kohta vt Olof Mustelin, „Fritz Wetterhoff.“ – *Fantaster och realister*, red. av W. E. Nordström, Finländska gestalter X (Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolags Förlag, 1975), 7–44. Jäägripataljoni kohta vt Matti Lackman, *Suomen vai saksan puolesta? Jääkärideiden tuntematon historia* (Helsinki: Otava, 2000).

³⁹ Wetterhoff von Keusslerile 16.08.1915, KA M2620, kansio 15, 179–180.

Teiseks olid tal sõjavangidega omad plaanid. Koosoleku toimumise päeval kirjutas Wetterhoff oma sõbrale kindral Eduard von Liebertile kirja, milles teatas, et ehkki ametlikult tuli tal tegeleda ainult propaganda tegemisega sõjavangide seas, ulatusid ta kavatsused tegelikult kaugemale. Kõigepealt tahtis ta vangilaagritest eraldada kõik soome päritolu ohvitserid ja toimetada nad Lockstedti laagrisse Põhja-Saksamaal Holsteinis, kus loodi jäägripataljoni. Seejärel kavatses Wetterhoff teha sama eesti sõdurite ja ohvitseridega, kelle puhul, nagu ta Liebertile usalduslikult teatas, võinuks kavatsetav propaganda seista ühenduses nende eraldamisega teistest sõjavangidest ja leida samuti aset Lockstedti laagris, tulevase jäägripataljoni väljaõppepaigas. Eestlaste kaasamisega pidas Wetterhoff võimalikuks koguda oma võõrleegioni kokku 5000 kuni 20 000 meest. Retooriliselt küsis ta Lieberti käest: „Miks ei võiks me anda oma saksa ja eesti hõimukaaslastele võimalust võidelda oma isamaa Vene ikkest vabastamise heaks, isegi kui see toimub Soome pinnal?“⁴⁰

Allikate puudumise tõttu on keeruline öelda, kui kaugelt Wetterhoff oma plaani teostamisega jõudis. Samal ajal kui ta kirjutas kirja Liebertile, püüdis ta saada audientsi Saksa Suure Kindralstaabi ülema kindral Erich von Falkenhayniga ning teha ilmselt samasisulise ettepaneku Lockstedti laagri kursuste osavõtjate arvu suurendamiseks eesti päritolu sõjavangidega. Audientsi ta ei saanud. Tundub, et seepeale otsustas ta asuda oma plaani teostama iseseisvalt, pidamata nõu sakslaste ja teiste Soome aktivistidega. Küll aga tuli tal teha koostööd Lockstedti laagri väljaõppeülema major Maximilian Bayeriga, kelle kohta mitu allikat vihjab, et sellel oli „romantiline plaan“ luua tulevases pataljonis baltlastest koosnev jalaväekompanii.⁴¹

1915. aasta juuli teisel poolel jõudsid Lockstedti laagrisse esimesed baltlased, tõenäoliselt lätlased. Soome vabatahtlikud võtsid nad vastu ilmse vaenulikkusega. Üks neist, Olof Lagus, kirjutas oma päevikus:

⁴⁰ „[W]arum könnten wir nicht unseren deutschen und estnischen Stammverwandten die Gelegenheit geben, für die Befreiung ihres eigenen Vaterlandes von russischen Joche, allerdings auf finnische Boden, zu kämpfen?“ Wetterhoff Liebertile 20.05.1915, KA M2620, kansio 6, 116–117.

⁴¹ Vt Olof Enckell, *Jägarnas historia* (Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, 1943), 88; Lackman, 236.

„Ööl vastu tänast kl 3 saabus siia müstiline isik, baltlane nimega Görtz, kaasas soovituskiri parun Oelsenilt, kes töötab kontoris Berliinis. Neist Berliinis on täiesti lubamatu saata siia niimoodi suvalisi isikuid, ilma sellest eelnevalt teatamata. Justkui oleks siin mingi mässumeeste prügimägi. Mina olen igatahes täiesti selle vastu, et siia tuleks kedagi teist peale soomlaste, sest asja mõte pole ju, et sellest siin saaks „Aktiengesellschaft zur Befreiung der Kleinvölker“, nagu üks meist tabavalt ütles. Mul pole midagi nt baltlaste vastu iseenesest, aga ikkagi. Ma olen tulnud siia Soome pärast ja on ju selge, et kui meie, soomlased, jääme vähemusse, ei ole [enam] vähimaidki väljavaateid sõjakäiguks koju meie juurde. Meid saadetakse lihtsalt lahingusse kuhugi Liivimaale või Eestimaale, ja sel juhul lähen ma parem juba Saksa armeesse vabatahtlikuks.“⁴²

Teine rühm lätlasi, seekord 13 meest, saabus oktoobris. Jäägrite suhtumine neisse oli jätkuvalt halb, seda eriti kursuste varaseimate osaliste, soomerootslastest üliõpilaste seas, kes polnud mingil juhul nõus hägustama kogu projekti eesmärki – Soome vabastamist. Tundub, et pärast seda pidid Wetterhoff ja Bayer edasistest baltlastega seotud plaanidest loobuma. Pataljoniga liitunud vähesed mehed nopiti sealt välja 1917. aasta augusti alguses ja kui kogu jäägripataljon 1918. aastal Soome tagasi pöördus, siis ühtegi baltlast nende seas enam polnud.⁴³

Pastorisierung ja propaganda

Võõrleegioni plaanide elluviimisega samal ajal asus Wetterhoff energiliselt täitma endale võetud propagandakohustusi. Sõjavangide temaatika kajastub teatud määral tema 9. aprilli memorandumis von Moltkele, milles Wetterhoff kirjutab vajadusest luua Rootsi ja Soome kaudu kontakt Eesti ja seeläbi ka Sise-Venemaaga. Nii saaks koguda infot sealsete „tegelike“ sõjaliste olude kohta, mida saaks seejärel kasutada Saksamaal olevate sõjavangide mõjutamiseks. Samuti pidas ta võimalikuks korraldada

⁴² Olof Lagus, *Dagbok 1915-1916* (Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, 1918), 57–58.

⁴³ Lackman, 236–237, 243.

sel teel sõjavangide kirjavahetust lähedastega, nõnda Vene tsensuurist mööda minnes.⁴⁴

28. aprillil pöördus Wetterhoff ka von Schwerini poole konkreetsema memorandumiga Balti sõjavangide asjus. Sellest dokumendist tulevad hästi välja Wetterhoffi tõekspidamised baltlaste rahvusküsimustes, nagu ka meetodid, mida ta kavatses sõjavangide mõjutamiseks rakendada. Seetõttu tasub seda siin pikemalt refereerida.

Wetterhoff väitis, et baltisaksa sõjavange võis juba *a priori* Saksa sõbralikeks pidada ning propagandatöö pidi seega keskenduma eelkõige lätlastele ja eestlastele. Wetterhoffi sõnul leidis nende seas vähe haritud mehi, kuid need vähesed olid enamjaolt ohvitserid, rääkisid head saksa keelt ja olid saksameelsed. Seetõttu arvas Wetterhoff, et just eesti päritolu ohvitserid tuleks esimesena teistest vangidest eraldada, et neid pärast soovitatavat töötlemist (mille juures võinuks kasutada baltisaksa ohvitsere) rakendada omakorda sõdurite mõjutamiseks. Propagandat lätlaste seas pidas ta keerulisemaks, sest nood olevat vähem usaldusväärsed kui eestlased, kuid nendegi puhul kavatses ta kasutada samasugust kaheastmelist süsteemi.⁴⁵

Propaganda eesmärk pidi olema tagada sõjavangide lojaalsus (*Vertrauen*) Saksamaale. Selleks tuli kasutada kahte meetodit: „tegeliku sõjaolukorra süstemaatiline kirjeldus“ ning „poliitiline selgitustöö, mille kaudu saaks inimestele selgeks erinevus majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste olude vahel Saksamaal ja Venemaal“. Wetterhoff arvas aga, et poleks otstarbekas selgitustöö poliitilist sisu kohe välja näidata (muu hulgas seetõttu, et ohvitserid võivad tunda end seotuna Vene tsaarile antud truudusevandega), vaid esmalt tuleks piirduda sõjavangidele omakeelse meelelahutuse ja hingehoole pakkumisega. Selleks kavatses Wetterhoff, nagu varem von Schwerin ja Keup, kasutada sobivaid (st baltisaksa) pastoreid ning võimaluse korral ka eesti ja läti ohvitsere. Pikkamööda võiks „selgitustöö“ tegelikule eesmärgile lähemale liikuda ja saaks jutlustele lisada poliitilise propaganda.⁴⁶

⁴⁴ Wetterhoff von Moltkele 09.04.1915, KA 602:65 kansio 1.

⁴⁵ Wetterhoff von Schwerinile 29.04.1915, KA M2620, kansio 15, 96–97.

⁴⁶ *Ibid.*

Peale mõjutamise pastorite ja ohvitseride kaudu pidas Wetterhoff hädavajalikuks ajalehti, milles avaldataks sõjauudiseid, poliitilise, ühiskondliku ja kultuurilise sisuga artikleid ning teateid kodumaalt. Kõige õigemaks pidas ta luua kaks eraldi ajalehte, üks eesti ja teine läti keeles. Ka nende toimetamise lubas ta esialgu enda peale võtta. Memorandumi lõpus viitas Wetterhoff uuesti oma ettepanekule luua kontaktvõrgustik Läänemere provintsidega, arvates, et hiljem võib kõige usaldusväärsematele sõjavangidele pakkuda võimalust toimetada sakslaste teateid kullerina üle piiri.⁴⁷

GFK vastus Wetterhoffi plaanile oli heakskiitev. 18. mail andis Keup oma senised kontaktid ja kirjavahetuse Balti sõjavangide asjus Wetterhoffile üle⁴⁸ ning juba järgmistel päevadel asus Wetterhoff nendega ise ühendust looma. Nii näiteks kirjutas ta 20. mail Bonwetschile ja teatas, et von Schwerini heakskiidul tegeleb Balti sõjavangidega edaspidi tema.⁴⁹ Samuti oli Wetterhoff von Schwerinile saadetud memorandumi kaaskirjas teada andnud, et tal endal oli õnnestunud leida sobivaid isikuid, kes võisid propagandatöö juures abiks olla.⁵⁰

Wetterhoffi kirjutisest ilmneb tõepoolest teatav orienteerumine Baltikumi oludes, sh selles, mis puudutab eestlaste ja lätlaste erinevusi. Eriti viimases tundub, et teave ei pärinenud mitte baltisaksa allikast, vaid meenutab hoopis rohkem eesti eksiilpoliitikule Aleksander Keskülale omast retoorikat. Kesküla oli sel ajal Saksa välisministeeriumi ja kindralstaabi agent ning paistis muu hulgas silma oma rõhutatud Läti-vastasusega.⁵¹ Mõistagi erinesid Kesküla ja Wetterhoffi poliitilised taotlused selle poolest, et Kesküla püüdis vältida Eesti annekteerimist Saksamaa poolt, eelistanes sellele ebameeldivale väljavaatele Eesti liitu Soome ja Rootsiga.⁵²

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Keup Wetterhoffile 18.05.1915, KA M2620, kansio 15, 214.

⁴⁹ Wetterhoff Bonwetschile 20.05.1915. KA M620, kansio 15, 10.

⁵⁰ Wetterhoff von Schwerinile 28.04.1915, KA M2620, kansio 15, 220.

⁵¹ Kesküla Läti-vaenulikkus ilmneb näiteks tema kirjast Rootsi haridusministrile K. G. Westmanile 1916. aastast: „Die Letten & Armeniern sind die einzigen russophilen Nationalitäten Russlands während des Weltkrieges. Beide werden ausgerottet.“ Uppsala Ülikooli raamatukogu (Uppsala Universitetsbibliotek, edaspidi UUB) WestmanKG, vol 30.

⁵² Kesküla poliitiliste eesmärkide ning tema koostöö kohta Saksa valitsusega vt Olavi Arens, „Aleksander Kesküla“, *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 40 (1991): 30–34.

Sellegipooolest näib väga tõenäoline, et Saksa ametivõimud pidasid otsarbekaks mehed omavahel kokku viia ja mõlemad olid seejuures valmis ka vajalikku koostöövalmidust üles näitama.

Tõepoolest on säilinud vähemalt üks koopia eestikeelsest trükitud küsimustikust pealkirjaga „Auustatud suguvend“, mis oli mõeldud levitamiseks eesti sõjavangide seas Saksamaal. Küsimustik sisaldab küsimusi nime, vanuse, usutunnistuse, päritolu, ameti, sõjaväeteenistuse, vangilangemise, Eestis elavate lähedaste ja selle kohta, kas laagris on saadaval eestikeelset kirjandust või ajalehti ning kas seal leidub veel teisi „eestlasi, soomlasi, karjalasi“. Täidetud paberilehed tuli saata Stockholmi Eesti Seltsi esimehele Oskar Elevandile.⁵³ Nagu paljudest muudest allikatest teada, oli Elevant omakorda Kesküla lähim kaastööline Stockholmis. Et küsimustiku sattumine Wetterhoffi paberite hulka pole juhuslik, tõendab seegi, et Elevandi Stockholmi aadress leidub lausa Wetterhoffi märkmiku esilehel.⁵⁴

Kaks aastat hiljem, kui Kesküla oli sakslastega sidemed katkestanud ja Antandi poole üle läinud, meenutas tema kontaktisik Saksa kindralstaabi poliitilises osakonnas (IIIb), Hans Steinwachs, et Kesküla oli avaldanud soovi, et eesti päritolu sõjavangid eraldataks ülejäänutest ja neid koheldaks teistest paremini. Steinwachs oli näinud palju vaeva ning saanud plaanile sõja- ja välisministeeriumi kooskõlastuse, kuid tänulikkuse asemel oli Kesküla ühtäkki kavast loobunud ja deklareerinud, et eestlased ei vaja sakslaste „suhkruleiba“. Teisiti oleks lugu aga sel juhul, kui eestlased interneeritaks hoopis hõimukaaslaste ungarlaste poolt ... Seejärel lõi Steinwachs asjale käega.⁵⁵

Kahjuks ei tule Steinwachsi kirjast välja, millal täpselt kirjeldatud sündmused toimusid, kuid pole võimatu, et see oli 1915. a kevadel ja suvel. Üldse on vähe tõendeid Kesküla seotusest Wetterhoffi projektiga, kuigi kontakt nende vahel oli kahtlemata olemas. 1915. aasta oktoobris, kui Wetterhoff ei olnud parajasti büroos, palus tema sekretär parun Oelsen eesti sõjavange puudutavates küsimuses võtta ühendust Kesküla

⁵³ „Auustatud suguvend“, 1915, KA M2620, kansio 16.

⁵⁴ Wetterhoffi märkmik 1915. aastast, KA 602:65, kansio 1.

⁵⁵ Steinwachs von Luciussele 17.08.1917, PAAA, Bern 1324, L2487, 49–50.

Stockolmis.⁵⁶ Paar nädalat hiljem saadetud kirjas parun Wrangelile nimetatud Wetterhoff „Dr. Kesküla Dorpatist“ ja „toimetaja Waltherit Haparandast“ kui ainsaid talle teadaolevaid usaldusväärseid eestlasi Rootsis.⁵⁷

Haparandas elava eestlase, ajalehe Uusi Suometar Rootsi korrespondendi Gustav Paju *alias* Hugo Walteriga⁵⁸ olid Wetterhoffi sidemed ilmselt tihedamad. Ülalmainitud märkmikus on Paju aadressi juurde märgitud, et mehel oli pass, mis lubas pidevalt üle Rootsi-Soome piiri liikuda.⁵⁹ Seega tuli Paju ilmselt kõne alla isikuna, kes võiks osaleda Wetterhoffi plaanitud Eestisse ulatuvas agendivõrgustikus. Näib ka, et Paju soovitati Wetterhoffile otse Lockstedti laagrist, mille heaks ta oli kulleriülesandeid täitnud varemgi.⁶⁰ Wetterhoffi koostatud „Nimekirjas huvitatud ja sobivatest härradest“, kus on loetletud kõik Wetterhoffi kontaktid sõjavangide küsimuses, esineb Paju nimi – erinevalt Kesküla omast – alajaotuses „Eestlased“. Peale tema leiab sealt professor Reinhold Seebergi, parun Werner Wolffi, parun H[ermann] Roseni, üliõpilase Hermann Kochi ja professor Leziuse. Isikutena, kes võisid olla abiks sõjavangide rahvuse määramisel, on lisaks juba mainitud Kochile ja Rosenile kirjas keegi jutlustaja Bruck ning Berliinis õppivad eesti üliõpilased Oskar Ottas ja Otto Truumees.⁶¹

Siiski näib, et nagu juba varem Keupil nii oli ka Wetterhoffil raske leida sobivaid isikuid eesti sõjavangidega tegelemiseks. Juuni algul pöördus Wetterhoffi sekretär parun Oelsen Saksa välisministeeriumi poole palvega soovitada talle „usaldusväärseid“ lätlast, eestlast ja leedulast, keda võiks kasutada propaganda tegemiseks nendest rahvustest sõjavangide seas. Oelsen viidi ühendusse Pärnust pärit baltisakslase Harald Cosackiga⁶² (agendinimega Altdorffer), kes korraldas propagandat „tatarlaste“

⁵⁶ Parun Oelsen Heydebreckile 22.10.1915, KA M620, kansio 15, 119.

⁵⁷ Wetterhoff von Wrangelile 05.11.1915, KA M620, kansio 6, 89–90.

⁵⁸ Paju kohta vt Kaido Jaanson, „Eestlased Rootsi salapolitsei valvsa silma all Esimese maailmasõja ajal,“ *Tuna* 1 (2003): 25–26.

⁵⁹ Wetterhoffi märkmik 1915. aastast, KA 602:65, kansio 1.

⁶⁰ Lockstedter Lager Wetterhoffile 23.04.1915, KA M620, kansio 15, 255.

⁶¹ „Verzeichnis von intressierten und geeigneten Herren,“ KA M2620, kansio 16.

⁶² Harald Cosack (1880–1960), õppis 1899–1904 Tartu ülikoolis keemiat ja õigusteadust ning 1909–1914 Berliini ülikoolis ajalugu ja slaavi keeli, 1915–1920 Saksa Idainstituudi Venemaa

ja grusiinide seas Saksa välisministeeriumi rahastatava Oriendi Teabekeskuse (*Nachrichtenstelle für den Orient*) kaudu.⁶³ Näib, et mingil määral Cosack Wetterhoffi aitas; 1915. aasta juunis võttis Cosackile viidates Wetterhoffiga omal algatusel ühendust Saksa sõjaväes teeniv leedulasest kapral Birschkus ja pakkus end leedu sõjavangide seas propagandat tegema.⁶⁴

Samuti leidub Wetterhoffi paberite hulgas omajagu kirjavahetust mitme Saksa üli- ja kõrgkooliga, kust ta lootis leida eesti, läti või leedu keelt oskavaid üliõpilasi.⁶⁵ Kirjades Ottasele ja Truumehele palus ta neil võimaluse korral nimetada Saksamaal või neutraalsetes riikides viibivaid eesti või läti sotsiaaldemokraate.⁶⁶

Ilmalike mõjutajate leidmise kõrval oli raske kaasata ka keelt oskavaid pastoreid ja hankida eestikeelseid palveraamatuid. Lätikeelseid raamatuid oli seevastu võimalik saada okupeeritud Kuramaalt, mida Wetterhoff Saksa kindralstaabi kaudu püüdis teha.⁶⁷ Samuti leidis Saksamaal rohkem läti keelt oskavaid vaimulikke. Eriti viljakas oli Wetterhoffi koostöö pastor von Keussleriga, kes pidas 1915. a suvel vähemalt kolm jutlust läti sõjavangidele (Gütersloh, Rastatti ja Wormsi vangilaagris).⁶⁸ Ka Wetterhoffi kirjavahetus von Keussleriga oli mahukam kui kellegi teisega ülnimetatutest. Veel 9. septembril avaldas Wetterhoff von Keusslerile lootust, et tal on peatselt võimalik teatada kiiretest edusammudest sõjavangide asjus.⁶⁹ Tõenäoliselt jäi see viimaseks kirjaks nende vahel.

osakonna juhataja (*Baltisches Biographisches Lexikon digital*, <http://bbl-digital.de/eintrag/Cosack-Harald-Hugo-1880-1960/>, 29.11.2015). (Toim.)

⁶³ Alamriigisekretär Zimmermanni märkmed 03.06.1915, PAAA R 20989, 8; Wetterhoff Cosackile 04.06.1915, KA M2620, kansio 15, 173. Cosacki kohta vt Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 83.

⁶⁴ Birschkus Wetterhoffile 16.06.1915, KA M620, kansio 15, 25–28.

⁶⁵ Vt nt Sekretariat der Königlichen Bergakademie (Saksimaa Freibergis – toim.) Wetterhoffile 15.07.1915, KA M620, kansio 15, 12.

⁶⁶ Wetterhoff Ottasele 01.07.1915; Wetterhoff Truumehele 01.07.1915, KA M620, kansio 16, 248, 289.

⁶⁷ Wetterhoff Saksa kindralstaabi II osakonnale 17.05.1915, KA M620, kansio 15.

⁶⁸ Wetterhoff von Schwerinile 27.05.1915, KA M620, kansio 16; Wetterhoff Keusslerile 16.08.1915, KA M620, kansio 15, 179–180.

⁶⁹ Wetterhoff von Keusslerile 09.09.1915, KA M620, kansio 15, 176.

Juba 1915. aasta juuni teisel poolel kurtis Keup Wetterhoffile, et praktiline töö läti sõjavangidega peab ootama, sest sõjaministeerium ei ole veel lätlaste teistest sõjavangidest eraldanud. Peamine takistus oli seejuures asjaolu, et suurem osa sõjavangidest viibis tööbrigaadides laagrist eemal, mis tähendas, et nende rahvuse järgi eraldamine oli seotud suurte raskustega. Seega oli esialgu võimalik laagrijuhatuste abiga kindlaks teha ainult eri rahvusest sõjavangide olemasolu ja arv.⁷⁰ See oligi Wetterhoffi tegevuse peamine tulemus. Tema kantselei paberite seas Soome rahvusarhiivis leidub rohkesti 1915. aasta suve kirjavahetust mitme vangilaagriga ja neis olevate Balti sõjavangide nimekirju.⁷¹ Samas polnud seegi tegevus lihtne. Osa vangilaagreid nõudis andmete väljastamiseks sõjaministeeriumi, teised sõjavangilaagrite inspeksiooni kirjalikku nõusolekut. Kohati teatati Wetterhoffile, et suure töökoormuse tõttu pole tema palvet võimalik täita või keelduti sellest põhjendust andmata.⁷² Näib, et enamikust laagritest õnnestus Wetterhoffil 1915. aasta suvel siiski andmed saada. Säilinud nimekirjadest oleks abi ka Esimeses maailmasõjas võidelnud eesti sõdurite saatust uurival ajaloolasel.

Kokkuvõtteks

Schwerini ja Wetterhoffi suurejoonelistest plaanidest tööks Balti sõjavangidega sai kokkuvõttes üsna vähe asja nii propagandatööks sobivate isikute vähesuse kui ka mitmesuguste bürokraatlike takistuste tõttu. Praegu ei saa seda kindlalt tõestada, kuid näib, et 1915. aasta sügisel lõi Wetterhoff oma kavatsusele käega, nagu oli seda ühel hetkel teinud ka Kesküla. Niisiis jäid saavutamata kõik püstitatud eesmärgid: vett vedama läksid nii Wetterhoffi isiklik võõrleegioni plaan kui ka lootus värvata sõjavangide seast salajasi kullereid. Saksamaa, kellele taheti sõjavange lojaalseks muuta, lakkas sõja lõpus samal kujul olemast. Lõpuks lammutasidki „tsentrifugaalsed tendentsid“ Venemaa majanduslikult ja poliitiliselt

⁷⁰ Keup Wetterhoffile 15.06.1915, KA M620, kansio 15, 201.

⁷¹ KA M620, kansio 15 ja 16.

⁷² KA M629, kansio 16, kaust „Gefangenenlisten“, 14.

diferentseeritud riigiks, kuivõrd aga oli uus Venemaa „oma löögijõult vähem ohtlik“, on vaieldav.

Tagantjärele võib nende kavade ebaõnnestumine tunduda paratamatu nii loetletud asjaoludel kui ka muudel ja põhimõttelisematel põhjustel. Eelkõige võib kahelda eesti ja läti sõjavangide vastuvõtlikkuses Saksa propagandale, sest Venemaa kaotus ja Saksa võit maailmasõjas oleksid kõige suurema tõenäosusega tähendanud ikkagi Läänemere-provintside ühel või teisel kujul liitmist Saksamaaga. Vaevalt et eestlaste ja lätlaste enamik seda soovis. Nagu näitas 1918. aasta Saksa okupatsioon Eestis, oleks see toonud kaasa baltisaksa ülemklassi võimu põlistumise vähemalt teatud ajaks, püüded eestlasi kultuuriliselt saksastada ja tõenäoliselt ka uued Saksa talupoegadega koloniseerimise katsed (just kolonisatsiooni kavandavatest ringkondadest oli nn töö sõjavangidega ju õigupoolest alguse saanud). Ilmselgelt ei mõistnud ei Wetterhoff ega ka tema saksa ja baltisaksa kolleegid tegelikult eestlaste ja lätlaste rahvuslikke püüdlusi – isegi muude asjaolude sujudes oleks see tõenäoliselt varem või hiljem saanud oluliseks takistuseks.

Sellegipoolest tuleb meeles pidada, et tagantjärele selliste plaanide teostatavust või utoopilisust hinnates on suur oht eksida, sest tänapäeva lugejat või uurijat mõjutavad paratamatult teadmised mõni aasta hiljem järgnenud Eesti ja Läti iseseisvuse väljakuulutamise ning Saksamaa sõjakaotuse kohta. 1915. sügise seisuga kestis sõda aga veel mitu aastat ja ilmselt ei osatud näha undki võimalusest, et nii Venemaa kui ka Saksamaa mõlemad sõja kaotavad. Väga tõenäoliselt ei saanud ka eesti ja läti sõjavangide mõjutamise katsed 1915. aastaga veel lõplikult läbi. Uute plaanide esilekerkimine ja sündmuste kulg on aga edasise uurimistöö objektiks.

Bibliograafia

Arhiivid

Saksa Välisministeeriumi poliitiline arhiiv = Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA)

- Bern 1324 Akta der Kaiserl. Deutsche Gesandtschaft zu Bern, betreffend Kesküla und russische revol. Propaganda
- R 20867 Akten, Krieg 1914, Propaganda unter den russischen Kriegsgefangenen durch Herausgabe von Zeitungen
- R 20989 Geheime Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finnland und den russischen Ostseeprovinzen.

Soome Rahvusarhiiv = Kansallisarkisto (KA)

- 602:65 Fritz Wetterhoffin kokoelma
- M2620 Wetterhoffin toimisto – Die finnl. Kanzelei

Uppsala Ülikooli raamatukogu = Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

WestmanKG K. G. Westmans samling

Kirjandus

Album Estonorum, hrsg. von Philisterverbände der Estonia. Tallinn: s. n., 1939.

Album fratrum Rigensium 1823–1939, bearb. von Otto Hentzeit. Hamburg-Hamm: Harry v. Hofmann Verlag, 1963.

Album Livonorum, hrsg. vom Philisterverein der Livonia. Lübeck: Philisterverein der Livonia, 1972.

Arens, Olavi. „Aleksander Kesküla,“ *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühis-konnateadused*, 40 (1991): 28–37.

Burleigh, Michael. *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Enckell, Olof. *Jägarnas historia*. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, 1943.

Fischer, Fritz, „Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918,“ *Historisches Zeitschrift* 188 (1959): 249–310.

Golczewski, Frank. „Die deutschen „Gefangenerarbeit“ mit Ukrainern im Ersten Weltkrieg.“ – *Lebendige Sozialgeschichte. Gedenkschrift für Peter Borowsky*, hg. von Rainer Hering und Rainer Nicolaysen, 551–572. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003.

- Jaanson, Kaido. „Eestlased Rootsi salapolitsei valvsa silma all Esimese maailmasõja ajal,“ *Tuna* 1 (2003), 19–31.
- Katkov, George. „German Political Intervention in Russia during World War I.“ – *Revolutionary Russia*, edited by Richard Pipes, 63–88. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968.
- Laaman, Eduard. *Eesti iseseisvuse süünd*. Stockholm: Vaba Eesti, 1964.
- Lackman, Matti. *Suomen vai saksan puolesta? Jääkärideen tuntematon historia*. Helsinki: Otava, 2000.
- Lagus, Olof. *Dagbok 1915–1916*. Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, 1918.
- Loit, Aleksander. „Baltisaksa rüütelkondade seisukohad ja tegevus Eesti iseseisvumisel 1918–1920,“ *Tuna* 4 (2006): 50–74.
- Mustelin, Olof. „Fritz Wetterhoff.“ – *Fantaster och realister*, red. av W. E. Nordström, Finländska gestalter X, 7–44. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolags Förlag, 1975.
- Nachtigal, Reinhard. „Troops of Estonian Origin Among Russian POWs in Germany 1914–1918.“ – *Encapsulated Voices. Estonian Sound Recordings from the German Prisoners-of-War Camps in 1916–1918*, edited by Jaan Ross, 27–40. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2012.
- Raun, Toivo U. *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover Institution Press, 1987.
- Stoehr, Irene. „Von Max Sering zu Konrad Meyer – ein „machtgreifender“ Generationswechsel in der Agrar- und Siedlungswissenschaft.“ – *Autarkie und Ostexpansion. Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus*, herausgegeben von Susanne Heim, 57–90. Göttingen: Wallstein Verlag, 2002.
- von Taube, Arved. „Von Brest-Litovsk bis Libau – Die Baltisch-Deutsche Führungsschicht 1918–1920.“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, herausgegeben von Jürgen von Hehn u. a., 70–236. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1977.

Veebilehed

- Baltisches Biographisches Lexikon digital*, Digitalisierungsprojekt der Baltischen Historischen Kommission, <http://bbl-digital.de>, 29.11.2015.
- Deutsche Biographie*, <http://www.deutsche-biographie.de>, 29.11.2015.

Pastorisierung and propaganda in 1915

Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany

Mart Kuldkepp

One of the great paradoxes of World War I was the fact that it took place in an era of blooming nationalism, yet was primarily fought by multinational empires. Ultimately, this contradiction led to major changes in the European political landscape. But already during the first years of the war, the national question was never far from the minds of the belligerents. Whether a threat or an opportunity, nationalism was certainly a force to be reckoned with.

The recognition that many Russian POWs were only nominally Russian, and actually belonged to various Russian minority nationalities – many of which had their own anti-Russian interests – came early on to the German authorities. Already in the autumn of 1914, the *Gesellschaft zur Förderung der inneren Kolonisation*, presided over by Friedrich Ernst von Schwerin, made contact with the German ministries of the war and internal affairs with the intention of separating German-speaking Russians from the rest of the POWs in order to facilitate their use in the best German interests. Soon, similar ambitions were extended to Estonian, Latvian and Lithuanian POWs, as well as those of many other Russian nationalities.

This article takes a closer look at the early plans directed at influencing Baltic POWs in Germany. These plans ranged from making pastoral care (*Pastorisierung*) available in their native languages to the recruitment of couriers to be sent back to Russia, and even the creation of a Baltic foreign legion as a part of the Finnish light infantry battalion (*Jägerbataillon*) in Germany. Mostly, such ambitions were confined to 1915, and should be seen against the background of optimism that resulted from German successes on the Eastern Front. The actors involved included German and Baltic German organizations, Finnish activists residing in Berlin (espe-

cially Fritz Wetterhoff) and certain representatives of the nationalities in question.

In the end, the plans mostly failed due to a lack of suitable individuals who could disseminate propaganda among the POWs, as well as various bureaucratic hindrances. It seems that by autumn 1915, this original initiative was largely abandoned and its ambitious plans left unfulfilled. However, it is very likely that attempts to politically influence Baltic POWs continued in the later war years, even if championed by other circles. Their success or failure will, however, be a question for future research to investigate.

I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas

Ordenid ja nende kandmine

Leho Lõhmus

Kõige rohkem aumärke said eestlased¹ I maailmasõjas muidugi Venemaalt. Pole ka ime – tsaariarmeesse oli mobiliseeritud umbes 100 000 meie rahvuskaslast, kellest ligi 3000 olid ohvitserid või said ohvitseri aukraadi sõja käigus. Seetõttu anname kõigepealt lühiülevaate Vene ordenitest.²

Vene ordenid

Esimese, Püha Andreas Esmakutsutu ordeni asutas tsaar Peeter I tõenäoliselt 1698. aastal ning 1725. aastal asutati Püha Aleksander Nevski orden. Sellega lõppes Vene ordenite esimene, Peeter I periood. Need ordenid olid mõeldud kroonitud peade, kõrgemate ametnike ja kindralite vääristamiseks. Kulus mõnikümmend aastat, enne kui autasustatute hulka võisid sattuda ka madalamate teenistusastmete ametnikud ja ohvitserid. Teist etappi tähistasid keisrinna Katariina II poolt 1769. aastal asutatud neljajärguline Püha Georgi ja 1782. asutatud Püha Vladimiri orden, samuti neljajärguline.

Järgmine verstapost Vene ordenisüsteemi arengus algas Paul I valitsemisajal 1797. aastal – just siis täpsustati ja kehtestati ordenite ametlikud statuudid. Kõrgemaid ordineid (Püha Andrease ja Aleksander Nevski ordenit) hakati edaspidi üha vähem annetama tegelike teenete eest ja üha rohkem sattus kavalерide hulka isikuid, kelle ainus teene oli kõrge

¹ Siinkohal on eestlasteks loetud ka Eesti alalt pärit teistest rahvusest sõjaväelased, kes hiljem teenisid Eesti kaitseväes.

² Vt täpsemalt Leho Lõhmus, *Vene impeeriumi ordenid* (Tallinn: SE&JS, 2014).

päritolu. Paul I tõi Vene teenetemärkide hulka ka kaks välismaa ordenit: Holstein-Gottorpi hertsogi Karl Friedrichi asutatud Püha Anna ordeni ja Malta ordeni. Viimane, tõi küll, oli Vene ordenite nimistus ainult paarkümmend aastat. 1807. aastal asutas keiser Aleksander I kuldmõõga „Vapruse eest“ ohvitseride autasustamiseks ja Georgi risti alamväelaste autasustamiseks. Viimane oli alguses ühejärguline ning neljäjärguliseks muudeti see 1855. aastal.

Eraldi rühma moodustasid Poola päritolu autasud: Püha Stanislavi orden ja Valge Kotka orden. Tsaar Aleksander I kuulutas end Poola kuningaks 1815. aastal ja sai nii ühtlasi mõlema ordeni suurmeistriks. Nüüd olid ordenid küll formaalselt liidetud Venemaa autasude süsteemi, kuid nendega autasustati esialgu ainult Vene impeeriumi ühe osa, Poola kuningriigi alamaid. Lõplikult liideti need autasud Vene ordenite hulka (võrdsetel alustel teiste aumärkidega) pärast 1831. aasta Poola ülestõusu mahasurumist.

Alates 1855. aastast lisati kõigile sõjaliste teenete eest annetatavatele ordenitele (v.a Georgi orden ja rist) ristuvad mõõgad.

Vene ordeneid anti välja kindlas järjekorras. Järgmise saamiseks pidi üldjuhul eelmine juba olema. Niisuguse korra kehtestas 1797. aastal tsaar Paul I ning seda täiustati vastavalt ordenite ja nende järkude lisandumisele. Lõpuks, 19. sajandi keskpaigaks, oli välja kujunenud järgmine jada (tähtsuse kasvavas järjekorras).

Stanislavi ordeni 3. järk

Anna 3. järk

Stanislavi 2. järk

Anna 2. järk

Vladimiri 4. järk

Vladimiri 3. järk

Stanislavi 1. järk

Anna 1. järk

Vladimiri 2. järk

Valge Kotka orden

Aleksander Nevski orden

Vladimiri 1. järk

Andreas Esmakutsutu orden

Eranditeks olid Anna 4. järk mõõgal ning Georgi orden ja mõök, mis anti isikliku vahvuse eest. Nende autasude andmiseks kehtestati kindel kangelastegude loetelu ja nende saamine ei sõltunud teiste ordenite olemasolust.

Eestlastest ohvitseride teeneid vääristati I maailmasõjas Püha Georgi (*Орден Святого Георгия*) 4. järgu, Vladimiri 3. ja 4. järgu, Anna ja Stanislavi ordeni kõigi järkude ning Georgi kuldmõõgaga.

Mati Kröönströmi uurimuses on nimetatud 35 eestlasest Püha Georgi ordeni 4. järgu kavaleri, lisaks teistest rahvusest eesti- ja liivimaalasi.³ Nende hulgas on neli hilisemat Eesti kindralmajorit – Otto Heinze, Hans Kurvits, Aleksander Silberg ja Juhan Tõrvand –, lisaks hilisemad kolonelid Eduard Kanep, Peeter Kann, Peeter Raudsepp, Karl Tallo, Heinrich Vahtramäe ning Vabadussõja-aegse Balti pataljoni ülem kolonel Konstantin von Weiss. Mereväelastest kuulub samasse ritta hilisem Eesti mereväekapten ja mereväe juhataja aastatel 1919–1924 Johannes Herm.⁴

I maailmasõja päevil said Georgi kuldmõõga⁵ teadaolevalt 48 eestlast ja veel mõned Eestist pärit mehed.⁶ Nende hulgas oli hilisem sõjavägede ülemjuhataja kindral Johan Laidoner, kindralmajorid Herbert Brede, Gustav Jonson,⁷ Otto Heinze, Aleksander Silberg ja Dmitri Lebedev, kolonelid Paul Bassen-Spiller, Georgi Feofanov, Ernst Limberg, Eduard Kubbo ja Heinrich Paavijan (Hendrik Pallandi), Vabadussõja kangelane kapten Anton Irv jt.

Kõige rohkemal arvul said alamväelased vaprase eest annetatavat Georgi risti (*Георгиевский крест*) ja medalit. Risti kõigi nelja järgu kavaler (nn täiskavaler) oli tõeliselt vapper mees, kes oli tervelt neli korda oma eluga riskinud. I maailmasõjas jõudsid täiskavaleri seisusse ka esimesed

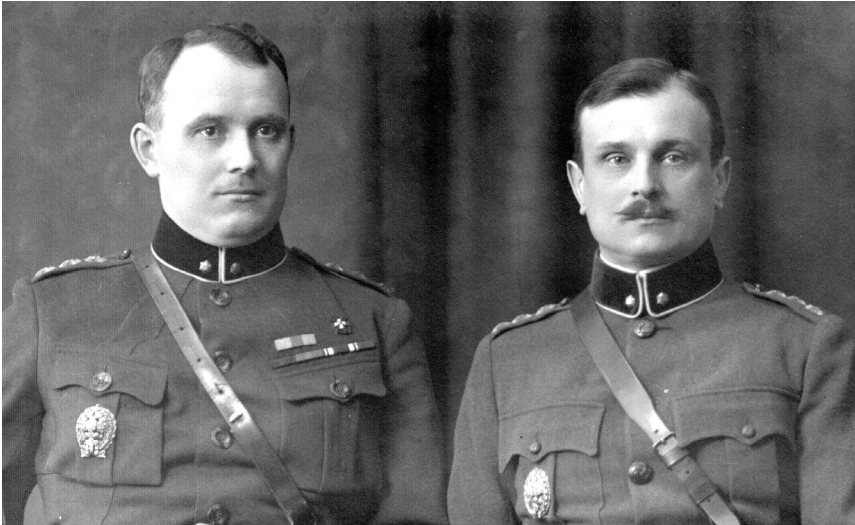
³ Mati Kröönström, „Georgi ordeni kavalerid Eestis“, www.ra.ee/apps/georgi/html/kavalerid.html (7.09.2015).

⁴ Teenistuslehe järgi oli A. Silberg augustis 1916 esitatud ka Georgi ordeni 3. järguga autasustamiseks. Vt Silberg, Aleksander-Heinrich Aleksandri p., ERA.495.7.5310, 6. Johannes Hermi Georgi orden on hoiul Eesti sõjamuuseumis.

⁵ Mõõgad olid väeliigiti erinevad, mereväeohvitseridel oli selleks näiteks kortik (vestu). Eesti keeles kasutati üldistavat terminit *Georgi sõjariist*.

⁶ Kröönström, „Georgi ordeni kavalerid Eestis“.

⁷ Jonson ülendati 1940. aasta detsembris Punaarmee kindralleitnandiks.

Johan Laidoner ja Jaan Soots kindralmajori vormis (1920). Mõlemad kannavad paremal taskul Peterburi Nikolai kindralstaabi akadeemia märki. Laidoner kannab vasakul Vene Püha Georgi kuldmööga miniatuuri ja lindilõikeid. Ülal on Briti Püha Mihkli ja Püha Jüri ordeni lindilõige, alumises reas Vene ordenite lindilõiked. Eesti sõjamuuseum

eestlased. Tuntuimad neist olid Vabadussõja kangelane kapten Anton Irv, kes teenis oma Georgi ristid välja sõdurina vähem kui kahe kuu jooksul 1915. aastal,⁸ ja hilisem kindralmajor Jaan Kruus, peale nende alamlipnik Juhan Trummar ja hilisem leitnant Valfried Krastin.⁹ Autasustamine toimus statuudi järgi alates alamast (4.) järgust, eriti silmapaistva kangelasteo eest võis aga kohe autasustada kõrgema järguga, vahepealsest n-ö üle hüpates. Näiteks sai hilisem kapten ja soomusronglane Eduard Neps 1. järgu Georgi risti kohe pärast 3. järku.¹⁰

⁸ Anton Irv sai 4. järgu 12. jaanuaril 1915 ja 1. järgu 8. märtsil 1915. Hiljem, juba ohvitserina, anti talle ka Georgi mõök. Vt Irv, Anton Antoni p., ERA.495.7.1156.

⁹ Vt 1. Eesti jalaväepolgu teenistuslehed „T“, ERA 534.1.163. *Eesti Vabadusristi kavalerid*, koost A. Traksmann jt (Tallinn: Vabadusristi Vendade Ühenduse keskjuhatus, 1935), 162. Juhan Trummari Georgi ristid on hoiul Eesti sõjamuuseumis.

¹⁰ Neps, Eduard Mihael Jakobi p., ERA.495.7.3569.

Pärast Vene veebruarirevolutsiooni võimule tulnud Ajutise Valitsuse ajal 1917. aasta suvel hakati isikliku vapruste eest ka ohvitseride autasustama sõduri Georgi ristiga „roodu, eskadroni, patarei või sotnja isikkooseisu üldkoosoleku otsuse põhjal“. Eristamiseks sõdurite ja ohvitseride Georgi autasusid asetati viimaste lindile metallist loorberioks. Niisuguse teenetemärgi sai ka mitu eestlast, kellest on teada leitnant Julius Kuperjanov ning hilisemad kindralmajor Gustav Jonson, kolonelid Georg Leets ja Johannes Soodla ning major Boris Leeman.¹¹

Püha Vladimiri ordeni (*Орден Святого Владимира*) 3. järgu mõõkadega on saanud sanitaarkindralmajorid Ludvig Puusepp ja Werner Zoege von Manteuffel, kindralmajorid Dmitri Lebedev, Johannes Leppik ja Aleksander Silberg, polkovnikud (kolonel) Peeter Raudsepp ja Nikolai Stahl. Sealjuures anti Lebedevile nii Vladimiri ordeni 4. kui ka 3. järk, mõlemad mõõkadega, ühe ja sama käskkirja alusel. Ka Eesti Vabadussõjas osalenud Soome kindralmajor Martin Wetzter sai I maailmasõjas Vladimiri ordeni 3. järgu mõõkadega. Eestlasest mereväe kindralmajor Ernst Blumbach, tuntud kartograaf ja meremagnetismi uurija, oli aga vääristatud Vladimiri ordeni 3. järguga ilma mõõkadeta.

Vladimiri ordeni 4. järgu lehvi ja mõõkadega said I maailmasõja ajal paljud eestlased, sh tulevased kindralid Johan Laidoner, Aleksander Tõnisson,¹² Ernst Pödder ja Jaan Soots, samuti Vabadussõja kangelane leitnant Julius Kuperjanov, hilisem diplomaat ja Eesti saadik mitmes riigis Heinrich Laretei jt. Kogu sõja Sveaborgi (Suomenlinna) kindluses teeninud kolonel Aleksander Simon sai sama ordeni ilma lehvi ja mõõkadeta.¹³

Püha Anna ordeni (*Орден Святой Анны*) 1. järgu sai I maailmasõja ajal Werner Zoege von Manteuffel.¹⁴ Ordeni 2. järgu mõõkadega pälvisid I maailmasõja päevil sadakond eestlast, nende hulgas tulevased kindralid Johan Laidoner, Aleksander Tõnisson, Ernst Pödder, leitnant Julius

¹¹ Jaak Pihlak, *Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad* (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2010), 144–146.

¹² Aleksander Tõnissoni Vladimiri orden on hoiul Eesti sõjamuuseumis.

¹³ Simon, Aleksander Jaani p. ERA 495.7.5354.

¹⁴ Werner Zoege von Manteuffeli teenistuslehel ERA.495.7.5740 on Anna 1. järgu kohta märges „mõõkadega“, mis on aga läbi kriipsutatud.

*Kindralmajor Jaan Kruus
kannab 1926. aasta
vormikuuul vasakul
Vabaduse Risti (VR II/3),
Läti Karutapja III klassi
ja Prantsuse Aumedalit
mõõkadega ning 1. järgu
Georgi risti. Viljandi
muuseum*

Kuperjanov jt. Kõik Vene ordenid kuni Anna 2. järguni mõõkadega olid näiteks hilisemal Eesti kindralmajoril Andres Larkal, kolonel Juhan Haljastel, hilisemal tuntud arhitektil Artur Pernal jt. Ordeni 3. järgu mõõkade ja lehviga ning 4. järgu mõõgal „Vapruse eest“ on saanud mitusada eestlast.

Püha Stanislavi ordeni (Орден Святого Станислава) 1. järgu sai I maailmasõja ajal Werner Zoege von Manteuffel ning 2. ja 3. järgu ordineid mõõkadega on oma sõjateenete eest saanud sajad eesti rahvusest ohvitserid, sealhulgas Johan Laidoner, kolonel Juhan Haljaste, Vabadussõja kangelased Anton Irv, Julius Kuperjanov jt.

Tavaline eestlasest ohvitseri vene autasude „rida“ oli järgmine: Stanislavi 3. ja 2. järk, Anna 4., 3. ja 2. järk ning Vladimiri 4. järk. Nagu selgub teenistuslehtedelt, muutus sõja lõpu poole autasustamine heldemaks.

Vene ordeneid määrasid kodusõja ajal ka vene valged. Eestlasi jagus aga nii Judenitši, Denikini kui ka Koltšaki vägedesse, nii sai Judenitši Loodearmees teeninud leitnant Oskar Muro nii Stanislavi kui ka Anna 3. järgu ordeni.¹⁵

Teiste Antandi riikide ja liitlasriikide teenetemärgid

Lisaks võis eesti mehe rinda jõuda Antandi ja liitlasriikide ordeneid. Tihtilugu määrati autasu pärast sõda ja pole päris selge, kas ordeni taga olid sõjaaja teened või hilisemad liitlassuhted.

Vaadeldgem siinkohal Vabadussõda kui maailmasõja jätku. Nii autasustati Johan Laidoneri Belgia sõjaristiga (*Croix de Guerre Belgique, Oorlogskruis Belge*) pärast sõda, aga samas sai niisugust autasu, mille oli asutanud kuningas Albert I aastal 1915, määrata ainult teenete eest I maailmasõjas.

1802. aastal Prantsuse esimese konsuli Napoleon I asutatud Auleegioni ordeniga (*Ordre de la Légion d'Honneur*) vääristati 1920.–1930. aastatel ligi paarikümnet Eesti ohvitseri. Neist neli – kindral Johan Laidoner, kindralleitnant Nikolai Reek ning kindralmajorid Jaan Soots ja Juhan Tõrvand – said ordeni komandöristi. Aste madalama, ohvitseriristi said kindralleitnant Paul Lill, kindralmajorid Arthur Lossmann ja Richard Tomberg, kontradmiral Hermann Salza, kolonelid Jaan Junkur, Ludvig Jakobsen, Richard Maasing ja Villem Saarsen.¹⁶ Kõiki neid autasustamisi võib siiski vaadata kui tunnustust liitlassuhte arendamise eest.

I maailmasõja ajast on teada üks autasustamine Prantsusmaa kõrgeima sõjalise autasu, 1852. aastal asutatud Sõjamedaliga (*Medaille Militaire*). Selle sai Anton Irv 1916. aastal, mil tal oli lipniku aukraad.¹⁷ Varase-

¹⁵ Muro, Oskar Tõnise p., ERA.495.7.3387, 3. Ordenid määrati 28. oktoobril 1919 ja 22. jaanuaril 1920.

¹⁶ Johan Laidoneri autasustati 1921. aastal Auleegioni ohvitseri- ja 1925. aastal komandöristiga. Laidoneri komandörist ja Richard Tombergi ohvitseririst on hoiul Eesti sõjamuuseumis.

¹⁷ Irv, Anton Antoni p., ERA.495.7.1156, 7.

Kindralmajor Aleksander Tõnisson kannab 1926. aasta vormil vasakul Püha Vladimiri 4. järgu ordenit mõõkade ja lehviga, selle kõrval Poola Vaprate Risti ja Eesti Punase Risti mälestusmärki, mille kohal on Vabadussõja mälestusmärk. Eesti sõjamuuseum

mates populaarsetes käsitlustes on eestlase või vähemalt Eestis sündinud isikuna näidatud läänerindel Prantsuse lennuväes teeninud Martin Treppi, kes sai 1915. aastal Sõjamedali ja 1917. Auleegioni rüütliristi.¹⁸ Hilisemad uurijad tema nime Eestiga enam ei seosta.¹⁹ Sama medalit on kirjanduses üritatud rinda riputada ka kindralmajor Jaan Kruusile. Foto-delt selgub aga, et tema sai Prantsusmaalt Aumedali (*Medaille d'Honneur*) mõõkadega. Selle 1887. aastal asutatud medaliga vääristati Eesti sõjaväelasi 1919.–1920. aastal ning enamasti ikka liitlassuhete edendamise eest. Veel on kavaleridest teada sõjaministri adjutant leitnant August Schönberg, sanitaarkolonel Oskar Liik, kindralstaabi II osakonna ülem major Richard Palm ja sõjaväelendur Arnold-Gustav Under. Viimane sõdis läänerindel Prantsusmaal ja teenis autasu välja seal.²⁰ Prantsusmaal I maailmasõja ajal kõige massilisemalt jagatud tunnustuse, 1915. aastal asutatud Sõjaristi (*Croix de Guerre*) eestlastest kavaleride kohta andmed puuduvad. Üsna tõenäoliselt võis selle välja teenida mõni Prantsusmaal Vene ekspeditsioonikorpuses teeninud eestlane.

Kaks eestlast, kindral Johan Laidoner ja kontradmiral Johan Pitka, said 1919. aastal Suurbritannialt Püha Mihkli ja Püha Jüri rüütelkoman-döri ordeni (*The Most Distinguished Order of St. Michael and St. George, Knight Commander, K.C.M.G.*). Selle oli aastal 1818 asutanud kuningas George III liitlasriikide ja ühendatud territooriumite elanike teenete tun-nustamiseks. Mõlemat autasustati liitlassuhete edendamise eest Vabadus-sõja ajal.

1914. aastal kuningas George V asutatud Briti Sõjaristi (*Military Cross*) said teadaolevalt kolm hilisemat Eesti ohvitseri: koloneliid Eduard Kanep ja Peeter Raudsepp ning kindralmajor Aleksander Silberg. Kanep sai risti 1919. aastal, kui ta oli Briti sõjaväelise missiooni teenistuses

¹⁸ Ants Künnapuu, *Teedel õhuvarustesse* (Tallinn: Valgus, 1979), ning tema järgi ka Vello Lään ja Johannes Tilk, *Kes on kes Eesti lennunduses* (Tallinn-Tartu: Elmatar, 2006), 187.

¹⁹ Toivo Kitvel, Toomas Türk ja Arvo Lennart Vercamer, *Põhjakotkad: Eesti lendurid ja lendur-vaatlejad tsaariajast kuni 1940. aastani*. (Tallinn: Külim, 2011). Diskussioonifoorumis The Aerodrome Forum 12. märtsil 2003 avaldatud Martin Trepri teenistuslehe katke järgi võib ole-tada, et ta oli šveitslane. Ta oli sündinud 1892. aastal Splingenis (õieti Splüngenis) Šveitsis. Vt <http://www.theaerodrome.com/forum/showthread.php?t=494>, 9.11.2015.

²⁰ Lään ja Tilk, 191. Under, Arnold-August Gustavi p., ERA.495.7.6322.

*Kindralmajor Dimitri Lebedev
Eesti Kaitseliidu vormis
(1920. aastate lõpp või 1930.
aastate algus). Kaelas kannab
ta Vladimiri 3. järgu ordenit
möökadega, rinnas aga
Prantsuse Auleegioni rüütliristi
ning Vene ordenite ja medalite
lindilõikeid. Neist kõrgemal on
Vene Püha Georgi kuldmööga
miniatuur, allpool taskuklapil
Kaitseliidu liikmemärk ja
26. Mogiljovi jalaväepolgu
märk ning nende all Vilno
sõjakooli märk. Kahe viimase
kandmine Eesti vormidel
ei olnud tegelikult lubatud.
Eesti sõjamuuseum*

Liepājas (Liibavis),²¹ Raudsepp ja Silberg aga teenistuse ajal Vene armees I maailmasõja ajal.²² Sama risti sai veel eestlasest lendur Karl Loik.²³

Kaks hilisemat Eesti koloneli said ordenid 1916. aastal Antandi poolel sõtta astunud Rumeenialt. Nii oli Ludvig Jakobsen vääristatud Rumeenia Tähe ordeni (*Ordinul Steaua Romaniei*) 5. klassi ja Eduard Kanep Rumeenia Krooni ordeni (*Ordinul Coroana Romaniei*) 3. klassiga, mõlemad muidugi möökadega.²⁴ Need ordenid asutas Rumeenia kuningas Carol I vastavalt 1877. ja 1881. aastal.

²¹ Pihlak, 116–117.

²² Silbergi teenistuslehel risti märgitud ei ole, küll on see aga tema matusefotol. Vt foto Kindral Silberg puusärgis, EFA.10.4-1033.

²³ *Põhjakotkad*, 99.

²⁴ Pihlak, 117.

Eestlasest lendur Lavrenti Martinson sai Serbia Karađorđe Tähe ordeni (*Opđen Karađorđeve zvezde*) mõõkadega.²⁵ Autasu on seotud Karađorđevići dünastiaga, mille liikmed valitsesid Serbias ja hiljem Jugoslaavias aastatel 1804–1813, 1842–1858 ja 1903–1945. Ordeni asutas 1904. aastal Serbia kuningas Peter I.

Saksa ja Keskriikide ordenid

Aga kas Eesti mehe rinda on jõudnud ka vastaspoole, s.o Saksa sõjaline aumärk, Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III 1813. aastal asutatud Raudrist (*Orden des Eisernen Kreuzes*)?²⁶ Selle saamiseks oli kolm võimalust.

- a) Osalemine Saksa vägede koosseisus I maailmasõjas. Eestlaste teenimisest Saksa armees pole andmeid, küll aga suundus sinna hulgaliselt soomlasi. Pole välistatud, et mõni eestlane sõdis Saksa armee soome jäägripataljonis. Samas teenis Saksa armees palju Eesti- ja Liivimaa kubermangust pärit baltisakslasi. Nende hulgas oli nii Saksamaa kui ka Austria-Ungari kodanikke, kes enne sõda või sõja alguses Venemaalt lahkusid, aga ka mehi, kes astusid vabatahtlikult Saksa armeesse 1917. ja 1918. aastal, kui Saksa väed Eesti ala okupeerisid. Teiste seas oli selline mees Tartus sündinud Herbert Volck,²⁷ kes alates 1915. aastast teenis Saksa lennuväes ning keda vääristati 1. ja 2. klassi Raudristiga.²⁸
- b) Osalemine Soome vabadussõjas 1918. aasta alguses. Selles konfliktis olid soomlaste liitlasteks sakslased. Vähemalt üks eestlane,

²⁵ *Põhjakotkad*, 45.

²⁶ Raudristi antakse ainult sõja ajal. Pärast 1813. aastat taastati autasustamine veel kolmel korral: 1870. Preisi-Prantsuse, 1914–1918 I maailmasõjas ja 1939–1945 II maailmasõjas.

²⁷ Herbert Volck (1894–1944) oli tuntud Tartu saksa rahvuslase Adalbert Volcki poeg. 1915. aasta sügisel tulistati Herbert Volcki lennuk Valgevenes Pinski lähedal alla ja ta oli Vene sõjavangis, kust suutis 1917. aastal Kaukaasia kaudu põgeneda. 1919. aastal võitles ta vabakorpulasena Lätis Rauddiviisi ridades ja sai Jelgava lähedal haavata. Ta suri Buchenwaldi koonduslaagris. Vt *Herbert Volck, Datenbank Schrift und Bild 1900–1960*, <http://www.polunbi.de/pers/volck-01.html>, 25.06.2015.

²⁸ *Põhjakotkad*, 56–57.

hilisem kolonel Hans Kalm, võttis sellest sõjast aktiivselt osa ja teda autasustati 2. klassi Saksa Raudristiga.²⁹ Sealjuures sõdis ta kuni 1917. aastani sakslaste vastu, sai kolm korda haavata ja teenis välja mitu Vene ordenit. Samas olukorras olid paljud soomlased eesotsas ülemjuhataja marssal Carl Gustav Mannerheimiga, kes I maailmasõjas teenis välja Vene Georgi 4. järgu ordeni ja Georgi mõõga ning hilisemas võitluses punasoomlaste vastu vana vastase Saksamaa 1. ja 2. järgu Raudristi.³⁰

- c) Väga lühikest aega Vabadussõja alguses olid sakslased Eesti liitlased. Ühiselt kaitsti Narvat Joala lahingus 28. novembril 1918. Selle lahingu eest anti eestlastele ka 2. klassi Raudriste, teada on üks nimi: nooremallohvitser Arnold Jaago.³¹

Vabadussõjas saadi sõjalisi teenetemärke liitlasmaadelt Lätilt ja Poolalt. 1919. aastal asutatud Läti Karutapja ordeniga (*Lāčplēša Kara ordenis*) vääristati 142 Eesti kodanikku. Eesti kaitseväge ülemjuhataja Johan Laidoner teenis üldse ainsa välismaalasena välja ordeni kõik kolm klassi. Ernst Pödder, Nikolai Reek ja Jaan Soots said nii II kui ka III klassi, kindralmajorid Otto Heinze, Andres Larka, Juhan Tõrvand, Johan Unt ja kontradmiral Johan Pitka vääristati II klassiga. Ülejäänud eestlased olid III klassi kavalerid.³²

Poola kõrgeima sõjalise ordeni *Virtuti Militari* (*Order Wojenny Virtuti Militari*) asutas kuningas Stanisław August Poniatowski 1792. aastal ja see taastati 1919. aastal. Selle ordeni (V klassi) on saanud ainult üks eestlane – kindral Johan Laidoner teenete eest Vabadussõjas. Teine Poola sõjaline autasu, Vapraste Rist (*Krzyż Walecznych*), asutati 1920. aastal. Selle kavalerideks said kindralleitnandid Paul Lill ja Nikolai Reek, kindralmajorid Herbert Brede, Otto Heinze, Ernst Pödder, Aleksander Tõnisson ja Johan Unt ning kaptenmajor Tiidu Kore.

²⁹ Lisaks vääristati Hans Kalmi Soome Vabadusristi 3. ja 4. järguga.

³⁰ Juha E. Tetri, *Kunniamerkkikirja* (Helsinki: Ajatus, 1998), 120, 134.

³¹ *Eesti Vabadusristi kavalerid*, 124.

³² Pihlak, *Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad*. Otto Heinzele, Johan Pitkale ja Juhan Tõrvandile esialgu antud III klassi orden vahetati hiljem, vastavalt tõusule ametiredelil või liitlassuhete edenemisele, II klassi vastu. Seejuures said vabaks jäänud III klassi ordenid endale uued eestlastest omanikud.

Eesti vastu sõdisid Vabadussõjas Nõukogude Venemaa ja saksa vabatahtlikud (baltisaksa *Landeswehr* ja riigisaksa Rauddiviis). Esimese kõrgem (ning tegelikult ainus) sõjaline autasu oli sel ajal Punalipu orden (*орден Красного Знамени*). Asutatud oli see 1918. aastal ja selle said ka mitu Punaarmee võidelnud eestlast. Edukaim neist oli kindlasti 2. järgu armeekomandör August Kork, kes sai kaks Punalipu ordenit ja aurelva, millele oli kinnitatud Punalipu orden. Sealjuures sai ta oma esimese ordeni 1919. aastal võitluse eest Eesti sõjaväe ja Judenitši Loodearmee vastu. Teine mees, kes teenis oma ordeni välja võitluses Eesti vastu, oli Aleksander Kukk.

Landeswehri võitlejad said autasuks Balti risti (*Baltenkreuz*). Nagu Eesti Vabadussõja mälestusmärk oli seegi tegelikult autasu osaluse eest, mille said kõik võitlejad.

Kandmine

Kuigi Vene ordenite süsteem kadus 1917. aasta revolutsioonide keerisesse, kanti ordeneid edasi. Seda tegid ka eesti mehed, tsaariaarmee endised sõdurid ja ohvitserid. 1919. aasta veebruaris andis sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner välja päevakäsu, millega lubas kanda Georgi ordenit, Georgi riste, Georgi mõõka ja kõiki mõõkadega vääristatud (sõjaliste teenete eest annetatud) ordeneid. Samuti võisid vormil olla paremal pool kantavad, st ülikoolide ja kõrgemate sõjakoolide (akadeemiate) märke. Ilma mõõkadeta (tsiviilteenete eest antud) ordeneid sõjaväevormil kanda ei lubatud. Sama kehtis kõigi medalite ja vasakul pool kantavate, s.o madalama astme sõjakoolide ja väeosamärkide (tolleaegse terminina polgumärkide) kohta.³³

21. aprillil 1926 kinnitati õigusakt „Maaväe ohvitseride vormi kandmise määrused“. Selles on lühidalt reguleeritud ka aumärkide kandmine: §-s 22 öeldakse, et Vabadusristi ja Püha Georgi risti võib kanda iga vormi

³³ Sõjavägede ülemjuhataja päevakäsk nr 50, 3. veebruar 1919, *Sõjavägede Ülemjuhataja päevakäsud 1919, 2 jaan. – 31. det.* (Tallinn: Kindralstaap, 1919), 55.

*Vanemveebel Karl
Peeker kannab 1936.
aasta vormil Kotkaristi
hõberisti, Vabadussõja
mälestusmärki, Läti
Vabariigi 10. aastapäeva
medalit ja Venemaa
Romanovite dünastia
300. aastapäeva medalit,
mille kandmise keelas
ülemjuhataja Laidoner
juba 1919. aastal. Foto
on tehtud 1940. aasta
septembris, kui Eesti oli
juba okupeeritud. Eesti
sõjamuuseum*

juures. Teiste aumärkide kohta on märges, et kanda lubatakse ainult neid, mis on „Vabariigi Valitsuse poolt annetatud ehk kanda lubatud“.³⁴

Küsimuse juurde tuldi tagasi ka edaspidi. 18. juulil 1930 sätestati, et Eesti vormi juures Püha Georgi mõõka enam ei kanta. Selle asemel tuli kanda „vormikirjelduses ettenähtud mõõga juures selle sangrihma lingu asemel P. Georgi sangrihma lingu ning mõõga käepidemel P. Georgi miniatuurmärki“.³⁵ Praktikas kanti siiski ainult mõõga miniatuurmärki

³⁴ Sõjaministri käsukirjad 1926, 2. jaan. – 31. det., nr. 1–584, 146–147.

³⁵ Sõjaväeasutuste ja väeosade ülemate poolt Kaitseministeeriumi Nõukogule otsustamiseks esitatud ettepanekud koos seletuskirjadega, ERA.507.1.72, 680, 698. Puuduvad siiski andmed, et keegi oleks sellist mõõka kandnud. Siin on jälgitud Tsaari-Venemaa õigusakte, mille järgi väeliigi vahetamisel võis ohvitser uuel mõõgal kanda vana mõõgaga saadud vääristust, s.o teksti

rinnas. Ka kindral Laidoner ise kandis Eesti vormikuuel Georgi mõõga miniatuuri.

Veel arutleti sõjaliste teenete eest antud ordenite kandmise üle ning tehti ettepanek piirata nimekirja ainult Püha Georgi ja Püha Vladimiri ordeni ning Georgi ristiga. Arutelu läks kohati väga tuliseks. Näiteks lisas oma arvamuse õhukaitse ülem kolonel Richard Tomberg, kelle väitel „Vene teenetemärkide kandmine lahutab kaitseväe nooremad ja vanemat põlvkonda ning kandmisest loobumisega kaotaksime ka kiiremalt mälestuse endisest eesti rahva rõhumise ajast“.³⁶ Lõplikku otsust siiski ei langetatud.

Maaväe ohvitseride vormikandmise määrus, mille üle nii kirglikult vaieldi, jäigi 1931. aastal vastu võtmata, kinnitati üksnes „Maaväe vormikirjelduse muudatus“, kus pisut muudeti mõnd vormielementi.³⁷ 1936. aasta vormikandmise määruks on aga teenetemärkide kandmisest üldse mööda mindud.³⁸ Vanadelt fotodelt on näha, et 1936. aasta vormikuuel tavaliselt enam Vene teenetemärke ei kantud.³⁹

Võõrriikide aumärkide vastuvõtmise kohta sätestati juba 1920. aasta põhiseaduse §-s 7, et „Eesti Vabariik ei anna autähti ja aumärke oma kodanikkudele, väljaarvatud kaitseväelased sõja ajal. Samuti ei ole Eesti kodanikkudel õigust vastu võtta võõraste riikide aumärke ja autähti.“⁴⁰ Sama paragrahv jäi sisse 1933. aasta põhiseadusse.⁴¹ Sellele vaatamata andis Vabariigi Valitsus pidevalt lube välisriikide aumärkide vastuvõtmiseks, sõjaväelaste puhul tehti seda Sõjaministeeriumi (Kaitseministeeriumi) taotluse alusel. Näiteks kolonel Ludvig Jakobsen sai 1931. aastal loa kanda Rumeenia Krooni ordenit,⁴² samas ei pidanud ta

„Vapruse eest“, miniatuurmärki ja mõõgatutti. Валерий Дуров, *Русское наградное оружие* (Русские витязи: Москва, 2010), 153.

³⁶ ERA.507.1.72, 671. „Maaväe ohvitseride vormikandmise määrustest“, *Sõdur* 17/18 (1931): 521–522.

³⁷ Kaitseministri käsukiri nr 83, 30. aprill 1931.

³⁸ *Kaitseväe vormikandmise määruksed* (Tallinn: Varustusvalitsuse Intendantuoriosakond, 1936).

³⁹ Georgi mõõga miniatuur on selleks ajaks kadunud ka Johan Laidoneri vormikuuelt.

⁴⁰ Eesti Vabariigi põhiseadus, *Riigi Teataja* 1920, nr 113/114, 9. august 1920, lk 197.

⁴¹ Eesti Vabariigi põhiseaduse muutmise seadus, *Riigi Teataja* 1933, nr 86, art 628.

⁴² Vabariigi Valitsuse otsus välisriikide aumärkide annetamise kohta kaitseväelastele, ERA.31.3.15526, 2. Ludvig Jakobsen oli 1925–1930 sõjaväeatasee Rumeenias.

tegema eraldi taotlust I maailmasõja ajal saadud Rumeenia Tähe ordeni kandmiseks.

7. oktoobril 1936 võeti vastu „Teenetemärkide seadus“. Selle seletuskirjas nendib kohtuminister Johan Müller, et „samuti on meie kodanikele annetatud välismaa au- ja teenetemärke, kuid meil pole loodud mingit korda nende vastuvõtmiseks ja kandmiseks“. Uue seaduse §-s 9 sätestati, et välismaa au- ja teenetemärke võib vastu võtta ja kanda Vabariigi Presidendi loal.

Eesti kodanikele määratud välismaa au- ja teenetemärgid registreeriti teenetemärkide komitees.⁴³ Lahendamaks vastuolu põhiseadusega väitis minister Müller oma seletuskirjas, et § 7 kehtib ainult niisuguste teenetemärkide kohta, mis toovad kaasa teatavaid eesõigusi nende saajatele, Eesti teenetemärgid aga „ei loo nende omajaile mingeid avalik-õiguslikke eesõigusi ning ei riiva kuidagiviisi kodanikkude ühetaolisuse põhimõtet“.⁴⁴ Siit edasi minnes võib muidugi väita, et neid välisriigi teenetemärke, mis tõid kaasa soodustusi, vastu võtta ei tohtinud. Samas, kui need olid antud sõjaliste teenete eest, siis jälle võis, sest nii oli sõnaselgelt sätestatud sellesamas §-s 7. Seevastu I maailmasõjas saadud ordenid olid valdavalt saadud enne esimese põhiseaduse vastuvõtmist ja ei kuulunud selle keelu alla.⁴⁵

Teenetemärkidest tuli eespool (rinnas paremal) kanda Eesti (ja kõige ees muidugi Vabadusriste) ning alles nende järel välismaa teenetemärke. Välismaa teenetemärkidest kanti eespool Läti Karutapja ordenit.⁴⁶ Ordenite asemel võis kanda lindilõikeid. Vene vormidele ilmusid need (ilmselt Briti ja Prantsuse eeskujul) alles 1917. aastal. Hiljem võeti lindilõiked kasutusele ka Eesti sõjaväevormil.

Eraldi tuleks peatuda väeosamärkide kandmisel. Kuigi Laidoneri 1919. aasta päevakäsk keelas Eesti sõjaväevormil Tsaari-Vene polgumär-

⁴³ Teenetemärkide seadus, *Riigi Teataja* 1936, nr 82, art 656.

⁴⁴ Kohtuminister Johan Mülleri seletuskiri teenetemärkide seaduse juurde, teenetemärkide seaduse eelnõu, ERA 31.3.731.

⁴⁵ Aumärkide andmise keelu kohta vt pikemalt Hannes Walter, *Eesti teenetemärgid* (Tallinn: Miniplast Pluss, 1998), 86–87.

⁴⁶ Seda nõuet seaduses ei fikseeritud, küll aga lipsab see läbi aruteludest ja on hiljem märgatav kandmispraktikas.

kide kandmise, on neid 1920. aastate piltidel meeste rinnas endiselt näha. Ühtlasi hakati asutama Eesti oma väeosamärke. Kuigi selles tegevuses oldi võrdlemisi aktiivsed, ei pälvinud see iga kord heakskiitu kõrgemalt poolt.

11. juunil 1927 andis sõjaminister kindralmajor Nikolai Reek välja ringkirja, milles avaldas tõsist pahameelt niisuguse algatuse üle. „Märkide soetamine väeosades on muutunud haiguseks,“ kurjustas ta ja viitas Eesti põhiseadusele, mis keelas kõigi aumärkide annetamise ja vastu võtmise Eesti kodanike poolt. Ühtlasi väitis ta, et „kui igasugune süm-paatia üksteise vastu puudub, ei aita siin kaasa ka ühine rinnamärk“. Reek lisab (ja küllap õigustatult), et niisugune armastus märkide vastu pärineb eelmisest riigist, s.o Tsaari-Venemaalt. Kirja kokkuvõttes mainib ta, et ohvitseridel on juba sõjakoolide lõpumärgid ja mundritel väeosa eraldus-märgid ning aitab neistki. Väeosade rinnamärkide kohta teatas ta: „käsin nende nõutamisest edaspidi loobuda. Seni minule esitatud kavad jäävad kinnitamata“.⁴⁷

Aga ega üks ringkiri indu jahuta. Märke tehti ja kanti endiselt edasi, nüüd küll ministri kinnitusega. Ilmselt nähti lõpuks ka kõrgemal, et üldisele suundumusele ja taatele pole mõtet vastu seista ja olukord tuleb kontrolli alla saada. Pealegi anti märke välja süsteemitult ja omavahel vastuolus olevatel põhimõtetel. 1. oktoobril 1932 andiski Vabariigi Valitsus välja „Väeosade rinnamärkide seadluse“. Selle järgi võis asutada kaitseväeosade või -asutiste rinnamärke „kaitseväelaste korporatiivse ühtekuuluvuse väliseks tunnuseks“.⁴⁸

Kokkuvõtteks

Vanadel fotodel näeme eesti sõdurite ja ohvitseride rinnas ikka ja jälle mitmesuguseid teenetemärke, millest osa ei ole Eesti päritolu. Nendes peegeldub Eesti 20. sajandi ajalugu oma keerukuses ja vastuolulisuses.

⁴⁷ Sõjaminister Nikolai Reegi ringkiri nr 1880, ERA.636.1.87, 134. Aastal 1926 kehtestatud vormil oli nii ohvitseride kui ka sõdurite kraelõkmel ette nähtud väeosa tähis.

⁴⁸ Väeosade rinnamärkide seadlus, *Riigi Teataja* 1932, nr 77, art 595.

I maailmasõjast jäid eesti mehe rinda ehtima enamasti Tsaari-Venemaa ordenid ja medalid ning polkude ja sõjakoolide märgid. Eestis üritati õigusaktidega nende kandmist reguleerida ja piirata juba alates 1919. aastast.

Vähesel määral said eestlased ka Antandi riikide ordineid. Nende kandmise korda eraldi aktidega ei sätestatud. Samuti oli Eesti kodanike seas Keskriikide, eeskätt Saksamaa sõjaliste teenetemärkide kavalere, kes olid enamasti baltisakslased.

1920. ja 1933. aasta põhiseadus ei lubanud Eesti kodanikel vastu võtta välisriikide teenetemärke. Tegelikus elus rikuti seda sätet kuni 1936. aastani, kui võeti vastu „Teenetemärkide seadus“. I maailmasõjas saadud ordenid olid enamasti välja teenitud enne Eesti esimese põhiseaduse vastuvõtmist ega kuulunud selle keelu alla.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Filmiarhiiv (EFA)

10 Friedrich Akel

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

31 Vabariigi Valitsuse kantselei

495 Sõjavägede staap

507 Sõjavägede nõukogu

34 1. Eesti jalaväepolk

636 Pioneeripataljon

Õigusaktid

Kaitseväge vormikandmise määrused. Tallinn: Varustusvalitsuse Intendantuuri-osakond, 1936. *Riigi Teataja* 1920, 1932, 1933, 1936.

Sõjaministri käsukirjad 1926, 2. jaan. – 31. dets., nr. 1–584. Tallinn: Sõjamineisterium, 1926.

Sõjavägede Ülemjuhataja päewakäsud 1919, 2. jaan. – 31 dets. Tallinn: Kindralstaap, 1919.

Kirjandus

- Дуров, Валерий. *Русское наградное оружие*. Русские витязи: Москва, 2010.
- Eesti Vabadusristi kavalerid*, koost A. Traksmann jt. Tallinn: Vabadusristi Vendade Ühenduse keskjuhatuse, 1935.
- Kitvel, Toivo, Türk, Toomas ja Vercamer, Arvo Lennart. *Põhjakotkad: Eesti lendurid ja lendurvaatlejad tsaariajast kuni 1940. aastani*. Tallinn: Külüm, 2011.
- Künnapuu, Ants. *Teedel õhuavarustesse*. Tallinn: Valgus, 1979.
- Lõhmus, Leho. *Vene impeeriumi ordenid*. Tallinn: SE&JS, 2014.
- Lään, Vello ja Tilk, Johannes. *Kes on kes Eesti lennunduses*. Tallinn-Tartu: Elmatar, 2006.
- „Maaväe ohvitseride vormikandmise määrustest,“ *Sõdur* 17/18 (1931): 521–522.
- Pihlak, Jaak. *Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad*. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2010.
- Tetri, Juha E. *Kunniamerkkikirja*. Helsinki: Ajatus, 1998.
- Walter, Hannes. *Eesti teenetemärgid*. Tallinn: Miniplast Pluss, 1998.

Veebilehed

- Datenbank Schrift und Bild 1900–1960*. <http://www.polunbi.de>, 25.06.2015.
- Kröönström, Mati. „Georgi ordeni kavalerid Eestis.“ www.ra.ee/apps/georgi/html/kavalerid.html, 7.09.2015.
- The Aerodrome Forum*. <http://www.theaerodrome.com/forum>, 9.11.2015.

World War I decorations worn by Estonian men

Orders and the way they were worn

Leho Lõhmus

Estonian soldiers and officers in old photographs often wear all kinds of decorations and not all of them are of Estonian origin. They reflect the entire Estonian history in its complexity and controversy.

Estonian men usually emerged from World War I wearing the decorations and medals of Imperial Russia and the badges of regiments and military schools. From 1919, the Republic of Estonia tried to regulate and restrict their use with various types of legislation. Therefore, only decorations awarded for military services were allowed on military uniforms. Estonians also received some decorations from the other member states of Allied Powers. There were no special regulations regarding their use. Estonian citizens, mainly of Baltic German origin, had also been awarded military decorations by Central Powers, primarily Germany.

The constitutions of 1920 and 1933 prohibited Estonian citizens from accepting decorations from foreign countries. However, this requirement was constantly violated until 1936, when the Decorations Act was passed. As most World War I decorations had been earned before the first constitution was passed, the prohibition did not apply to them.

PIKEMAD KÄSITLUSED

Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal

Peeter Kaasik

Sissejuhatus. Rahvusväeosad enne Teist maailmasõda

Rahvus- või etnilise kuuluvuse järgi moodustatud üksusi on sõdades rakendatud kogu ajaloo vältel ja palju varem, kui saab rääkida rahvustest tänapäevases tähenduses. Kuni 19. sajandini oli tegu pigem vasalli ja senjööri suhte ühe vormiga. Rahvuslikul alusel formeeriti paljud palgasõdurite üksused. Tuntuimad neist on Šveitsi kaardiväelased, kes on ka praegu paavsti ihukaitseväeks.

19. sajand tõi militaarvaldkonda palju uut. Üks olulisimaid muudatusi oli üleminek üldisele sõjaväeteenistuskohustusele, mille tulemusel tekkisid massiarmeed ja arvukas reservvägi. Värbamisel kasutati territoriaalset põhimõtet, mis omakorda tõi nendes impeeriumites, kus elas kümneid või isegi sadu rahvusi, kaasa rahvusväeosade moodustamise. Eelkõige puudutab see Austria-Ungarit, aga ka Venemaad ja Osmani impeeriumi. Teiste Euroopa riikide sõjaväed olid oma territooriumil enam-vähem homogeensed.

Briti armees olid juba varasematest aegadest pikkade traditsioonidega territoriaalsel-rahvuslikul printsiibil loodud šoti, iiri ja walesi üksused. Briti dominioonid (Austraalia, Uus-Meremaa, Kanada jt) olid seevastu 20. sajandi alguseks iseseisvad riigid ning nende üksusi Esimese maailmasõja rinnetel võiks vaadelda pigem liitlassuhte väljendusena. Küll aga teenisid kolooniates tiitelrahvusest üksuste kõrval ka nn värvilised üksused. Indias Briti armeesse värvatud kohalike rahvaste liikmeid nimetati sipoideks ning Nepalist värvatud Briti sõdureid nimetatakse tänini

gurkhadeks. Esimeses maailmasõjas võitlesid Briti „värvilised“ üksused Euroopa ja Lähis-Ida rinnetel ning Aafrikas.

Prantslased moodustasid alates 1830. aastatest Põhja-Aafrikas ja Senegalis suaavide, spaahide, senegali laskurite jt üksusi, kes võitlesid ka Esimese maailmasõja rinnetel (maroko, alžeeria, senegali jt üksused).

Piir rahvusväeosade ja impeeriumitega liidetud endiste iseseisvate kuning- jt riikide üksuste vahel ei ole väga selge. Kui Šotimaa liideti Inglismaaga juba 18. sajandi alguses, siis Saksa keisririik sündis 1871. aastal vähem kui pool sajandit enne Esimese maailmasõja algust ja oli föderatiivne liitriik. Saksa armee (*Deutsche Heer*) allus keisri ülemjuhatusse, kuid koosnes neljast sõjaväest: Preisi, Baieri, Saksi ja Württembergi kuningriigi armeedest.

Ameerika Ühendriikides selgepiirilist rahvuslikku vahet ei tehtud, küll aga lähtuti rassipõhimõttest. Juba Ameerika kodusõja ajal formeeriti esimesed mustanahaliste üksused. Esimeses maailmasõjas moodustati 1917. aastal mustanahalistest 92. jalaväediviisi. Neisse suhtuti alavääristavalt ka pärast orjanduse kaotamist; mustanahalisi sõdureid kasutati peamiselt abitöödel ja teenindusüksustes.

Koloniaalimpeeriumid moodustasid nn värvilisi üksusi häda sunnil, sest valgenahalisi sõdureid ei olnud kunagi piisavalt. Prantslased üritasid probleemi lahendada Vöörleegioni loomisega 1831. aastal, kuhu välismaa vabatahtlikke värvatakse tänini. Pealegi ei talunud eurooplastest sõdurid Aasia, Aafrika ja Lõuna-Ameerika kliimat: malaaria, aga ka teised troopilised haigused viisid varem või hiljem hauda suure osa kolooniatesse saadetud Euroopa sõduritest.

Euroopa kontinentaalimpeeriumites olid rahvusüksuste moodustamine niisiis hädavajadus. Rahvusvähemuste sõjaväekohuslaste koondamine eraldi üksustesse motiveeris neid tõhusamalt võitlema ning aitas ületada kultuurilisi, usulisi ja keelebarjääre. Teisalt kätkes rahvusväeosade olemasolu ohtu, sest impeeriumid olid üldjuhul laienenud sõjalise valutusega ja oli põhjust karta rahvusväeosade ebalojaalsust. Et innustada vähemusi paremini sõdima, tuli neile midagi vastu pakkuda ja selleks oli tavaliselt piiratud autonoomia. Ühtlasi pidi sellise koosseisuga armee olema võidukas, sest lüüasaamine tõi kaasa separatistlikud tendentsid.

Kõige kirjum oli Austria-Ungari sõjavägi, kus tiitelrahvad – sakslased ja ungarlased – olid jäämas vähemusse. Austria-Ungari maavägi koosnes riigi ülesehitusest tulenevalt kolmest osast: osa üksusi moodustasid ühise Austria-Ungari armee, impeeriumi Austria osas oli keiserlik-kuninglik maakaitsevägi (keiserlik austria ja kuninglik tšehhi vägi) ning Ungari osas kuninglik ungari maakaitsevägi (*Honvéd*). Paljukeelses armees, kus oli nii katoliiklasi, protestante, õigeusklikke kui ka islamiusulisi, oli Esimese maailmasõja puhkemise ajaks u 40% slaavlast (tšehhe, slovake, horvaate, serblasi, sloveene, ukrainlasi, poolakaid ja bosnialasi), 30% sakslasi ning 20% ungarlasi. Austria-Ungari võitles selles sõjas oma naabrite, Venemaa, Itaalia, Rumeenia ja Serbia vastu. Slaavlased – eelkõige tšehhid ja serblased – ei soovinud keisri eest sõdida, ent sakslased ja ungarlased jäid talle ustavaks sõja lõpuni, samuti horvaadid ja bosnialased. Kuigi poolakad ei armastanud sakslasi, oli enamiku vastumeelsus Venemaa vastu veel suurem ning just Austrias loodi Józef Piłsudski juhtimisel Poola leegion võitluseks Venemaa vastu.

Austria-Ungari Austria osa arenes järk-järgult parlamentaarse monarhia suunas ja keisrivõim otsis oma vähemusrahvustega kompromissi. Keiserlikul Venemaal valitses äärealade ja vähemusrahvuste suhtes sügav umbusk ning selleks oli ka põhjust. Traditsiooniliselt olid rahutud poolakad ja Kaukaasia mägirahvad. Vähemuste ebalojaalsust süvendasid Aleksander III venestusreformid ning 20. sajandi alguses aktiveerunud sotsialistlikud liikumised, mille üks tähtsamaid vähemusrahvustele suunatud propagandaloosungeid oli enesemääramisõiguse lubamine.

Kui kasakad ja mõned mägilaste ratsaväeüksused välja arvata, polnud tsariarmees enne Esimest maailmasõda rahvusväeosi. Erandiks oli laialdase autonoomiaga Soome, millel oli oma sõjavägi kuni 1905. aastani. Ka pärast Soome sõjaväe likvideerimist venestamisajal jäid soomlased kõrvale nii Vene armeest kui ka Esimesest maailmasõjast (peale Vene sõjaväkke astunud ohvitseride). Rahvuslikult meelestatud Soome noormehed põgenesid Esimese maailmasõja ajal Rootsi kaudu Saksamaale, kus neist moodustati 27. Preisi kuninglik jäägripataljon, mis sõdis hiljem Kura maal. 1918. aasta kevadtalvel viidi see Soome ja võttis Soome kodusõjast osa valgete poolel. Jäägripataljon sai hiljem Soome armee aluseks.

Esimene maailmasõda muutis Vene valitsuse suhtumist rahvusväeosadesse. Juba 1914. aastal tehti järeleandmisi poolakatele ning 1917. aasta alguses anti luba moodustada kaks poola korpust, üks Valgevenes ja teine Ukrainas. Ühtlasi taastati Poola autonoomia, mis oli tühistatud pärast 1830.–1831. aasta ülestõusu; kuid mõlemad korpused alistusid peagi sakslastele. 1918. aasta oktoobris kuulutas Poola end iseseisvaks ning teise korpuse meestest moodustati jalaväebrigaad ja ratsarügement; nende abil tuli võimule kindral Piłsudski. Sakslastelt võeti relvad ja nad sunniti lahkuma. Poola Rahvuskomitee asus rahvusväeosi formeerima ka Pariisis, sõdureid leiti nii sõjavangide kui ka mitmel moel Prantsusmaale sattunud poolakate seast. Poolakad jõudsid enne sõja lõppu võidelda veel läänерindel sakslaste vastu.

Ukraina rahvusväeosade loomine kerkis päevakorrale 1917. aastal, kuid luba selleks esialgu ei antud. Sellest hoolimata alustasid ukrainlased ise üksuste moodustamist, loodi 15 korpust. Hiljem keskvalitsuse seisukoht muutus ja ukrainlaste vastutusalasse anti Rumeenia rinne. Ei formeeritud mitte uusi üksusi, vaid võeti üle olemasolevad: korpusi täiendati ukrainlastest sõjaväelastega. Muudest rahvustest mehed viidi üle teistesse üksustesse.

Lisaks loodi Esimese maailmasõja ajal Venemaal bulgaarlaste, ungari- laste, soomlaste, leedulaste, Põhja-Kaukaasia mägirahvaste jm üksusi. Eraldi teema on tšehhi korpus, mis formeeriti 1917. aastal tšehhi ja slovaki sõjavangidest ning kuhu kuulus kuni 40 000 meest. Vene Ajutine Valitsus ja lääneliitlased näinuks tšehhe-slovakke meelsasti idarindel sakslaste vastu sõdimas, kuid see polnud tšehhidele-slovakkidele vastuvõetav. Nemad soovisid sõdida läänерindel ja liikusid mööda Transsibiri raudteed Vladivostoki suunas (kust nad lõpuks meritsi Euroopasse transportitigi), pühkides ühtlasi teelt end vahepeal sisse seadnud bolševike võimu.

Üks tuntumaid Vene armee rahvusväeosi olid läti kütid. Kui sakslased 1915. aastal Kuramaale jõudsid, taotlesid lätlased luba luua rahvusväeosi. Sama aasta suvel saadigi luba ning esialgu moodustati kaks läti kütipataljoni ja tagavarapataljon. Hiljem koondati pataljonid polkudeks ja need omakorda kaheks kütibrigaadiks. Raskerelvi lätlastel ei olnud ja

nad kandsid rindel suuri kaotusi. 1917. aastal said lätlased loa moodustada oma korpus, kuid selleni enam ei jõutud. Bolševike võimuhaaramise järel liitusid läti üksused enamlastega ja osaliselt tänu neile jäi bolševike võim ka püsima.¹

Eesti rahvusväeosade loomist alustati 1917. aasta kevadel, kui Peeter Suure merekindluse 118. jalaväediviisi üksuste asendamiseks moodustati merekindluse 2. kindluspolk (alates maist kandis see 1. eesti jalaväepolgu nime). Sellest sai teiste formeeritavate üksuste baasüksus. Seejärel loodi 2., 3. ja 4. eesti polk ning tagavarapataljon. 1917. aasta detsembris saadi luba koondada eesti üksused diviisiks. Järgmise aasta jaanuaris reorganiseeriti ratsakomando ratsapolguks ja alustati suurtükiväepolgu loomist. 1918. aasta veebruaris jõudsid Eestisse Saksa okupatsiooniväed ja 17. aprillil likvideeriti eesti üksused Saksa okupatsioonivõimude käsul.²

Esimese maailmasõja lõpuks lagunesid nii Venemaa kui ka Austria-Ungari keisririik. Rahvusväeosade alusel moodustati armee uutes riikides (Poola, Balti riikide, Tšehhoslovakkia, Ukraina ja Jugoslaavia).

Teises maailmasõjas võitlesid Briti ja Prantsuse ülemjuhatus all endiselt nii koloniaalväed kui ka dominioonide üksused. Liitlaste väejuhatuste alluvuses nii Põhja-Aafrikas kui ka läänerrindel olid oma üksused tšehhi-del-slovakkidel ja poolakatel ning Lääne-Euroopa okupeeritud rahvastel. Väga kirjuks muutus pilt algul rassipuhutusele pretendeerinud Saksa relvajõududes: vallutatud aladel värvati või mobiliseeriti arvuka saksa vähe-muse liikmed ning värvati neutraalsete riikide vabatahtlikke (Hispaania,

¹ Rahvusväeosade kohta vt John Keegan, *The First World War* (London: Pimlico, 1999); *Military effectiveness*, vol. 1, *The First World War*, edited by Allan R. Millett and Williamson Murray (Boston: Unwin Hyman, 1988); Ian Frederick William Beckett, Keith Simson, *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester: Manchester University Press, 1985); Richard D. Challener, *The French Theory of the Nation in Arms 1866–1939* (New York: Columbia University Press, 1952); James S. Lucas, *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army, 1868–1914* (New York: Hippocrene Books, 1987); David E. Omissi, *The Sepoy and the Raj: The Indian Army, 1860–1940*, Studies in Military and Strategic History (Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan in association with King's College London 1994).

² Vitali Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur* (Tallinn: Argo, 2008); Ago Pajur, „Rahvusväeosad luubi all,“ *Tuna* nr 3 (2009): 130–142; *Eesti rahvusväeosade loomine: 1917–1918. 1. Eesti Polk I*, koost. Oskar Kurvits (Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1930).

Rootsi jt), okupeeritud aladel Prantsusmaast kuni Kaukaasiani moodustati vabatahtlikud Relva-SSi leegionid, sõjavangide seast värvati mehi ka Wehrmachti alluvuses võidelnud leegionitesse ja mitmesugustesse pataljonidesse, okupeeritud aladel moodustati kohalikest elanikest (abi) politseiüksusi ning sõja lõpufaasis hakati okupeeritud idaaladel mehi ka mobiliseerima. Lisaks ei saa unustada ka Saksa ülemjuhatuses alluvuses, kuid oma staapide juhitud võidelnud vasallriikide väekoondisi (Slovakkia, Horvaatia, Vichy Prantsusmaa ja Mussolini Saló vabariik).

Artikli teema on rahvusväeosade loomine Teise maailmasõja ajal NSV Liidu territooriumil. Välisriikide üksuste NSV Liidu territooriumil loomise diplomaatilisi tagamaid ja nende üksustega seotud kavatsusi sõja järgseks ajaks ruumipuudusel põhjalikumalt ei käsitleta. Samuti ei tule pikemalt juttu rahvuslike relvaformeringute lahingutegevusest.

Punaarmee rahvusväeosad

Punaarmee rahvusväeosade moodustamist alustati 1918. aasta mais. Rahvusasjade rahvakomissariaadi otsusel tuli rahvuslikud üksused moodustada piirkondades, kus ühe rahvuse esindajad „elasid kompaktselt koos“. Vene kodusõja lõpus oli oma üksusi loodud 50 rahvuse esindajatest, suur osa nendest likvideeriti pärast enamlaste võitu (sh eesti üksused), kuid mõned säilitati. Pärast 1920. aastate esimese poole sõjaväereforme moodustati territoriaalüksusi Taga-Kaukaasias, Kesk-Aasias, Volga-äärses piirkonnas, Burjaat-Mongoolias, Jakuutias, Karjalas, Kaug-Idas jm. 1924. aastal oli Punaarmees kaks gruusia diviisi ning armeenia ja aserbaidžani diviisi, mujal oli väiksemaid rahvuslikke üksusi (polgud, eskadronid, pataljonid ja roodud). 1925. aasta kevadel kuulus rahvusväeosadesse umbes 65 000 sõjaväelast.

1938. aasta alguses olid oma territoriaalüksused grusiinidel, armeenlastel, aseritel, usbekkidel, kasahhidel, turkmeenidel, kirgiisidel, tadžikkidel, Põhja-Kaukaasia mägirahvastel ja Burjaat-Mongoolias: kokku 2 laskurdiviisi, 6 mägi-laskurdiviisi, 4 mägi-ratsaväediviisi, üks ratsa-

väebrigaad, 4 üksikut laskurpolku ja 6 ratsaväepolku. Neis üksustes teenis 43 613 sõjaväelast, kellest kohalike rahvaste esindajaid oli 28 312 ehk 65%.

Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (ÜK(b)P KK) ja Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) 7. märtsi 1938. aasta määruse alusel loobuti armee territoriaalsest komplekteerimisest ning rahvuslikud väekoondised likvideeriti.³ 1940. aasta juulis kaotati väeosade nimedes ka viited rahvusele (või piirkonnale).⁴ Erandiks olid 1940. aastal okupeeritud Balti riikide armeede baasil loodud territoriaalkorpused (vt lk 201–206).⁵

Pärast sõja puhkemist Saksamaaga 1941. aasta juunis hakati rahvuslikul-territoriaalsel põhimõttel loodud üksusi taastama – need loodi nii vanade liiduvabariikide kui ka 1940. aastal okupeeritud riikide (Eesti, Läti ja Leedu) kodanikest.

Liiduvabariikide kodanikest moodustatud rahvusväeosad 1941–1945

Kohe pärast sõja puhkemist kuulutati reas sõjaväeringkondades välja 1905.–1918. aastakäigu sõjaväekohustuslaste mobilisatsioon.⁶ Territoriaalsel alusel hakati esimesi üksusi moodustama 1941. aasta juuli teisel poolel.

³ Vt В. Градосельский, „Национальные воинские формирования в Красной Армии (1918–1938 гг.)“, <http://www.august-1914.ru/gradosel.pdf> (ei ole enam kättesaadav, avaldatud: *Военно-исторический журнал* 10 (2001)); В. Жарков, „Значение национальных воинских формирований в развитии советских Вооруженных Сил в 30-е годы XX века“, *Ярославский педагогический вестник*, http://vestnik.yspu.org/releases/novye_Issledovaniy/28_4/, 26.06.2015.

⁴ Näiteks 3. Krimmi ANSV Ülemnõukogu presiidiumi nimeline Krimmi laskurdiviis nimetati 3. Krimmi ANSV Ülemnõukogu presiidiumi nimeliseks laskurdiviisiks. Vt Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0150, 16.07.1940, „Переименование войсковых соединений и частей (отмена указания национальной принадлежности в названиях)“, www.rkka.ru/handbook/reg/3sd21.htm, 26.06.2015.

⁵ Nimetati territoriaalse eristaatuse tõttu ka territoriaalkorpusteks või territoriaalseteks laskurkorpusteks.

⁶ Leningadi, Balti (eri), Lääne (eri), Kiievi (eri), Odessa, Harkovi, Orjoli, Moskva, Arhangel-ski, Uurali, Siberi, Volga-äärne, Põhja-Kaukaasia, Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonnas, juulis ka Kesk-Aasia sõjaväeringkonnas.

NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee (RKK) 20. juuli 1941. aasta määruse kohaselt tuli Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonnas luua sõjaväeringkonna ressurssidest üks laskurdiviis (Bakuus) ning Kesk-Aasias kaks ja Põhja-Kaukaasias viis ratsaväediviisi. Iga ratsaväediviisi koosseisuks määrati 2939 võitlejat ja need tuli teenistusse kutsuda kohalike reservväelaste seast. Iga diviisi 3141 hobust tuli mobiliseerida rahvamajandusest.⁷

Rahvusüksused moodustas kohalik sõjaväeringkond valdavas osas kohalikest elanikest, kuid alusdokumentides pole öeldud, et tegu on rahvusväeosadega. RKK 28. juuli otsuses oli märgitud, et kasutada võib ka teistest NSV Liidu piirkondadest Põhja-Kaukaasiasse evakueeritud sõjaväekohuslasi.

Kaukaasia rahvusväeosadega olid asjad jätkuvalt segased. RKK 11. augusti 1941. aasta määrusega kästi Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonnas alustada 15 laskurdiviisi loomist.⁸ RKK 14. oktoobri 1941. aasta otsusega pidi Taga-Kaukaasia sõjaväeringkond kolme tagavarapolgu baasil formeerima veel kolm laskurdiviisi (nr. 61, 151 ja 223), isikkoosseisuga à 11 500 sõjaväelast.⁹ Samas pole määrustes konkreetselt öeldud, et need on rahvusdiviisid; võimalik, et see oli sõnastatud konkreetsete diviiside formeerimismäärustes, mida pole siinkirjutaja kasutada saanud. Igal juhul nimetatakse kirjanduses eelnimetatud määruste alusel 1941. aasta suvel ja sügisel loodud diviisidest rahvusväeosadeks vähemalt seitset: 223. ja 402. aserbaidžaaani, 89., 408. ja 409. armeenia ning 392. ja 406. gruusia laskurdiviisi.

Ekslikult on esimeste rahvusväeosade kategooriasse arvatud üksusi, mis olid tegelikult olemas enne sõda (need olid enamasti loodud 1920.

⁷ Постановление ГКО СССР № 218сс, 20.07.1941, „О формировании в Закавказском военном округе, за счет ресурсов округа, одной стрелковой дивизии,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0218.html>, 7.09.2015; Постановление ГКО СССР № 225сс, 20.07.1941, „О сформировании семи кавалерийских дивизий в районах Северного Кавказа и Средней Азии,“ <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0225.html>, 7.09.2015.

⁸ Постановление ГКО СССР № 459с, 11.08.1941, „О формировании стрелковых и кавалерийских дивизий,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0459.html>, 7.09.2015.

⁹ Приказ Народного Комиссара Оборона СССР № 00104, 14.10.1941, („Сформирование 61, 151, 223-й стрелковых дивизий (все 2-го формирования) Закавказского фронта“), <http://www.soldat.ru/doc/nko/text/1941-00104.html>, 7.09.2015.

aastatel ning enne 1930. aastate puhastusi ja sõjaväereforme olid need territoriaalväeosad) ning osalesid lahingutegevuses juba 1941. aasta suvel ja sügisel. Kuigi nende rahvuslik koosseis võis paljuski vastata rahvusväeosa tunnustele, nimetati need rahvusväeosadeks ümber mõnevõrra hiljem, enamasti pärast ümberformeerimist 1941. või 1942. aastal.

Gruusias formeeriti 9. ja 47. mägi-laskurdiviis ning 63. laskurdiviis,

Aserbaidžaanis 77. mägi-laskurdiviis,

Armeenias 76. mägi-laskurdiviis,

Kaukaasias 306. laskurpolk,

Tadžikistanis 20. mägi-ratsaväediviis,

Turkmenistanis 18. ratsaväediviis ning 72. ja 86. mägi-laskurdiviis,

Usbekistanis 19. ratsaväediviis.

Esimene NSV Liidu ja Saksamaa sõja ajal moodustama hakatud Punaarmee üksus, mille puhul kasutati ühetähenduslikult rahvusüksuse nimetust, oli 201. läti laskurdiviis. Seda hakati komplekteerima RKK 1941. aasta 3. augusti määruse alusel (vt lk 207–208).¹⁰

Laiemas ulatuses hakati rahvuslikul põhimõttel üksusi looma RKK 1941. aasta 13. novembri otsuse alusel. Formeerida tuli:

Kasahhi NSVs 2 ratsaväediviisi ja 2 üksikut laskurbrigaadi,

Kirgiisi NSVs 3 ratsaväebrigaadi,

Tadžiki NSVs 1 ratsaväediviisi ja 2 üksikut laskurbrigaadi,

Turkmeeni NSVs 2 ratsaväediviisi ja 2 üksikut laskurbrigaadi,

Usbeki NSVs 2 ratsaväediviisi ja 9 üksikut laskurbrigaadi,

Baškiiri ANSVs 2 ratsaväediviisi,

Kalmõki ANSVs 2 ratsaväediviisi,

Tšetšeeni-Inguši ANSVs ja Kabardiini-Balkaari ANSVs

2 ratsaväediviisi (kaks polku igast rahvusest).

Kokku loodi 20 ratsaväediviisi, 3 ratsaväebrigaadi ja 15 üksikut laskurbrigaadi. Üksused tuli moodustada usaldusväärsetest kohalikest ela-

¹⁰ Постановление ГКО СССР № 383с, 3.08.1941, „Вопросы ЦК КП(б)Латвии“, – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0383.html>, 7.09.2015.

nikest, kes ei tohtinud olla vanemad kui 40-aastased. Ohvitseridena võis vajaduse korral kasutada ka venelasi.¹¹

Kuu aega hiljem, 1941. aasta 18. detsembril, andis RKK käsu alustada 7. eesti ja 16. leedu laskurdiviisi formeerimist.¹² 1942. aasta kevadel moodustati veel 249. eesti laskurdiviis ja sama aasta sügisel ühendati eesti diviisid 8. laskurkorpuseks (vt 212–213).

1942. aasta 28. juulil anti käsk moodustada Põhja-Kaukaasia sõjaväeringkonnas 7–8 laskurdiviisi kohalikest kutsealustest, kes olid sündinud 1924. ja 1925. aastal, ning kuni 55-aastastest sõjaväekohuslastest. Eraldi rõhutati, et sõjaväkke ei tohi kutsuda Tšetšeeni-Inguši ja Kabardiini-Balkaari autonoomsete vabariikide mägirahvaid.¹³

Viimasena loodi rahvusüksusena 1944. aasta juunis 130. läti laskurkorpus, mille 308. läti laskurdiviis oligi kõige viimasena moodustatud rahvusdiviis. Pärast 1942. aastat (1943. aasta juulis) formeeriti veel 296. gruusia laskurdiviis, mis jäi sõja lõpuni rinde reservi.

Kokku moodustati aastatel 1941–1944 rahvusüksustena 2 laskurkorpust (eesti ja läti), 26 laskur- ja mägi-laskurdiviisi, 22 ratsaväediviisi ning 18 üksikut laskurbrigaadi.

Enamik laskur- ja mägi-laskurdiviise saadeti tegevväkke ning enamik osales ka pikemat või lühemat aega lahingutegevuses. Küll ei saa seda öelda ratsaväediviiside ja üksikute laskurbrigaadide, eelkõige RKK 13. novembri 1941. aasta otsuse alusel moodustama hakatud üksuste kohta. Nii ei formeeritud lõpuni ühtegi määruses ette nähtud tadžiki, kirgiisi ega tšetšeeni-inguši rahvusväeosa. Lahingutes osalesid ainult 87. turkmeeni, 90. usbeki ning 100., 101. ja 102. kasahhi üksik laskurbrigaad ning 110. kalmõki ja 112. baškiiri ratsaväediviis.

¹¹ Постановление ГКО СССР № 894сс, 13.11.1941, „О формировании национальных войсковых соединений“, – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0894.html>, 7.09.2015.

¹² Постановление ГКО СССР № 1041сс, 18.12.1941, „О сформировании Литовской стрелковой дивизии“, – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1041.html>, 7.09.2015; Постановление ГКО СССР № 1042сс, 18.12.1941, „О сформировании эстонской стрелковой дивизии“, – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1042.html>, 7.09.2015.

¹³ Постановление ГКО СССР № 2114сс, 28.07.1942, „О сформировании 7–8 стрелковых дивизий в Северо-Кавказском военном округе“, <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/2114.html>, 7.09.2015.

1942. aasta 3. märtsil andis NSV Liidu kaitse rahvakomissar kõrgema ülemjuhatause peakorteri otsuse põhjal käskkirja likvideerida või ümber formeerida 20 alakomplekteeritud ratsaväediviisi, neist 9 rahvusdiviisi. Tuli lõpetada 96. kasahhi, 98. turkmeeni, 109. kirgiisi, 111. kalmõki, 113. baškiiri ning 101., 102. ja 103. usbeki diviisi formeerimine ning anda nende isikkoosseis üle täienduseks 97. turkmeeni, 99. ja 100. usbeki, 105. ja 106. kasahhi, 107. ja 108. kirgiisi, 110. kalmõki ja 112. baškiiri ratsaväediviisidele või vastavate rahvusväeosade tagavarapolkudele. Seevastu 114. tšetšeeni-inguši ratsaväediviis tuli ümber formeerida üksikuks ratsaväepolguks. Ülejäänud mehed saadeti Põhja-Kaukaasia sõjaväeringkonna 29. tagavara-ratsaväepolku.¹⁴

16. märtsil 1942 andis kaitse rahvakomissar veel kaks käskkirja rahvusväeosade kohta. Esiteks kästi ümberformeerimisele saata hulk ratsaväekorpusi, -diviise, -polkused ning ratsaväeüksuste juurde kuulunud teisi väeosi, teiste hulgas 100. usbeki, 106. kasahhi ja 108. kirgiisi ratsaväediviis ning 225. üksik tšetšeeni-inguši ratsaväepolk. Ümberformeerimine tuli lõpetada sama aasta 10. aprilliks.¹⁵ Teiseks otsustati vähendada rahvuslike laskurbrigaadide arvu 15-lt 5-le. Alles jäeti 87. turkmeeni, 90. ja 94. usbeki, 100. ja 101. kasahhi üksik laskurbrigaad ning nende formeerimine tuli lõpule viia. Likvideeriti 89., 91., 92., 93., 95., 96., 97. usbeki, 98. ja 99. tadžiki ning 88. turkmeeni üksik laskurbrigaad. Rahvusväeosade täienduse ja väljaõppe tarbeks formeeriti 1. kasahhi, 2. usbeki ja 1. turkmeeni üksik tagavara-laskurpolk. Likvideeritavate laskurbrigaadide isikkoosseis kästi jagada teiste rahvuslike laskurbrigaadide vahel.¹⁶

Formeerimise lõpetamist ja üksuste likvideerimist põhjendati juhtiv- ja isikkoosseisu nappusega, kuid see oli ainult üks põhjus. Sõjaväe-

¹⁴ Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0043, 3.03.1942, „О переформировании кавалерийских соединений“, http://ww2doc.pochta.ru/nko/1942/NKO1942_ss_0043.html, 26.06.2015.

¹⁵ Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0054, 16.03.1942, „О мерах по повышению боеспособности кавалерийских соединений и частей“, http://ww2doc.pochta.ru/nko/1942/NKO1942_ss_0054.html, 26.06.2015.

¹⁶ Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0051, 16.03.1942, „О мерах по повышению качества подготовки национальных формирований и улучшению их материального обеспечения“, http://ww2doc.pochta.ru/nko/1942/NKO1942_ss_0051.html, 26.06.2015.

kohustuslastest nendes piirkondades puudust ei olnud, hoopis Kesk-Aasia ja Kaukaasia rahvaste motivatsioon Punaarmees võidelda ei olnud suur. Algas mobilisatsioonist kõrvalehoidmine ja deserteerumine. Esimesed kogemused näitasid ka äärealade elanike massilist sakslaste poole üleminekut. Rahvusüksuste võitlusmoraal polnud edaspidigi kuigi kõrge.¹⁷ Taga-Kaukaasia rinde põhja väegrupi poliitosakonna ülem brigaadikomissar Halil Nadoršin hindas oma 18. oktoobri 1942. aasta kirjas Punaarmee poliitilise peavalitsuse ülemale Aleksander Štšerbakovile viletsaks 2 gruusia, 3 aserbaidžaani ja 2 armeenia diviisi lahingumoraali. Otsiti ka põhjusi. Rõhutati, et valdav osa üksuste mitteenelasi ei oska vene keelt ja suur osa on kirjaoskamatud. Üle poole isikkoosseisust oli teenistusse kutsutud viimase poole aasta jooksul ega olnud lahingutes osalenud. Poliittöö hinnati viletsaks ja üldised meelolud vastavaks, sest suur osa poliittöötajaid ei osanud kohalikku keelt.

Pikalt käsitleti deserteerumist. Eraldi toodi esile ebausaldusväärseks tunnistatud 89. armeenia ja 223. aserbaidžaani laskurdiviis; viimasest deserteerus rindele saatmise ajal koos relvade ja laskemoonaga 168 võitlejat. Erakordselt madalat moraali näitas esimestest päevadest peale rindel üles 89. laskurdiviis: positsioonid jäeti maha, lahinguväljale jäeti ka suurtükid ja transpordivahendid ning üle 400 punaarmeelase jooksis vaenlase poolele üle. See diviis olevat olnud „võimetu täitma mistahes tõsisemat ülesannet“. Moraalselt ebaküpseks loeti ka 392. gruusia laskurdiviis, kust pärast lahingusse saatmist 1942. aasta oktoobris jooksis esimese nelja päevaga üle 117 punaarmeelast.¹⁸

Kokkuvõttes formeeriti lõpuni ja arvati tegevarmee koosseisu 66 rahvusdiviisist ja -brigaadist ainult 37 (sh need, mis olid loodud juba

¹⁷ Vt Tiit Noormets, „Vastupanuliikumised Nõukogude Liidus Teise maailmasõja algusperioodil 1939–1941,“ – *Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides*, koost. Tiit Noormets (Tallinn: Riigiarhiiv, 2003), 11–41.

¹⁸ Донесение начальника политического отдела Северной группы войск Закавказского фронта бригадного комиссара Х.С. Надоршина начальнику Главного политического управления Красной Армии А.С. Щербакову о состоянии национальных дивизий в составе Северной группы войск Закавказского фронта, 18.10.1942, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов*, 3, 2 „От обороны к наступлению“ (1 июля – 31 декабря 1942 г.) (Москва: Издательство Русь, 2003), 399–403.

enne sõda, samuti sõja ajal moodustatud eesti, läti ja leedu üksused): 23 laskur- ja mägi-laskurdiviisi, 6 ratsa- ja mägi-ratsaväediviisi ning 8 üksikut laskurbrigaadi. Kõiki neid siiski rindele ei saadetud.

Kaks korda formeeriti 77. mägi-laskurdiviisi. Kui 1941. aastal oli see üldvägede diviis, siis järgmise aasta märtsis formeeriti see ümber 77. aserbaidžaani laskurdiviisiks. Sama kehtib 1942. aasta märtsis ümberformeeritud 416. aserbaidžaani laskurdiviisi kohta. Kaks korda formeeriti veel 223. aserbaidžaani laskurdiviis.

Osa rahvusväeosi sai sõja ajal kaardiväe aunimetuse ja uue numbri:

- 112. baškiiri ratsaväediviis → 16. baškiiri kaardiväe ratsaväediviis (veebr 1943)
- 76. mägi-laskurdiviis → 51. armeenia kaardiväe laskurdiviis (nov 1941)
- 20. mägi-ratsaväediviis → 17. tadžiki kaardiväe ratsaväediviis (sept 1943)
- 86. mägi-laskurdiviis → 128. turkmeeni kaardiväe mägi-laskurdiviis (okt 1943)

Osa 1942. aastal Kaukaasias võidelnud üldvägede diviise formeeriti rahvusväeosadeks:

- 349. laskurdiviis → 349. gruusia laskurdiviis (sept 1942)
- 276. laskurdiviis → 276. gruusia laskurdiviis (dets 1942)

Oli ka vastupidiseid juhtumeid:

- 87. turkmeeni üksik laskurbrigaad → 76. laskurdiviis (1943)
- 100. kasahhi üksik laskurbrigaad → 1. laskurdiviis (1943)¹⁹

¹⁹ Николай Кирсанов, Сергей Дробязко, „Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта,“ –<http://gkaf.narod.ru/kirillov/ref-liter/oi2001-6-war.html>, 26.06.2015 (avaldatud: *Отечественная история* 6 (2001): 60–75); В. Градосельский, „Национальные воинские формирования в Великой Отечественной войне,“ <http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>, 26.06.2015; Николай Кирсанов, „Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов,“ – http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5807, 26.06.2015; Алексей Безугольный, „Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г.,“ *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*,

1942. aasta augustis moodustati Kaug-Ida rindel NSV Liidu kodanikest hiinlastest ja korealastest 88. üksik laskurbrigaad. See võitles 1945. aasta augustis Mandžuurias, pärast seda, kui NSV Liit oli astunud sõtta Jaapani vastu.

Kuni 1944. aastani puudus rahvusväeosadel seaduslik alus, sest nende olemasolu polnud fikseeritud ei NSV Liidu ja liiduvabariikide konstitutsioonis ega Punaarmee määrustikes. Formeerimiseks piisas sõjaaegse kõrgeima võimu kandja, riikliku kaitsekomitee otsusest. Rahvusväeosi käsitlevates otsustes on aga selge korraldus, et formeerimine peab toimuma sõjaväeringkonna (või rinde) tihedas koostöös liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide partei- ja nõukogude asutustega. Mõnikord pidid liidu- ja autonoomsed vabariigid korraldama rahvusväeosade varustamise oma ressursidest. Näiteks eelnimetatud RKK 13. novembri 1941. aasta otsuse järgi tuli varustus, relvastus, vormid ja toidumoon eraldada liidu- ja autonoomsete vabariikide ressursidest. Alles pärast formeerimist pidi varustamine minema kaitse rahvakomissariaadi eelarvesse. Seega pandi kohalikele partei- ja nõukogude organitele väeosade moodustamisel kohustusi, mida neil varem ei olnud.

N-ö seadusetus lõpetati 1944. aastal, mil 26. jaanuaril otsustas ÜK(b) P KK Poliitbüroo muuta NSV Liidu konstitutsiooni ja reorganiseerida üleliiduline kaitse rahvakomissariaat liidulis-vabariiklikuks. Sellega said liiduvabariigid õiguse omada väekoondisi. Järgmisel päeval kogunenud ÜK(b)P KK pleenum kinnitas otsuse ja NSV Liidu Ülemnõukogu (ÜN) võttis 2. veebruaril 1944 vastu otsuse „Liiduvabariiklike sõjaväeliste koondiste kohta“. Selle alusel võtsid liiduvabariikide ülemnõukogud vastu samasisulised seadused ja muutsid liiduvabariikide konstitutsioone, kuhu nüüdsest olid sisse kirjutatud ka „vabariiklikud sõjaväekoondised“. Eesti NSV ÜN võttis niisuguse seaduse vastu sama aasta 17. septembril.²⁰

10 (2009), *The Integration of Non-Russian Servicemen in the Imperial, Soviet and Russian Army*, <http://pipss.revues.org/3724#tocfrom1n1>, 26.06.2015; vt ka Николай Кирсанов, *В боевом строю народов-братьев* (Москва: Мысль, 1984).

²⁰ Vt Peeter Kaasik, „Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus aastatel 1940–1956,“ – *Eesti sõjaajaloo aastaraamat* nr 1 (7) (2011): *Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses*, peatoim. Toomas Hiio (Viimsi–Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, TLÜ Kirjastus, 2012), 136–139; Peeter Kaasik, „Eesti NSV liiduvabariiklikud sõjaväeasutused ja rahvusväeosad

Olgu siinkohal öeldud, et „liiduvabariiklikud väekoondised“ on eufemism, sest liiduvabariikide valitsustele ei allutatud neid väeosi kunagi. Siiski säilitati Nõukogude armee rahvusväeosad Balti ja Taga-Kaukaasia liiduvabariikides kuni 1956. aasta märtsini.²¹

Balti riikide kodanikest moodustatud Punaarmee üksused

Territoriaalkorpused 1940–1941

Eesti, Läti ja Leedu relvajõudude saatuse küsimus kerkis Moskvast üles hiljemalt pärast Balti riikide okupeerimist 1940. aasta suvel. Esialgu puudus Nõukogude juhtkonnal selles asjas ühtne seisukoht. Kaitse rahvakomissar marssal Semjon Timošenko tegi juba oma 17. juuni ettekan- des ÜK(b)P KK peasekretärile Jossif Stalinile ning RKN esimehele ja välisasjade rahvakomissarile Vjatšeslav Molotovile ettepaneku alustada okupeeritud riikide sõjavägede kohest desarmeerimist ja likvideeri- mist.²² Siiski säilitati Balti riikide sõjaväed mõneks ajaks ja liideti hiljem Punaarmeelega.

15. augustil esitas marssal Timošenko Stalinile ja Molotovile projekti, mis käsitles Balti riikide relvajõudude ümberkorraldamist Punaarmee kolmeks laskurkorpuseks. Projekti alusel koostati ÜK(b)P KK ja NSV Liidu RKNi määrus ning 17. augustil allkirjastas Timošenko käskkirja laskurkorpuste formeerimise kohta.

ning nende funktsioonid Teise maailmasõja järgsetel aastatel,“ – *Eesti ajaloo 19.–20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 19 [26], koost. Tõnu Tannberg; toim. Kai Tafenu (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 423–429.

²¹ Vt Peeter Kaasik, „Estonian national units in the Soviet Army,“ – *Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009), 83–94.

²² Михаил Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (документы, факты, суждения)* (Москва: Вече, 2000), 206.

Moodustati

- 22. Eesti territoriaalne laskurkorpus – ülem kindralmajor Gustav Jonson, hiljem kindralmajor Aleksander Ksenofontov (koosseisus 180. ja 182. laskurdiviis ning korpuseväeosad);
- 24. Läti territoriaalne laskurkorpus – ülem kindralleitnant Roberts Klaviņš, hiljem kindralmajor Kuzma Katšanov (koosseisus 181. ja 183. laskurdiviis ning korpuseväeosad);
- 29. Leedu territoriaalne laskurkorpus – ülem kindralleitnant Vincas Vitkauskas, hiljem kindralmajor Aleksandr Samohhin (koosseisus 179. ja 184. laskurdiviis ning korpuseväeosad).²³

Territoriaalsel alusel loodud korpused komplekteeriti endiste Balti riikide armeede ajateenijate ja kaadrisõjaväelastega, Punaarmeeist pärinesid esialgu ainult üksikud sõjaväelased. Balti riikide territoriaalkorpustele kui ajutistele üksustele sõjaaegseid koosseise ei määratudki. Ühe diviisi isikkoosseis oli ainult 6000 võitlejat. Diviisi kuulus juhatus, 3 laskurpolku, kergesuurtükiväepolk, haubitsapolk, luurepataljon, sidepataljon, sapööripataljon, tankitõrjedivisjon ja õhukaitse suurtükiväedivisjon. Lisandusid järgmised korpuseväeosad: juhatus, suurtükiväepolk, sapööripataljon, sidepataljon, õhukaitse suurtükiväedivisjon ja lennueskadrill kokku 3142 sõjaväelasega.²⁴ Korpuste koosseisu arvati veel vastavalt Tallinna, Riia ja Vilniuse jalaväe sõjakoolid, mis pidid ette valmistama riviohvitsere rühmaülema tasemel.²⁵

Korpused polnud täielikult komplekteeritud. 20. oktoobri 1940. aasta seisuga oli 22. Eesti territoriaalkorpuse koosseisus 10 738 sõjaväelast, 24. Läti territoriaalkorpuses 15 785 ja 29. Leedu territoriaalkorpuses 15 300 sõjaväelast.²⁶

Territoriaalkorpusi käsitati ajutise lahendusena ja nende tegevusaeg piirati ühe aastaga. Kui NSV Liidu ja Saksamaa vahel poleks alanud sõda,

²³ Руслан Иринархов, *Прибалтийский Особый...* (Минск: Харвест, 2004), 20–22, 31–33.

²⁴ Läti ja Leedu korpus erinesid Eesti omast selle poolest, et mõlemas nähti ette moodustada veel ratsaväepolk 1175 sõjaväelasega.

²⁵ Näiteks Tallinna jalaväe sõjakooli koosseisus oli kaks laskurpataljoni, üks kuulipildujamiinipildujarood ja poliitjuhtide rood.

²⁶ Сведения численного и боевого состава ПриБОВО по состоянию на 20.10.40 г., <http://rkka.ru/ihandbook.htm>, 26.06.2015.

oleksid need 1941. aasta teisel poolel reorganiseeritud tavalisteks eksteritoriaalseteks laskurkorpusteks.²⁷

Kolme territoriaalkorpuse edasine käekäik oli üsna ühesugune. Kehitima hakkasid punaväe määrustikud ja õppekavad. Eesti, Läti ja Leedu relvajõudude vara (relvad, laskemoon, tehniline varustus, transpordivahendid, elamufond, kasarmud, laagrid, töökojad, polügonid, lennukväljad, haiglad jm) anti üle Punaarmeele, korpustele jäeti vaid hädavajalik. Säilitati senine vorm, asendati ainult eraldusmärgid; vormimüsidele kinnitati Punaarmee punased viisnurgad. Arvatavasti olid need puhtpraktilised kaalutlused, sest kolme korpuse ümberröivastamine oleks nõudnud suuri väljaminekuid, ning et 1940. aasta detsembrini olid korpused liiduvabariikide eelarves, oli see ka majanduslikult võimatu. Samamoodi polnud põhjust vahetada välja relvastust. Suur osa püssidest olid niikuinii Vene Mossin-Nagant-tüüpi vintpüssid, muu varustuse välja vahetamine eeldanuks aga suuri kulutusi ja ümberõpet. Üleminekuajal alustati korpuste puhastamist „ebausaldusväärsest elemendist“. Samuti seati sisse põhjalik kontroll ohvitseride üle, mida teostasid Punaarmeesaadetud üksuseülemate asetäitjad, poliittöötajad, korpuste sõjatribunallid, diviiside prokuratuurid ja eriosakonnad (vastuluure²⁸).

Ohvitseride ja alamväelaste errusaatmine või arreteerimine algas kohe 1940. aasta suvel. „Puhastus“ kestis terve aasta ja 18. mail 1941 tegi Balti erisõjaväeringkonna poliitvalitsuse ülem Karp Rjabtši kokkuvõtte tehtust: 1. maini 1941 oli erinevatel põhjustel teenistusest kõrvaldatud 1456 Eesti, Läti ja Leedu ohvitseri, paljud neist olid antud tribunali

²⁷ See tuleb välja ka territoriaalkorpuste formeerimise käskkirja pealkirjast: „Balti territoriaalkorpuste ümberkujundamisest eksteritoriaalseteks,“ (Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0191, 17.08.1940, „О переобразовании прибалтийских территориальных корпусов в экстерриториальные“).

²⁸ Vastuluuret teostas Punaarmees kuni 1941. a alguseni NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaadi riikliku julgeoleku peavalitsuse eriosakond. Veebruaris 1941 reorganiseeriti peavalitsus iseseisvaks riikliku julgeoleku rahvakomissariaadiks, eriosakond allutati vormiliselt kaitse rahvakomissarile ja nimetati kaitse rahvakomissariaadi kolmandaks valitsuseks. Tegelikult allus see jätkuvalt eelkõige julgeolekule ja alles seejärel sõjaväele. Eriosakondade ülesanne sõjaväeringkondade, korpuste ja diviiside juhatuste juures oli võidelda kontrrevolutsiooni, spionaazi, diversiooni, kahjuluse ja nõukogudevastaste ilmingutega sõjaväes ning koguda sõjaväelaste kohta kompromiteerivaid materjale.

alla.²⁹ Repressioonid kulmineerusid sama aasta juunis vahetult enne sõja algust Saksamaaga. Kõigepealt kutsuti korpuste juhtkonnad ja kõrgemad ohvitserid juuni alguses Moskvasse Vorošilovi-nimelisse kindralstaabi akadeemiasse, Frunze-nimelisse sõjaväeakadeemiasse ja Dzeržinski-nimelisse suurtükiväe akadeemiasse täiendõppele.³⁰ On väidetud, et see pidi täitma kahte eesmärki: allutada rahvuslikud väekoondised lõplikult Punaarmee komandöridele ja repressseerida korpuste rahvuslik juhtkond reakosseisust eest varjatult. Kui esimeses eesmärgis pole kahtlust ning korpuste senised eesti, läti ja leedu kõrgemad ja vanemohvitserid asendatigi Punaarmee ohvitseridega, siis teine väide on kahtlasem. Pole lõpuni välistatud, et Balti riikide kõrgemat sõjaväelist juhtkonda kavatseti pärast ümberõpet tõepoolest kasutada Punaarmees. Esiteks alustasid kõik kolm akadeemiat erikursust, teiseks arreteeriti enamik Eesti, Läti ja Leedu ohvitseride akadeemiates alles pärast Nõukogude-Saksa sõja puhkemist ning kolmandaks ei arreteeritud kõiki kursustele suunatud ohvitseride.

1941. aasta 14. juuni küüditamise ühe osana arreteeriti umbes 1000 Eesti, Läti ja Leedu territoriaalkorpuste ohvitseri.³¹ Riikliku julgeoleku rahvakomissar Vsevolod Merkulov esitas 17. juunil ÜKP KK-le küüditamisettekande,³² mille kohaselt oli territoriaalkorpustes arreteeritud 933 sõjaväelast (Eestis 224, Lätis 424 ja Leedus 285). Ohvitseride

²⁹ Ago Pajur, „Sõjaväelaste repressseerimine“, *Sõja ja rahu vahel, II kd. Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, toim. Meelis Maripuu (Tallinn: S-Keskus, 2010), 464.

³⁰ Oli ka erandeid, kuid üldiselt kutsuti Moskvasse korpuste ülemad ja staabiülemad, diviiside ülemad ja staabiülemad, laskurpolkude ülemad, korpuste suurtükiväeülemad, diviiside suurtükiväeülemad ja diviisi suurtükiväe staabiülemad ning suurtükiväepolkude ülemad ja staabiülemad.

³¹ Ohvitseride käsitati ühe küüditatavate kategooriana. NSV Liidu NKGB koostatud küüditamisoperatsiooni projektis 16. maist 1941 (see sai aluseks samasisulisele ÜKP KK ja NSV Liidu RKN määrusele) on eraldi kategooriana märgitud: „Endised poola, leedu, läti, eesti ja valgekaartlikud ohvitserid, kelle kohta on kompromiteerivat materjali.“ Vt Проект постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР „О мероприятиях по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от антисоветского, уголовного и социально опасного элемента“, *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, 1, Накануне, 2 (1 января – 21 июня 1941 г.), ред. коллегия С. В. Степашин (председатель) и др. (Москва: Книга и бизнес, 1995), 144–146.

³² Докладная записка НКГБ СССР № 2288/М в ЦК ВКП(б), по изъятию антисоветского, уголовного и социально опасного элемента в Литве, Латвии и Эстонии, 17.06.1941, –

arreteerimise kohta on esitatud erinevaid arve, see on tingitud andmete lünklikkusest ja arvutuste erinevatest lähtekohtadest.³³

Balti territoriaalkorpuste ühisjoon oli seegi, et 1941. aasta kevadel – enne sõja puhkemist – oli alanud ajateenijate demobiliseerimine ning kohapealt uusi ajateenijaid enam korpustesse ei suunatud. Edaspidi tuli täiendus teistest liiduvabariikidest.³⁴

NSV Liidu ja Saksamaa sõja puhkedes suurendati 22. korpus Punaarmee sõjaaegse tüüpkoosseisuni ja osaliselt jõuti teha seda ka Lätis, kuid mitte Leedus (sakslaste kiire edasiliikumise tõttu). 22. territoriaalkorpuses oli 1941. aasta juuni lõpus eesti sõjaväelasi 26% ja nende osakaal vähenes edaspidi: juuli lõpuks oli see näitaja 10–15%.³⁵ Augusti lõpus, kui eestlased rindelt kõrvaldati (vt lk 206), oli nende osakaal endise korpuse üksustes³⁶ kahanenud alla 5%. 22. territoriaalkorpus oli alates 1941. aasta juuni lõpust rahvuslik üksus ainult tinglikult – pigem oli tegu korpusega, kus teenis ka eestlasi.

24. läti territoriaalkorpus taganes 1941. aasta juuli alguses Latgale kaudu Pihkvamaale. 183. laskurdiviis, mis oli eelnevates lahingutes

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, 1, 2, 247–248.

³³ Näiteks kirjutatakse uusimas Leedu ajalookäsitluses okupatsioonide perioodi kohta, et 1940–1941 viidi sunniviisil Leedust ära 414 ohvitseri (välja arvatud need, kes läksid erru pärast iseseisvuse kaotust), kellest 195 hukati või surid vangistuses. Vähemalt 220 ohvitseri tapeti, sealhulgas 24 meest, kes tapeti Nõukogude-Saksa sõja alguses. *Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania*, General Editor Arvydas Anušauskas (Vilnius: The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015), 84.

³⁴ Territoriaalkorpusest vt: Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks,“ *Sõja ja rahu vahel*, II kd, 262–321; Борис Петров, „Вооруженные формирования Прибалтики накануне и в начале Великой Отечественной войны,“ *Военно-исторический архив* 10 (2000): 269–299; Aleksandr Tšapenko, „Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. Territoriaalkorpuseks 1940–1941,“ – *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006, 1941. aasta Eestis* (Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007), 39–53.

³⁵ Tegelikult oli eestlaste osakaal korpuses tervikuna väiksem, sest siin ei arvestata korpusele allutatud 183. laskurdiviisi.

³⁶ 23. augustil 1941 likvideeriti Kõrgema Ülemjuhatause Peakorteri 15. juuli 1941. a direktiivi kohaselt korpusetasand ning diviisid allutati otse armeejuhatustele. Vt Директива Ставки Верховного главнокомандования командующим фронтам, армий, округов № 01, 15.08.1941, – *1941 год: в 2 книгах*, 2, [апрель 1941 – декабрь 1941], научный редактор В. П. Наумов (Москва: Международный фонд Демократия, 1998), 471–472.

kandnud suuri kaotusi (15. juuliks oli rivis 3541 sõjaväelast, suurtükivägi oli kaotatud peaaegu täielikult), allutati 22. laskurkorpusele ja 181. laskurdiviis saadeti ümberformeerimisele.³⁷ Osa lätlastest sõjaväelasi suunati alates 1941. aasta augustist formeeritud 201. läti laskurdiviisi (vt lk 207–208). 184. leedu laskurdiviis sattus Vilniuse piirkonnas piiramisrõngasse ja purustati.³⁸ Isikkoosseis võeti vangi (või jooksis üle). 179. laskurdiviisil õnnestus ümberpiiramist vältida, see allutati 22. armeele ja saadeti Smolenski alla, kus ta kandis suuri kaotusi ja saadeti 1941. aasta augustis ümberformeerimisele.³⁹

22. territoriaalkorpuse diviisid ja korpuseüksused püsisid koos kuni 1941. aasta septembrini ning võitlesid Loode-Venemaal Porhovi, Soltsõ, Hilovi, Dno, Staraja Russa, Lužno ja Ilmeni järve piirkonnas. 180. diviis suruti 1941. aasta septembri alguses Ilmeni järve kagunurka Nevi Mohhi soode ja Ilmeni järve vahelisele alale, kuhu ta jäigi mitmeks kuuks kaitsele ning allutati Novgorodi operatiivgrupile. 182. diviis jäi 11. armee alluvusse ning 183. laskurdiviis allutati 18. septembril 27. armeele.

Eesti, läti ja leedu diviisidesse teenima jäänud väheste eesti, läti ja leedu sõjaväelaste lahingutee lõppes 1941. aasta sügisel. Kaitse rahvakomissari ja Punaarmee poliitilise peavalitsuse ülema 28. septembri 1941. aasta ühise korralduse alusel kõrvaldati eestlased, lätlased, leedulased, sakslased, poolakad ja ingerisoomlased rindelt ning saadeti tagalasse tööüksustesse. Otsuse tegemisel oli kaalukeeleks Balti riikidest ja Poolast pärit sõjaväelaste umbusaldamine. Määravaks osutus eelkõige varasem elukoht ja kodakondsus, sest rindelt kõrvaldati ka venelasi, ukrainlasi, juute jt. Varem NSV Liidus elanud eestlased, lätlased, leedulased jt jätkasid teenistust Punaarmee rindeüksustes.⁴⁰

³⁷ Ümberformeeritud 181. laskurdiviis oli 1942. a lõpus Stalingradi all, 1943. a sügisel võitles Tšernigivi piirkonnas ning hiljem Ukrainas ja Poolas.

³⁸ Ümberformeeritud 184. laskurdiviis saadeti 1942. aasta lõpus Stalingradi alla.

³⁹ Ümberformeerituna saadeti 1943. aasta sügisel uuesti rindele.

⁴⁰ Иринархов, 511–513, 519–523; Toe Nõmm, „22. Eesti territoriaalkorpus aastail 1940–1941,“ *Eesti TA toimetised: ühiskonnateadused*, 39, 1 (1990): 48–56; Mati Õun, „Läti ja Leedu rahvusväeosad Punaarmees 1940–1945,“ – *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*, koost. Hanno Ojala

Punaarmee läti, leedu ja eesti rahvusväeosad 1941–1945

Läti rahvusüksused

201. läti laskurdiviisi moodustamist alustati 1941. aasta augustis – miks nõnda varakult, pole teada. Eesti ja leedu rahvusväeosade formeerimise otsus langetati alles sama aasta detsembris. Siinkohal tuleb märkida, et kui endise eesti korpuse üksustest saadeti viimased eestlased minema 1941. aasta oktoobri alguses, siis läti korpusest hakati lätlasti kõrvaldama juba 1941. aasta juulis-augustis. Läti korpuse 181. laskurdiviisi saadeti ümberformeerimisele ja osaliselt kasutati sealt vabanenud inimesi uue läti diviisi loomiseks.

Ettepaneku moodustada uus läti diviis olevat RKK-le teinud Läti K(b)P keskkomitee, ent seda ei maksa ületähtsustada, sest sellistes küsimustes järgnes algatus altpoolt tavaliselt kõrgemalseisva asutuse käsule. Diviisi pidid formeerima Läti NSV partei- ja nõukogude organid koostöös Looderinde juhatusega. Isikkoosseisu pidid moodustama endised „tööliskaardiväe võitlejad, miilitsatöötajad, partei- ja nõukogude töötajad ning teised Läti NSV kodanikud, kes olid Vene NFSV territooriumile evakueerunud“. Sama määrus kohustas asuda moodustama partisanisalku ja -gruppe vaenlase tagalas.⁴¹

Inimesi oli vähe, sest läbi Läti liikus rinne kiiresti; ei jõutud ellu viia mobilisatsiooni Punaarmeesse ega evakueerida suurt osa „nõukogude aktiivist“. Teiselt poolt värvati suur osa aktiivist kas vabatahtlikena või parteilise mobilisatsiooniga nn rahvakaitseüksustesse (hävituspataljonid ja töölispolgud), mida hiljem kasutati läti diviisi formeerimisel.⁴² Erinevalt Eesti hävituspataljonidest ja töölispolkudest, mille isikkoosseis saadeti

(Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, 2007), 237–238; Peeter Kaasik, „Formation of the Estonian Army into the Red Army Rifle Corps,“ – *Estonia 1940–1945*, 786–790.

⁴¹ Постановление ГКО СССР № 383с, 3.08.1941, „Вопросы ЦК КП(б) Латвии“.

⁴² NSV Liidu RKNi 24. juuni 1941. a määruse ja NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaadi (NKVD) 25. juuni 1941. a käskkirja kohaselt alustati hävituspataljonide moodustamist ka Lätis. Vt Постановление СНК СССР, 25.06.1941, „О мероприятиях по борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника в прифронтовой полосе“; Приказ НКВД СССР № 00804, 25.06.1941, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой*

pärast Eestist taganemist tagalasse, koondati Lätist taganenud „hävitajad“ 201. laskurdiviisi. Ida-Lätis moodustatud rahvakaitseüksused olid koos 27. armeega Ostrovi ja Opotška suunas taganenud, ülejäänud taandusid 8. armeega Eestisse.⁴³

Täiskoosseisulise 201. laskurdiviisi koosseisu ülemaks määrati kindral Jānis Veikins (1897–1979), hiljem juhtisid diviisi polkovnik Indriķis Paegle, polkovnik Andrei Frolov ja kindralmajor Detlavs Brantkalns (1898–1979).⁴⁴ 18. detsembril 1941 oli diviisis 10 376 sõjaväelast, kellest umbes 9000 olid 1941. aasta suveni elanud Lätis. Diviis saadeti 1941. aasta lõpus Moskva all rindele, kus kaotati ligikaudu pool isikkoosseisust: 2. jaanuaril 1942 oli diviisis 5965 sõjaväelast. Hiljem saadeti diviisi teistest Punaarmee üksustest ka NSV Liidu kodanikest lätlasi. Pärast täiendust oli diviis 1942. aasta veebruarist kuni 1943. aasta aprillini rindel Lovati soodes Staraja Russa ja Demjanski vahel (1942. a oktoobris saadi 43. kaardiväediviisi nimetus). Demjanski all kaotati taas üle poole isikkoosseisust. Kui 1. novembril 1942 oli ravis 10 853 sõjaväelast, siis kahe kuu pärast, 1. jaanuariks 1943 ainult 3374. Seejärel määras kõrgem väejuhatust diviisi tulevase läti rahvuskorpuse tuumikuna reservi.

Lätlased moodustasid 201. laskurdiviisi esimesest isikkoosseisust ainult poole ja hiljem vähenes nende osakaal veelgi (vt tabel 1).

Отечественной войне, 2, Начало, 1 (22 июня – 31 августа 1941 года), ред. коллегия Н. П. Патрушев (председатель) и др (Москва: Русь, 2000), 64–65, 77–79.

⁴³ 6. juulil 1941 moodustati Tõrva lähedal 1. Läti töölispolk. Pärast Valmiera hävituspataljoni liitmist sellega nädal hiljem oli polgus 1490 hävitajat. Polk anti 10. laskurdiviisi alluvusse ja liideti tegevarmeega. Polgu riismed evakueeriti 28. augustil meritsi Tallinnast Kroonlinna, kus ellujäänud liideti esialgu Punaarmee 10. laskurdiviisi 62. laskurpolguga ja saadeti 1941. aasta augustis 201. läti laskurdiviisi. Tormas formeeriti 14. juulil u 1200 „hävitajaga“ 2. Läti töölispolk, mis allutati 11. laskurkorpuse 125. laskurdiviisile. 1941. a augusti lõpus reorganiseeriti polk Punaarmee 76. üksikuks läti laskurpolguks ja see võitles Ropša piirkonnas. 22. oktoobril 1941 polk likvideeriti ja isikkoosseis saadeti 201. laskurdiviisi. Vt lähemalt Uldis Neiburgs, „Läti hävituspataljonid Eestis 1941. aasta suvel,“ – *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006, 1941. aasta Eestis*, 135–157.

⁴⁴ Mõlemad kindralid olid endised läti punased kütid. D. Brantkalns vangistati Stalini „puhastuste“ ajal ja oli 1938–1940 vangis. J. Veikins saadeti 1938. a erru, kuid kutsuti järgmisel aastal uuesti teenistusse.

Tabel 1. Lätlaste osakaalu muutumine 201. laskurdiviisi isikkoosseisus⁴⁵

Kuupäev	Korpuse isikkoosseis	Neist lätlasi	Lätlaste osakaal
17.09.1942	6357	2693	42,2%
19.10.1942	10 844	5158	47,6%
01.01.1943	5007	2147	42,9%
01.04.1943	4284	1630	38,0%

1. aprilliks 1943 oli venelasi diviisis rohkem kui lätlasi: 1794 (41,9%). Palju oli juute (vastavalt 11,8; 12,3; 10,7 ja 8,4%), enamik neist Lätist. Ukrainlasi oli 1–4%, teisi alla 1%.⁴⁶

1944. aastal alustati 43. kaardiväediviisi ja 1. läti tagavarapolgu alusel laskurkorpuse moodustamist. Selle aasta suvel, enne Punaarmee Lätisse tungimist, formeeriti 1. tagavarapolgu põhjal 308. läti laskurdiviis, mille ülemaks määrati kindralmajor Voldemars Dambergs (1899–1965). Ka kindral Dambergs oli 1938. aastal teenistusest vabastatud ja arreteeritud, kuid ennistati järgmisel aastal Punaarmeesse. Hiljem oli diviisiülemaks polkovnik Martiņš Kalniņš.

Kindralstaabi 5. juuni 1944. a käskkirja alusel liideti 308. laskurdiviis ja 43. läti kaardiväe laskurdiviis 130. läti laskurkorpuseks. Korpuse ülemaks määrati kindral Detlavs Brantkalns, kes andis 43. diviisi üle Alfred Kalniņšile. Sama aasta 1. augustil oli korpuses 15 576 võitlejat, neist lätlasi 36% (7. juuli 1944. a andmed). 1944. aasta suvel, kui Punaarmee Lätti jõudis, hakati korpust täiendama mobiliseeritud lätlastega ning 1945. aasta alguseks oli korpus isikkoosseisu poolest tõepoolest läti rahvusüksus. Korpus tungis Lätisse üle Latgale, läbides Rēzekne ja Daugavpils, ning liikus seejärel läbi Madona Lõuna-Liivimaal ja Krustpils Daugava ääres üle Riia Kuramaale, kus võitles sõja lõpuni.⁴⁷

⁴⁵ Ilze Jermacāne, Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzija: sociālpolitiskie procesi, 1941. gada augusts – 1943. gada aprīlis, promocijas darbs (Rīga: Latvijas Universitāte Vēstures un filozofijas fakultāte Latvijas un Austrumeiropas jauno un jaunāko laiku vēstures katedra, 2014), 371, <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/4956>, 16.08.2015.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ „Latvian units in the Red Army,” <http://archive.today/zXz5l>, 26.06.2015; „Latvian Soldiers in the Red Army 1941–1945,” <http://latvianhistory.com/2013/06/28/latvian-soldiers-in-the-red-army-1941-1945/>, 26.06.2015; Арон Шнейер, „Латышская (Латвийская) дивизия,” – Арон Шнейер, *Плен*, <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/>, 26.06.2015.

Leedu rahvusüksused

Punaarmee leedu üksusi oli veel keerulisem formeerida kui läti omi, sest Leedust pääses NSV Liidu tagalasse väga vähe usaldusväärseid kutse-ealisi elanikke ning ka varem ei elanud NSV Liidus kuigi palju leedulasi. 184. leedu laskurdiviis purustati täielikult ja 179. diviis kandis suuri kaotusi. NSV Liitu taganes 179. diviisist 1500–2000 meest ja 184. diviisist 745 meest.⁴⁸ Nii olid leedulased formeeritavas 16. leedu laskurdiviisis vähemuses,⁴⁹ ent seal oli palju Leedu juute. Diviis moodustati 18. detsembri 1941. aasta RKK määruse alusel.⁵⁰ Formeerijaks pidi olema Moskva sõjaväeringkond koostöös Leedu K(b)P KK ja Leedu NSV RKNiga ning formeerimiskohaks määrati Gorki oblast. Isikkoosseisu pidid moodustama „endise 29. leedu territoriaalkorpuse võitlejad, NKVD ja miilitsatöötajad, nõukogude ja parteiaktiiv ning teistest rahvustest Leedu NSV kodanikud“.

Formeerimine kestis 1941. aasta detsembrist järgmise aasta augustini. Lõpuni formeeritud diviisis oli 10 250 võitlejat, neist leedulasi ainult 36% (venelasi oli 30% ja juute 29%). Umbes 7000 diviisi sõdurit ja ohvitseri olid 1941. aastal Leedus elanud või teeninud. Diviisiülem oli kuni 1943. aasta aprillini kindralmajor Feliksas Baltušis-Žemaitis (1897–1957), kuni 1944. aasta septembrini kindralmajor Vladas Karvelis (1901–1980) ja kuni 1945. aasta maini kindralmajor Adolfas Urbšas (1900–1973).⁵¹

1942. aasta lõpus saadeti diviis Orjoli alla, kuhu jääd 1944. aasta augustini. 15. augustiks 1944 oli diviis kandnud märkimisväärseid kaotusi, alles oli 7260 võitlejat. Seejärel saadeti diviis Leetu, kus see võitles sama aasta novembrini. Pärast lühikest rindelolekut Kuramaal toodi

⁴⁸ *Lithuania in 1940–1991*, 128.

⁴⁹ 16. laskurdiviis (16. Uljanovski punalipuline V. I. Kikividze nim laskurdiviis) formeeriti 1918. aastal. 1939. aastal paigutati see baaside lepingu alusel Eestisse. Diviis purustati 1941. a augustis Põhja-Eestis ja formeeriti uuesti leedu diviisina.

⁵⁰ 18. detsembril 1941 andis RKK ka määruse eesti laskurdiviisi moodustamise kohta.

⁵¹ Kindralmajor Baltušis-Žemaitis oli Punaarmee ohvitser, kes pärast okupatsiooni algust 1940. aastal juhtis lühikest aega nn Leedu rahvaväge; kindralmajor Karvelis oli endine Leedu brigaadikindral ja kindralmajor Urbšas endine Leedu kolonel, kes 1940. aastal Punaarmeesse üle võeti.

diviis Leetu tagasi ja saadeti Klaipedit vabastama (diviis sai hiljem *Klaipeda* aunimetuse). Pärast viibimist Leedus kuni 1945. aasta veebruarini saadeti diviis uuesti Kuramaale, kus võideldi sõja lõpuni. 1945. aasta 27. aprillil oli 16. laskurdiviisis 6038 võitlejat.⁵²

1944/1945. aasta mobilisatsioonidega saadi Leedus kokku kuni 100 000 meest, ent leedu korpust ei moodustatud. Esialgu loodi 1944. aasta oktoobris 50. leedu tagavara-laskurdiviis, mille ülemaks määrati kindralmajor Janas (Jan) Sinkevičius (1901–1970).⁵³ Diviisi saadeti palju rohkem mobiliseeritud, kui koosseisutabel ette nägi; ei olnud korraldatud toitlustamist ega varustamist, puudusid jalanõud ja levisid nakkushaigused. 1944. aasta detsembri esimeseks pooleks oli deserteerunud üle 1000 sõjaväelase. Kaitse rahvakomissari käskkirjaga 23. detsembrist 1944 kästi üleliigne isikkoosseis loovutada Moskva sõjaväeringkonna 5., 18. ja 33. tagavara-laskurdiviisile ning Orjoli sõjaväeringkonna 9. tagavara-laskurdiviisile. Vastuluureorganitel kästi alustada isikkoosseisu puhastamist ebausaldusväärsest kontingendist, mis tuli saata tööüksustesse või vangistada.⁵⁴

⁵² Yvan Leclère, „L'imposition des obligations militaires en Lituanie soviétique, 1940–1953,“ *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 10 (2009), *The Integration of Non-Russian Servicemen in the Imperial, Soviet and Russian Army*, <http://pipss.revues.org/3732#tocto1n1>, 26.06.2015; Арон Шнейер, „16-я Литовская дивизия,“ – Арон Шнейер, *Плен*, <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/>, 26.06.2015. Läti ja leedu rahvusväeosade kohta vt ka Ūun, 237–239; Василий Савченко, *Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной войны* (Рига: Зинатне, 1975); Владас Карвялис, *Освобождение Литовской ССР от гитлеровской оккупации (1944–1945)* (Вильнюс: Минтис, 1975); А. И. Петренко, *Прибалтика против фашизма: советские прибалтийские дивизии в Великой Отечественной войне* (Москва: Европа, 2005), 9–90; *Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945 в трех книгах*, сост. Г. Гурин, К. Орлов и др. (Рига: Лиесма, 1966, 1967, 1969).

⁵³ Teenis Punaarmees alates 1918. aastast. 1942–1944 oli 43. laskurdiviisi (mitte segi ajada 43. kaardiväe laskurdiviisiga) ülem (*Tarybų Lietuvos enciklopedija*, 4: *Simno–Žvorūnė* (Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988), 7; tänan dr Arunas Bubnyst viite eest.

⁵⁴ Приказ № 0049 Народного Комиссара Обороны СССР о серьезных недостатках в 50-й Литовской запасной стрелковой дивизии и наказании виновных, 23.12.1944, http://ww2doc.pochta.ru/nko/1944/NKO1944_ss_0049.html, 26.06.2015.

Eesti rahvusüksused

Erinevalt Lätist ja Leedust jõuti Eestis 1941. aasta suvel mobilisatsioon osaliselt ellu viia ning seetõttu oli Punaarmee eesti üksustes eestlaste osakaal suurem.⁵⁵ Uute eesti rahvusüksuste moodustamine algas 1941. aasta lõpul (vt lk 196) ning 25. detsembril alustati Uurali sõjaväeringkonnas Kamõšlovis 7. eesti laskurdiviisi formeerimist ettenähtud isikkoosseisuga (11 618 võitlejat). 1942. aasta veebruari teisel poolel hakati Tšerbakulis moodustama 249. eesti laskurdiviisi ja veebruaris moodustati ka Uurali sõjaväeringkonnas 1. eesti tagavarapolk.

Sama aasta augustis paigutati eesti diviisid ümber Moskva oblastisse – 7. diviisi Jegorjevskisse ja 249. diviisi Kolomna piirkonda – ning septembris formeeriti nende alusel 8. eesti laskurkorpus. Oktoobris anti juurde korpuseväeosad: 85. korpuse-suurtükiväepolk, side- ja sapööri-pataljon (rindel allutati korpusele ka tankipolkusid). Korpuseväeosades eestlasi enamasti polnud.

1942. aasta detsembris saadeti Kalinini rindele allutatud korpus Velikije Luki lahingusse, kus kaotati surnute, haavatute, ülejooksute, vangilangenute ja teadmata kadunutena üle 10 000 võitleja. Seejärel hakati korpuse suunama ka teistes Punaarmee üksustes teeninud liidueestlasi.

Lahingud Velikije Luki all andsid NSV Liidu kõrgemale juhtkonnale selge signaali 8. eesti laskurkorpuse ebausaldusväärsusest. Poolteise aasta jooksul seda korpust enam lahingusse ei saadetud, erandiks oli ainult korpuse suurtükivägi (Neveli, Novosokolniki ja Narva all). Korpus oli positsioonidel teisejärgulistes rindelõikudes või reservis. Uuesti oli 8. eesti laskurkorpus – seekord Leningadi rinde alluvuses – rindel 1944. aasta sep-

⁵⁵ 2.–4. juulil 1941 mobiliseeriti (kutsuti tegevteenistusse) Eestist Punaarmeesse aastatel 1919–1922 sündinud kutsealused, Venemaale viidi u 8500 meest. Reservväelased mobiliseeriti 22. juulist 24. augustini. Saksa väed olid Lõuna-Eesti maakonnad juuli keskpaigaks juba vallutanud ning valdav osa mobiliseeritud eestlastest oli seetõttu pärit Põhja-Eestist ja saartelt. Kokku viidi NSV Liidu tagalasse umbes 32 000 mobiliseeritud. Tuhandeid sõjaväekohuslase eas Eesti kodanikke jõudis NSV Liidu tagalasse ka hävituspataljonide, töölispolkude, miilitsaüksuste ja evakueeritud ettevõtete koosseisus ning 22. territoriaalkorpusega. Esimestena teenistusse kutsutud kutsealused said lühikest aega väljaõpet Punaarmee tagavaraüksustes, kuid varem või hiljem saadeti enamik mehi erinevatesse tööüksustesse. Vt Tiit Noormets, – „Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941,“ *Estonia 1940–1945*, 431–444.

tembrist novembrini, täites oma ettenähtud vabastajarolli Mandri-Eesti ja Lääne-Eesti saarte vallutamisel koos teiste Punaarmee laskurkorpuste jm üksustega. Sama aasta detsembrist kuni 1945. aasta jaanuarini oldi rannakaitses Lääne- ja Harjumaal ning 1945. aasta märtsist maini võideldi Kuramaal. Suvel 1945 nimetati 8. eesti laskurkorpus ümber 41. eesti kaardiväe laskurkorpuseks ning korpuse 7. ja 249. laskurdiviis vastavalt eesti kaardiväe 118. ja 122. laskurdiviisiks. 1946. aastal korpus demobiliseeriti.⁵⁶

Leedu, läti ja eesti rahvusväeosade formeerimise üks põhjus oli keelebarjäär ja kultuurilised iseärasused,⁵⁷ kuid see oli ka Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvusüksuste formeerimise üks põhjusi. Üsna ühtemoodi aga iseloomustab leedulaste, lätlaste ja eestlaste üksusi Punaarmees pikk formeerimisaeg ning nende kestev hoidmine reservis või vähemtähtsal rindelõigul. Selleks oli mitu põhjust. Esialgu Balti rahvaid, sealhulgas kommuniste ja komso-moli liikmeid, lihtsalt ei usaldatud. 1941. aasta suvel läksid paljud territoriaalkorpuste liikmed, eeskätt leedulased ja eestlased, rindel sakslaste poole üle; sedasama tegi mitu tuhat eestlast 1942. aasta lõpus ja 1943. aasta alguses Velikije Luki all. Ülejooksmist ja deserteerumist tuli ette ka 1944. ja 1945. aastal Baltikumis peetud lahingutes. Pärast sõjaõnne pöördumist Punaarmee kasuks 1943. ja 1944. aastal hakati rahvusüksuste inimressurssi käsitlema juba soveteerimise sõjajärgse jätkamise vaatevinklist – Balti riikide lõplik liitmine NSV Liiduga vajas usaldusväärset personali. Kolmandaks tuli rahvusüksustel täita propagandistlik ülesanne, sest just nemad pidid paistma silma oma kodumaa, aga eeskätt pealinnade „vabastamisel“.⁵⁸

⁵⁶ Vt Peeter Kaasik, „Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942,“ „The 8th Estonian Rifle Corps in northwestern Russia in 1942–1944,“ „The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from summer 1945 in Estonia,“ – *Estonia 1940–1945*, 769–794, 909–926, 1001–1018.

⁵⁷ Seda rõhutati eraldi ka ENSV juhtkonna taotlustes eesti rahvusväeosade moodustamiseks. EKP KK ja ENSV RKN ühisavalduses NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee esimehele 24. oktoobrist 1941 kirjutati: „Kuna valdav enamus mobiliseeritud kontingendist ei valda üldse vene keelt või valdab seda väga halvasti, on vajalik organiseerida neist eesti rahvuslik väeosa...“, *Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale*, peatoim. Ilmar Paul (Tallinn: Eesti Raamat, 1975), 149–150.

⁵⁸ 1944. aastal pöördus EKP KK sekretär Nikolai Karotamm korduvalt NSV Liidu sõjalise juhtkonna poole palvega mitte saata eesti laskurkorpust Narva alla lahingusse. Ta rõhutas, et nii võidaks kaotada väärtuslik inimressurss, mida on vaja tulevaseks soveteerimiseks. Vt nt EKP

Välisriikide kodanikest NSV Liidu territooriumil moodustatud üksused

Poola armee NSV Liidus 1941–1942

23. augustil 1939 sõlmisid NSV Liit ja Saksamaa mittekallaletungilepingu ning selle salajasest lisaprotokollist lähtudes vallutas NSV Liit alates 17. septembrist 1939 Poola idaosa. Poolakad Punaarmeele märkimisväärset vastupanu ei osutanud – vangi võeti sadu tuhandeid Poola kodanikke (mõnel hinnangul kuni pool miljonit). Suur osa statistikas vangivõetuna arvestatud isikutest ei olnud tegevväelased.⁵⁹

NSV Liidu NKVD sõjavangide ja interneeritute peavalitsuse 2. osakonna ülema major A. Bronnikovi 1. novembri 1945. aasta õiendi järgi võeti ainult 130 242 sõjavangi. Võimalik, et nendest olid maha arvatud tsiviilisikud, kohe vabastatud inimesed ja Saksamaale loovutatud sõjavangid.⁶⁰ Ilmselt ei sisalda see arv ka 1940. aastal Katõni massimõrvas hukatud tuhandeid Poola sõjaväelasi.⁶¹ Kui Nõukogude Liit okupeeris

KK sekretäri Karotamme kiri nr 425/cc Leningradi rinde juhatajale armeekindral L. Govorovile, 6. juuni 1944, ERAF 1.1.862.

⁵⁹ Mihhalil Meltjuhovi andmetel võtsid Punaarmee ja NKVD Poolas sõjavangi u 454 700 inimest, sh tsiviilisikud. Poola-saksa ajaloolase Bogdan Musiali hinnangul oli neist sõjaväelasi kuni 250 000. Sama arvu pakub Saksa ajaloolane Joachim Hoffmann. Vt Михаил Мельтюхов, *Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг.* (Москва: Бече, 2001), 367–368; Bogdan Musial, *Kontrrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen: Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen, 2000), 34; Joachim Hoffmann, „Die Sowjetunion bis zum Vorabend des deutschen Angriffs,“ – *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 4, Der Angriff auf die Sowjetunion*, hrsg. vom Militär-geschichtlichen Forschungsamtes (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987), 83–84.

⁶⁰ Справка о количестве военнопленных поляков содержащихся в лагерях НКВД в 1939–1941, – *Военнопленные в СССР: Документы и материалы*, сост. М. Загоруйко и др. (Москва: Логос, 2000), 230.

⁶¹ Vt Докладная записка наркома внутренних дел СССР № 794/Б в ЦК ВКП(б) „О бывших офицерах Польской армии содержащихся в лагерях для военнопленных,“ datee-gimata; Выписка из протокола заседания Политбюро ЦК ВКП(б), 5.03.1940, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, 1, Накануне, 1 (ноябрь 1938 г – декабрь 1940 г.), ред. коллегия: С. В. Степашин (председатель) и др. (Москва: Книга и бизнес, 1995), 153–156; NSV Liidu MN ja KGB esimehe A. Šele-pini ettekanne NLKP KK I sekretärile N. Hruštšovile, 3.03.1959, *Органы государственной*

1939. aasta septembris Ida-Poola, elas seal umbes 13 miljonit inimest. Aastatel 1939–1941 küüditati nelja suure operatsiooniga nendelt aladelt kuni 10% elanikest, erinevatel hinnangutel 1–1,8 miljonit Poola kodanikku.⁶²

1940. aasta sügisel tärkas NSV Liidu juhtkonnas idee formeerida NSV Liidus Poola sõjavangidest üksused, mida saaks kasutada tulevases sõjas. NKVD vangilaagritesse läkitati operatiivgrupid, mis pidid uurima poolakatest kinnipeetavate meeleolu. Leiti, et „enamik vange pooldab Poola väeosade moodustamist“ ja tehti ettepanek luua üks Poola diviis, mille ülemaks soovitati kolonel Zygmunt Berlingit. 4. juunil 1941 kinnitas ÜK(b)P KK Poliitbüroo kaitse rahvakomissari esildise muuta Kesk-Aasias paiknev 238. laskurdiviis poola rahvusüksuseks (diviisis oli siis 10 298 sõjaväelast).⁶³

Otsuse täitmist pidurdas 22. juunil 1941 alanud sõda NSV Liidu ja Saksamaa vahel. Oli ka üks põhimõtteline muudatus: edaspidi kooskõlastati Poola üksuste formeerimine juba Poola pagulasvalitsusega. 23. juunil 1941 tegi selle peaminister Władysław Sikorski NSV Liidu valitsusele ettepaneku teha koostööd sõjas Saksamaa vastu. 30. juunil kohtusid Briti välisministeeriumis Sikorski ja NSV Liidu saadik Ivan Maiski ning Poola ja NSV Liidu diplomaatilised suhted taastati.⁶⁴ Londoni koostöökokku-

*безопасности СССР в Великой Отечественной войне, 1, 1, 156–157. Vt ka Musial, 34–36; Günther Häufe, „Zwangsumsiedlung in Polen 1939–1941: Zum Vergleich sowjetischer und deutscher Besatzungspolitik,“ Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945, Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte, Neue Folge, Bd. 10, hrsg. von Dittmar Dahlmann und Gerhard Hirschfeld (Essen: Klartext Verlag, 1999), 520–526; Norman M. Naimark, *Stalin's genocides* (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2010), 90–93; Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), 133–143.*

⁶² Vt Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948* (New York: St. Martin's Press in association with School of Slavonic and East European Studies. University of London, 1994), 1, 26; В. Парсиданова, „Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941,“ *Новая и новейшая История* 2 (1989): 30–44; Pavel Polian, *Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR* (Budapest, New York: CEU Press, 2004), 115–119.

⁶³ Bogdan Musial, *Sihikul oli Saksamaa: Stalini sõjaplaanid Lääne vastu* (Tallinn: Tänapäev, 2009), 285–286.

⁶⁴ Валерий Марков, „От Бузулука до Монте-Кассино: Польская армия в СССР,“ – *Wszystko oddaliśmy Polsce: Polskim Żołnierzom – „andersowcom“: Rodacy z Rosji*, Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию форми-

leppega kohustusid mõlemad riigid aitama teineteist sõjas Saksamaa vastu. Poolalt vallutatud alad arutusele ei tulnud ja Poola lubas mitte sõlmida kokkuleppeid, mis olid suunatud NSV Liidu vastu. Kokkuleppe oluline punkt siinses kontekstis oli NSV Liidu valitsuse nõusolek Poola armee formeerimiseks NSV Liidu territooriumil ning Punaarmee kõrgema ülemjuhatause operatiivses ja Poola pagulasvalitsuse administratiivses alluvuses.

14. augustil 1941 kirjutati alla NSV Liidu ja Poola ülemjuhatause sõjalisel kokkuleppele. Poola armee moodustajaks määrati kindralleitnant Władysław Anders. 19. augustil otsustati, et Poola armee üksused paigutatakse Totskojesse ja Tatištševosse ning staap Buzulukki Tškalovi (Orenburgi nimi 1938–1957) oblastis.⁶⁵

Poola armee tuli formeerida teenistusse kutsutud sõjaväekohuslastest ja vabatahtlikest. Esmajärjekorras tuli moodustada kaks mittetäiskoosseisulist jalaväediviisi 7000–8000 võitlejaga ja reservüksus. Isikkoosseisu pidid välja valima Poola ülemjuhatause, Punaarmee ja NKVD komisjonid Grjazovetsi (Vologda oblastis), Suzdali (Vladimiri oblastis), Juža (Ivanovo oblastis) ja Starobelski (Luhanski oblastis Ukrainas) sõjavangilaagrites. Peale sõjavangilaagrite oli tuhandeid Poola sõjavange ka tööüksustesse interneeritud. Palju oli Poola vabatahtlikke, kes soovisid armeesse astuda, suurem osa neist oli vangilaagrites või küüditatud okupeeritud Ida-Poola territooriumilt.⁶⁶ Poola kodanike vabastamine vanglateest, vangilaagritest ja sundasumiselt ning sõjavangilaagritest algas 1941. aasta augustis.⁶⁷

рования польской армии под командованием Владислава Андерса в г. Бузулуке Оренбургской области, 24–26 октября 2001 г. (Культурно-просветительский центр „Полония – Червонэ Маки“, Администрация города Бузулука, 2001), <http://polacy.narod.ru/Russian/buzuluk.htm>, 26.06.2015.

⁶⁵ Соглашение между Правительством СССР и Польским Правительством, 30.07.1941; Военное соглашение между Верховным Главным Командованием СССР и Верховным Командованием Польши, 14 .08.1941, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, 2, 1, 420–421, 479–480. Vt ka Александр Дерюгин, „Польская армия в Бузулуке,“ *Wszystko oddaliśmy Polsce*.

⁶⁶ „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг,“ http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6396&PORTAL_ID=6392, 26.06.2015; „Народное войско Польское в 1943–1945 годах,“ <http://polygonv.narod.ru/vp-lwp/4.htm>, 26.06.2015.

⁶⁷ Poola kodanikel lubati elada NSV Liidu territooriumil, v.a piiritsoon, sõjategevuse piirkond ning 1. ja 2. järgu režiimilinnad. Vt Постановление ГКО СССР № 495, 16.08.1941, „О выдаче единовременной денежной помощи освобождаемым польским военнопленным,“ <http://>

Kuigi Poola armeed puudutavad küsimused pidi lahendatama kooskõlas NSV Liidu Kaitse rahvakomissariaadi ja Poola sõjaliste esindajatega, formeerusid Poola üksused enamasti omaalgatuslikult. 20. septembril 1941 Buzulukis peetud Poola pagulasvalitsuse esindajate ja kõrgemate sõjaväelaste kohtumisel leiti, et Poola armee suurus võiks olla 100 000 võitlejat ning selle relvastamiseks ja varustamiseks tuleb pöörduda NSV Liidu valitsuse poole. Teise võimalusena nähti ette viia Poola armee Iraani, Afganistani või Indiasse, kus selle pidanuks varustama ja relvastama Briti võimud. Peale jäi viimane seisukoht. Võimalust, et Poola armee võinuks sõdida Saksamaa – NSV Liidu rindel, isegi ei arutatud.⁶⁸

Sikorski visiit NSV Liitu algas 30. novembril 1941. Ta tõstas ka küsimuse Poola armee evakueerimisest, viidates muu hulgas kehvale varustamisele.⁶⁹ Samal päeval võttis NSV Liidu RKK vastu otsuse määrata Poola armee suuruseks 30 000 võitlejat: 2 laskurdiviisi (kummaski 11 000 võitlejat), tagavarapolk (5000), ohvitseride kool (2000) ning armee staap koos allüksuste ja asutusega (1000).⁷⁰

Kui 31. augustil 1941 oli Poola armees 20 700 sõjaväelast, siis 30. novembriks oli nende arv kasvanud juba üle RKK poolt lubatud piiri: 40 900 sõjaväelasest oli 5. jalaväediviisis 14 703, 6. jalaväediviisis 12 480 ja tagavarapolgus 8764; ülejäänud asusid kogumispunktides ja armee staabi asutuste juures.⁷¹ Detsembris paigutati Poola üksused ümber Kesk-Aasiasse (mitmesse Kasahhi, Usbeki ja Kirgiisi NSV asulasse).

tashv.nm.ru/, 26.06.2015; Проект постановления СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) об освобождении польских граждан из тюрем, исправительно-трудовых лагерей, лагерей для военнопленных, спецпоселков и с мест ссылки и высылки [Не ранее 12.08.1941], *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, 2, 1, 477–479.

⁶⁸ Марков.

⁶⁹ Peter Gosztony, *Stalins fremde Heere: das Schicksal der nichtsowjetischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941–1945*, hrsg. Arbeitskreis für Wehrforschung (Stuttgart, Bonn: Bernard & Graefe, 1991), 37–38.

⁷⁰ Poola valitsusele anti 1. jaanuarini 1942 krediiti 65 miljonit rubla, millest kulus armeele 39,3 miljonit. Tagasimaksmine pidi toimuma peale sõda USA dollarites, kullas või kaupades 10 aasta jooksul. Vt Постановление ГКО СССР № 863сс, 3.11.1941, „О польской армии на территории СССР“, –<http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0863.html>, 7.09.2015.

⁷¹ „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“; Ю. Грыбоўскі ((Jerzy Grzybowski), „Беларусы ў Польскім войску ў СССР, Польскай арміі на Ўсходзе, Другім польскім корпусе (1941–1947)“, http://library.by/portalus/modules/belarus/show_archives.

RKK 25. detsembri 1941. aasta määruse alusel suurendati Poola armee isikkoosseis 96 000-ni. Värvata võis mehi, kes olid olnud 1939. aastal Poola kodanikud. Nähti ette 6 jalaväediviisi (nr 5–10) formeerimine, igas 11 000 võitlejat, lisaks 30 000 ohvitseride koolis, staabiasutustes ja tagavaraüksustes.⁷²

Poola armee moodustamine NSV Liidus oli algusest peale täis vastuolusid. Konflikte tekitasid Poola eksiilvalitsuse „pahatahtlikud küsimused“ rohkem kui 10 000 Poola ohvitseri saatuse kohta ja üksuste kehvarustamine. Samuti ei lubanud NSV Liit Rahvusvahelisel Punasel Ristil ja Poola humanitaartöötajatel abistada kõiki Poola kodanikke ning kokkulepetest hoolimata venis nende vabastamine laagritest ja asumiselt.

Teisalt näib, et ka NSV Liit soovis tülikast kohustusest ja kontingendist vabaneda. Lisaks diplomaatilistele probleemidele kaasnes Poola kodanike laagritest ja asumiselt vabastamisega NSV Liidu võimude jaoks väga ebasoovitav omaalgatuslik „rahvasteränne“,⁷³ mis ei puudutanud mitte ainult poolakaid, vaid ka Poola kodanikest ukrainlasi, valgevenelasi, juute ja teisi, kes leidsid, et poola rahvusüksused on nende jaoks sobiv koht.⁷⁴ Lõpuks sekkus sellesse RKK ja kohustas 24. jaanuaril 1942

php?subaction=showfull&id=1291890807&archive=1292000901&start_from=&ucat=8& 26.06.2015.

⁷² Постановление ГКО СССР № 1064сс, 25.12.1941, „О польской армии на территории СССР“, – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1064.html>, 7.09..2015.

⁷³ Näiteks siseasjade rahvakomissari asetäitja Vsevolod Merkulov teavitas 1942. a jaanuaris välisasjade rahvakomissari asetäitjat Andrei Võšinski, et poolakad (sh naised, lapsed, vanurid jt mittesõjaväekohustuslased) on hakanud massiliselt töökohti maha jätma ja liikuma formeerimisel olevate Poola üksuste juurde ning et seda „seadusevastast rahvasterännet“ korraldasid poolakad ise. Merkulov nurises, et raudteejaamades, kuhu poolakad kogunesid, levis kerjamine, ning kiiresti kasvas varastamine ja röövimine. Vologda oblastis asuv komisjon, mis pidi tegelema Poola üksustesse värbamise ja suunamisega, võttis arvele ja andis tõendeid Buzulukki liikumiseks ka neile, kes värbamisele ei kuulunud. Vt Информация заместителя народного комиссара внутренних дел СССР В. Н. Меркулова заместителю народного комиссара иностранных дел СССР А. Я. Вышинскому о проблемах, возникающих в ходе формирования новых частей польской армии. [Не позднее 20.01.1942], – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов*, 3, 1 „Крушение блицкрига“ (1 января – 30 июня 1942 г.) (Москва: Русь, 2003), 51–52.

⁷⁴ Ванда Селивановская, „Армия Андерса в документах Российских архивов“, – *Wszystko oddaliśmy Polsce; Władysław Anders, Armee paguluses: Teise Poola armeekorpuse arengulugu* (Tallinn: Olion, 2006), 50, 58.

välisasjade rahvakomissariaati pidama läbirääkimisi Poola pagulasvalitsuse esindajatega, et lõpetada Poola kodanike „organiseerimatu liikumine“; kästi parandada mittemobiliseeritavate poolakate majanduslikku ja tervishoiulukorda.⁷⁵

Poolakate vastumeelsus väljavaate suhtes võidelda idarindel õlg öla kõrval Punaarmeeга üha kasvas. Pigem sooviti armee äraviimist NSV Liidust ja allutamist Briti väejuhatusele Lähis-Idas. See tõstus ühe võimalusena juba 1941. aasta septembris (vt lk 217). Pärast Poola üksuste ümberpaigutamist Kesk-Aasiasse 1942. aasta jaanuaris, mille tagajärjel halvenesid elamistingimused ja varustamine veelgi, algasid läbirääkimised Poola armee NSV Liidust äraviimise üle. Sama aasta 18. märtsil nõustus NSV Liit Poola ja Suurbritannia ettepanekuga saata Poola üksused Iraani ning sealt edasi Lähis-Itta Suurbritannia üldjuhtimise alla, kes pidi üle võtma ka varustamise ja relvastamise. Esialgu nõustus Stalin 40 000 evakueeritava. 8. juulil anti luba viia kõik Poola sõjaväelased Lähis-Itta, neile lisandus osa tsiviilisikutest Poola kodanikke. Armee evakueerimine algas 1942. aasta varakevadel, kui Iraani viidi umbes 31 000 sõjaväelast ja 12 000 tsiviilisikut. Kokku evakueeriti 1942. aasta lõpuks NSV Liidust umbes 115 000 Poola sõjaväekohustuslast ja kuni 40 000 tsiviilisikut.⁷⁶

Hiljem võitlesid poolakad Briti ülemjuhatuse all Lähis-Idas, Põhja-Aafrikas ja Itaalias. Tuntuim lahing, kus nad kuulsust kogusid, oli 1944. aasta esimesel poolel peetud lahing Monte Cassino kloostri pärast Itaalias.⁷⁷

⁷⁵ Постановление ГКО СССР № 1203сс, 24.01.1942, (Об урегулировании вопросов, связанных с местожительством и трудоустройством польских граждан), – <http://www.soldat.ru/doc/gko/gko1942.html>, 26.06.2015.

⁷⁶ Gosztony, 42–46; Norman Davies, *Euroopa sõjas 1939–1945: lihtsat võitu ei ole* (Tallinn: Tänapäev, 2009), 163; Anders, 79, 81, 91, 96, 106; Polian, 119.

⁷⁷ Need ei olnud ainsad poolakad liitlasvägedes. 1939. a sügisel taandus osa Poola üksusi läbi Slovakkia idaosa ja Ruteenia (mille Ungari oli pärast Tšehhoslovakkia likvideerimist 1939. a märtsis vallutanud) Ungarisse ja Rumeeniasse. Rumeeniasse jõudis 84 600 sõjaväelast, kes interneeriti ning saadeti Prantsusmaale ja Lähis-Itta. 1939. aastal moodustati Prantsusmaal Poola eksilvalitsus kindral Władysław Sikorski juhtimisel. 30. septembril lubas Prantsuse valitsus moodustada endistest Poola sõjaväelastest ja Prantsusmaal elanud poola vabatahtlikest neli Poola jalaväediviisi. 1940. aasta juuniks oli Poola üksustes 84 500 meest. 1940. aasta jaanuaris oli Prantsusmaal ette valmistatud 1. Poola üksik mägibrigaad (*Samodzielna Brygada*

Poola üksused Punaarmee koosseisus 1943–1945

Samal ajal Andersi armee evakueerimisega otsustati alustada uute poola üksuste moodustamist, mille juhtimine olnuks juba NSV Liidu kontrolli all. Selleks tuli vabaneda Poola eksiilvalitsuse partnerlusest. Diplomaatiliselt oli see keeruline. Ajendiks suhete jahenemisele said 1940. aasta massimõrva hauad, mille sakslased olid Katõnis avastanud. Seda kasutati ära propagandas NSV Liidu, aga ka tema lääneliitlaste vastu. Asja uurimisse kaasati Rahvusvaheline Punane Rist ja Poola pagulasvalitsus. NSV Liit eitas massimõrva, väites, et tegu on goebbelsliku propagandaga ja et tegelikult on asja taga hoopis sakslased ise. Lääneliitlased eelistasid toetada NSV Liidu versiooni.⁷⁸

1943. aasta 25. aprillil katkestas NSV Liit diplomaatilised suhted Poola pagulasvalitsusega ja edaspidi sai NSV Liidus poola rahvusüksusi formeerida ilma Poola riigi esindajateta. Näitamaks „poola rahva tahet“ kaasati Poola Patriootide Liit (*Zwiazek Patriotow Polskich, Союз польских напмуомов*), mis koondas NSV Liidus elanud Poola kommuniste eesotsas kirjaniku ja kommunistliku aktivisti Wanda Wasilewskaga (1905–1964). See ühendus tuli mõistagi NSV Liidu soovidele vastu: Poola pagulasvalitsust ei tunnustatud, ei tõstatatud enam 1939. aasta Poola piiride küsimust ega esitatud ka küsimusi kadunud Poola ohvitseride kohta.⁷⁹

Punaarmee edu lubas hakata mõtlema Euroopa poliitilisele ümberkujundamisele pärast sõda. Oluliseks peeti NSV Liidu kontrolli all olevate rahvuslike üksuste formeerimist, mis osaleksid oma riigi vabastamisel ja mille baasil moodustataks hiljem vabastatud, kuid NSV Liidust ideoloogiliselt ja majanduslikult sõltuva riigi sõjavägi. Seda tuleb silmas pidada ka teiste välisriikide kodanikest moodustatud üksuste puhul.

Strzelców Podhalańskich). Sama aasta kevadeks oli loodud veel 1. grenaderi- ja 2. jalaväediviis, kaks tankipataljoni, 10. mehhaniseeritud ratsaväebrigaad. 3. ja 4. jalaväediviis formeeriti hiljem. Poolakad võitlesid 1940. a kevadel Norras ja suvel Prantsusmaal. Suur osa neist evakueeriti Prantsusmaalt Suurbritanniasse, paljud jõudsid sinna omal käel. Vt „Польские вооруженные формирования в армиях, воюющих против Германии,“ http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6395&PORTAL_ID=6392, 26.06.2015.

⁷⁸ Tony Judt, *Postwar: A History of the Europe Since 1945* (New York: Penguin Press, 2005), 54.

⁷⁹ Gosztony, 42–46, 76–78, 84–85.

RKK otsusega 6. maist 1943 otsustati „vastu tulla Poola Patriootide Liidu palvele“ ja luua Punaarmee koosseisus 1. poola jalaväediviis. Diviisi formeerijaks ja ülemaks kinnitati endine Poola armee kolonel Zygmunt Berling (1896–1980, ülendati 16. augustil 1943 brigaadikindraliks). Formeerimine algas 1943. aasta 14. mail Moskva sõjaväeringkonnas Oka jõe ääres Seltsõs (kirjanduses esineb ka poolapärase nimi Siedlce ja sellest tuletatud vene nimi Sedlets).

15. juuniks tuli sisse seada arvestus kõigi NSV Liidu territooriumil elavate poolakate kohta alates 1926. aastakäigust kuni 50. eluaastani. Välja tuli selgitada ja diviisi saata vanem- ja keskmine juhtivkoosseis (Poola kodanikud ja poolakatest NSV Liidu kodanikud) kuni 50. eluaastani, noorem juhtivkoosseis kuni 45. eluaastani ja reakoosseis vanuses 18–40 eluaastat (kokku 10 000 isikut). Esmajärjekorras tuli diviisi saata rahvakomissariatide tööüksustes teenivad poolakad. Lisandusid kuni 500 naist vanuses 18–30 eluaastat, keda pidi rakendatama arstide, õdede, sanitaride ja sideväelastena. Diviisi relvastati nõukogude relvadega, millest esimesed jõudsid kohale 1943. aasta juuni keskel.⁸⁰

Suur puudus oli ohvitseridest. Leiti ainult 195 (28,5% vajaminevast) kõlblikku endise Poola armee ohvitseri, nendestki olid suur osa allohvitserid, kes ülendati kiiresti nooremohvitserideks. 15. juulil 1943 suunati diviisile täienduseks 325 Punaarmee ohvitseri. Pärast formeerimist oli diviisis 448 Punaarmeest tulnud ohvitseri (65,5%), teiste seas poolakatest NSV Liidu kodanikke, lisaks 41 sõjalise taustata ohvitseri (peaasjalikult poliitohvitserid). Mõnevõrra parem oli olukord allohvitseridega: 1934 vanemallohvitserist ja seersandist olid Poola kodanikud 1352 (69,9%), Punaarmeest tuli juurde 532 (27,4%) ja 50 polnud kunagi kandnud ühegi sõjaväe vormi. Diviisi suurus oli formeerimise järel 14 360 meest, kellest 2436 oli tulnud Punaarmeest (17%). Neist valdav osa olid poolakaid, kuid palju oli ka Poola juute; Punaarmeest tulid põhiliselt venelased ja ukrainlased.

Kohe seati sisse poliitohvitseride ametikohad. Diviisi poliittööd hakkasid juhtima sõjaeelse Poola kommunistid Włodzimierz Sokorski

⁸⁰ Постановление ГКО СССР № 3294сс, 6.05.1943, „О формировании на территории СССР польской стрелковой дивизии им. Т. Костюшко,“ http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194305/gko_3294.html, 26.06.2015; Gosztony, 82–87.

(1908–1999) ja poliitosakonna ülem Roman Zambrowski (1909–1977). Poliitaparaat koostati poola keelt oskavatest isikutest, kes kõik ei olnud kommunistid. Diviisi isikkoosseisu poliitiline meelsus oli soovitud siiski kaugel. Poola sõdurid ja ohvitserid teadsid, et tegu pole mitte Poola, vaid Punaarmee üksusega, mida juhtisid nõukogude ohvitserid ja politrukid. Poola sõjaväelastele suunatud propaganda pidi seda arvestama ega olnud alguses agressiivselt kommunistlik. Rõhuti patriotismile ja poolakate igipõlisele saksavaenulikkusele. Suurt tähelepanu pöörati nn Katõni valede ümberlükkamisele ja Poola pagulasvalitsuse demoniseerimisele. Patriotismi õhutamiseks anti diviisile poola rahvuskangelase Tadeusz Kościuszko nimi (*1 Polska Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki*), rõhutati Poola sõjaväe iidseid traditsioone ja lubati kanda sõjaeelset Poola vormi. Osaliselt võeti üle ka endised eraldusmärgid, määrustikud jm.

Juba 1. septembril 1943 (1939. aasta 1. septembri mälestuseks) määrati diviisi tegevarmee koosseisu, allutati 33. armeele ja saadeti 13. oktoobril (tulevikus tähistati sellel päeval Poola rahvaarmee sünnipäeva) lahingusse Lenino juures Mahilioŭ (Mogiljovi) oblastis Valgevene idapiiril Smolenskist edelas. Kahe päevaga kaotas diviisi veerandi isikkoosseisust (502 surnut, 1776 haavatut ning 1420 vangilangenut ja teadmata kadunut) ning suunati 15. oktoobril ümberformeerimisele.⁸¹

Samal ajal diviisi lahinguristsetega alustati 1. Poola korpuse moodustamist. Selle koosseisu kuulusid peale 1. Poola jalaväediviisi veel 1. Poola tankipolk (16. juulil 1944 loodi selle alusel 1. Poola tankikorpus) ja 1. Poola hävituslennuväepolk Varssavi (32 lennukit Jak-1).⁸² 1944. aasta märtsis koondati Poola väekoondised 1. Poola armeeks, kus oli kokku umbes 90 000 sõjaväelast. Poola kodanike kõrval oli armees hulk NSV Liidu kodanikest poolakaid ja mittepoolakatest punaarmeeelasi.

Operatiivselt allus Poola armee Punaarmee kõrgema ülemjuhatuse peakorterile. Poola armee sõjanõukogule allutati administratiivselt ka Poola partisaniliikumise staap, mis aga jäi Punaarmee kindralstaabi operatiivalluvusse. Armeele anti õigus valmistada kokkuleppel Punaarmeege ette isikkoosseisu Poola armee tarbeks, anda auastmeid (kuni koloneliini),

⁸¹ Gosztony, 88–90; „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“.

⁸² „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“.

autasustada sõjaväelasi Poola ordenitega, esitada võitlejaid NSV Liidu ordenite saamiseks, võtta teenistusse sõjaväekohustuslasi Poola territooriumil ja organiseerida vabastatud Poola aladel kohalikke võimuasutusi.⁸³

Kontroll Poola üksustes oli paljuski Punaarmee ja vastuluure (Smerš) käes. 1944. aasta oktoobris teenis Poola armees 11 513 punaarmeelest. Umbes 40% ohvitseridest ja allohvitseridest olid poolakatest NSV Liidu kodanikud.⁸⁴ RKK 30. detsembri 1944. aasta otsusega jättis NSV Liit endale õiguse nimetada vajaduse korral Poola üksustesse ohvitseri, kes teenisid samal ajal edasi ka Punaarmees.⁸⁵ See jätkus pärast sõda. Näiteks NSV Liidu marssal Konstantin Rokossovski nimetati 1949. aastal Poola marssaliks ja Poola kaitseministriks. Viimasel ametikohal oli ta kuni 1956. aastani.

Poola armee saadeti 1944. aasta juulis 1. Valgevene rinde 8. kaardiväe-armee alluvuses lahingusse. Kui poola rahvusüksused jõudsid Poola territooriumile, allutati armeele ka Poola partisanid. 25. juulil reorganiseeriti Poola partisaniliikumise staap Poola vägede kõrgema ülemjuhatause materiaali-tehnilise varustuse osakonnaks. Ukraina partisaniliikumise staabile alluvad üksused, kes tegutsesid Poola territooriumil, allutati operatiivselt Poola armeele ja neil kästi kuni Punaarmee saabumiseni paigale jääda.⁸⁶

1. Ukraina rinde väed ületasid 3. jaanuaril 1944 Poola sõjaeelse piiri. Poola pagulasvalitsus deklareeris, et tervitab Punaarmee edu Saksa vägede vastu, kuid Poola vastupanuvõitlejate koostöö NSV Liidu väejuhatausega tuleb kõne alla ainult juhul, kui NSV Liit tunnustab Poola sõjaeelset piiri. Moskva vastas 11. jaanuaril, et ei tagane 1939. aasta sügisel pärast

⁸³ Временное положение о Военном Совете Польской армии, приложение к постановлению ГКО № 5523сс, 3.04.1944, „О создании Военного совета польской армии,“ http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194404/gko_5523.html, 26.06.2015.

⁸⁴ „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“.

⁸⁵ Постановление ГКО СССР № 7248с, 30.12.1944, „О прохождении службы генералами и офицерами Красной Армии, командированными в Польскую армию,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194412/gko_7248.html, 26.06.2015.

⁸⁶ Постановление ГКО СССР № 6250сс, 25.07.1944, „О реорганизации штаба партизанского движения Польши и о передаче украинских партизанских отрядов, действующих на территории Польши, в оперативное подчинение Верховного Командования Польского Войска,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194407/gko_6250.html, 26.06.2015.

Poola purustamist määratud piirist. Hea tahte märgina nõustus NSV Liit mõnevõrra korrigeerima piiri suure poola enamusega aladel, kuid väitis end lähtuvat 1919. aasta Curzoni liinist. 14. jaanuaril vastas Poola eksiilvalitsus, et ei tunnusta NSV Liidu ühepoolseid otsuseid Poola territooriumil. Tekkis patiseis. Oli selge, et Punaarmee toel pannakse Poolas võimaluse Nõukogude-meelne nukuvallitsus.⁸⁷

Probleemid polnud üksnes diplomaatilised. Poola, Leedu, Ukraina ja Valgevene aladel tegutsesid Poola pagulasvallitsusele alluva põrandaaluse *Armia Krajowa* üksused ning peagi puhkesid konfliktid. Selle taustal andis Punaarmee kõrgema ülemjuhatause peakorter 14. juulil 1944 direktiivi, milles viidati, et Punaarmee puutus Leedu, Valgevene ja Ukraina NSV territooriumil kokku poolakate üksustega, kes väitsid end alluvat Poola pagulasvallitsusele. Peakorter hindas seda „Punaarmee tegevust kahjustavaks“ ja keelas nendega kokkuleppeid sõlmida. Üksused tuli viivitamatult desarmeerida ja liikmed saata erilaagritesse edasiseks kontrolliks. Võimalik vastupanu tuli vajaduse korral relva jõul maha suruda.⁸⁸

RKK 29. juuli 1944. aasta otsusega pidi igas vabastatud Poola asulas ametisse seatama sõjakomandant, et hoida korda kuni NSV Liidu sõbraliku Poola administratsiooni sisseseadmiseni. Tsiviilvallitsus loovutati vabastatud aladel Poola Rahvavabastuskomiteele (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*).⁸⁹ NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaadi ja rahvavabastuskomitee kokkuleppega läks vabastatud aladel sõjaväevõim Punaarmee rinnete sõjanõukogudele, kes määrasid oma volinikud asjaajamiseks tsiviilasutustega. Riigipiir NSV Liidu ja Poola vahel kulges enam-vähem sealt, kuhu NSV Liit ja Saksamaa olid selle 1939. aastal tõmmanud. Mobilisatsiooni jm küsimused võis komitee otsustada ainult

⁸⁷ Kaarel Piirimäe, „1944. aasta „autonoomiaseadused“: liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis,“ *Ajalooline Ajakiri* 1/2 (127/128) (2009): 17.

⁸⁸ Директива Ставки Верховного Главнокомандования командующим войсками 1, 2, 3-го Белорусских, 1-го Украинского фронтов о разоружении польских вооруженных отрядов, подчинявшихся эмигрантскому правительству Польши, 14.07.1944, http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6392&CENTER_ELEMENT_ID=147896&PORTAL_ID=6392 (26.06.2015).

⁸⁹ Постановление ГКО СССР № 6269сс, 29.07.1944, „О мерах командования КА на освобожденной территории Польши,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194407/gko_6269.html, 26.06.2015.

kokkuleppel Punaarmeeaga. Pagulasvalitsust ei tunnustatud ja selle liikmeid nimetati otsesõnu avantüristideks.⁹⁰

1945. aasta kevadel loodi 2. Poola armee, mille juhatajaks määrati Punaarmee kindralleitnant Karol Waclaw Świerczewski⁹¹ (1897–1947). Armeele allusid 5.–8. jalaväediviis ja 1. tankikorpus. Armee ise allutati 1. Ukraina rindele. 1945. aasta kevadel kuulus NSV Liidu kontrolli all olevatesse poola üksustesse (1. ja 2. armee, 1. tankikorpus, 1. lennuväekorpus ja väiksemad üksused) umbes 200 000 meest.⁹² Sama aasta juunis oli Poola armees juba üle 400 000 võitleja; nendest formeeriti Poola Rahvavabariigi relvajõud.⁹³

Tšehhoslovakkia üksused Punaarmees 1942–1945

Pärast Tšehhoslovakkia okupeerimist ja annekteerimist 1939. aasta märtsis põgenes või sattus muudel asjaoludel välismaale (Poolasse, Prantsusmaale, Inglismaale ja Ungarisse) kuni 25 000 kutseealist Tšehhoslovakkia kodanikku. Paljud neist võitlesid hiljem Teises maailmasõjas.

Umbes 900 Poolasse põgenenud Tšehhoslovakkia kodanikku alustasid 1939. aastal Lwówi (Lviv) ja Krakówi piirkonnas nn Tšehhoslovakkia leegioni moodustamist tulevaseks sõjaks Saksamaa vastu. Poola võimud nende tegevust otse ei takistanud, kuid ametlikku tegevusluba leegionile ei andnud. Leegionärid olid tsiviilriietes, hiljem kandsid ka Poola armee vormielemente. Hangiti veidi relvi: 1939. aasta septembris oli üksusel 100 gaasimaski, 50 vintpüssi ja 12 kuulipildujat.

Pärast seda, kui NSV Liit ründas Poolat, alistusid leegionärid 18. septembril Ternopoli lähistel Punaarmeele ja nad saadeti Jarmolõntsi (Proskurovi (Hmelnitski) oblastis), Oranki (Nižni-Novgorodi (Gorki) oblastis) ja Suzdali laagritesse. Enamik leegionäridest sai 1940. aastal loa NSV

⁹⁰ Постановление ГКО СССР № 6282сс, 31.07.1944, „О политике на территории Польши,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194407/gko_6282.html, 26.06.2015.

⁹¹ Varjunime *Walter* all oli ta Hispaania kodusõjas juhtinud internatsionaalseid brigaade.

⁹² Poola üksused kaotasid aastail 1943–1945 langenute ja teadmata kadunutena 24 707 sõjaväelast. Haavata sai 44 223 sõdurit ja ohvitseri.

⁹³ „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“.

Liidust lahkuda ning enamik ka kasutas seda võimalust: suurem osa neist läks Prantsusmaale, pärast Prantsusmaa okupeerimist siirdusid paljud Lähis-Itta.⁹⁴ NSV Liitu jäi 93 meest, kes asusid Oranki laagris. Nendest sai hiljem 1. Tšehhoslovakkia üksikpataljoni formeerijate tuumik kolonel Ludvík Svobodaga⁹⁵ eesotsas.⁹⁶

27. septembril 1941 sõlmis NSV Liit sõjalise koostöö lepingu ka Tšehhoslovakkia pagulasvalitsusega. Muu hulgas lubati NSV Liidus moodustada Tšehhoslovakkia üksusi.⁹⁷

1941. aasta novembris kohtusid Punaarmee esindajad Kuibõševis Tšehhoslovakkia sõjalise missiooniga, mida juhtis kolonel Heliodor Píka. Lepiti kokku NSV Liidus Tšehhoslovakkia üksuste formeerimise üksikasjad. 12. detsembril sõlmisid Tšehhoslovakkia pagulasvalitsus ja NSV Liit täiendava lepingu NSV Liidu territooriumil Tšehhoslovakkia armee-korpuse formeerimise kohta. NSV Liit eraldas Tšehhoslovakkia pagulasvalitsusele organiseerimistöödeks 1942. aastal 5 miljonit rubla. Tšehhoslovakkia pidi NSV Liidult saadud krediidi pärast sõda tagastama kas viie aasta jooksul USA dollarites või 10 aasta jooksul mitmesugustes kaupades.

Tšehhoslovakkia üksusi hakati moodustama Buzuluki laagris. Laagri ülemaks ja üksuste formeerijaks nimetati 28. detsembril L. Svoboda. Korpuse formeerimine, nagu oli kirjas detsembris sõlmitud lepingus,

⁹⁴ Tšehhidest ja slovakkidest formeeriti 11. Tšehhoslovakkia jalaväepataljon kolonelleitnant Karel Klapálek juhtimisel, mis saadeti Palestiinasse. Vt Gosztony, 54–60.

⁹⁵ Ludvík Svoboda (1895–1979), võitles Esimeses maailmasõjas Austria-Ungari armees ja langes 1915. a venelaste kätte vangi. Hiljem teenis Tšehhoslovakkia korpuses. Tšehhoslovakkias teenis sõjaväes ja õpetas sõjakoolis. Pärast Saksa okupatsiooni algust 1939. a kevadel läks põranda alla, kuid tema organisatsioon paljastati ja ta põgenes Poola. Krakówis moodustas ta Tšehhoslovakkia leegioni. Langes 1939. a sügisel Punaarmee kätte vangi. A-st 1941 juhtis Punaarmee Tšehhoslovakkia üksusi, 1945 ülendati armeekindraliks. Oli pärast kommunistide võimuhaaramist 1948–1950 kaitseminister, kuid seejärel vallandati ja oli 1952. aastal vangis. 1954–1959 sõjaväeakadeemia ülem, seejärel tegutses sõjaajaloo instituudis. Nn Praha kevade ajal 1968. a valiti Tšehhoslovakkia presidendiks ja saavutas Moskvasse viidud uuendusmeelse juhtkonna vabastamise. Jäi presidendiks 1975. aastani, kuid tegelik riigijuht oli parteijuht Gustav Husák.

⁹⁶ „Чешский и словацкий легион (1939–1942),“ <http://www.czechpatriots.com/legionru.php>, 26.06.2015; Gosztony, 52–54.

⁹⁷ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945), <http://www.czechpatriots.com/indexru.php> (26.06.2015).

oli siiski kaugem tulevik. RKK 3. jaanuari 1942. aasta määruse kohaselt otsustati esialgu luua 2350meheline Tšehhoslovakkia brigaad. Esmajärjekorras tuli alustada motoriseeritud üksikpataljoni (1100 võitlejat) ja tagavara-üksikkompanii (150) formeerimist. Vabatahtlikud tuli värvata Tšehhoslovakkia kodanike seast, keda peeti kinni sõjavangi- ja interneeritute laagrites ning Gulagi vangilaagrites (v.a need, keda oli karistatud spionaaži eest). Vabatahtlikuna võisid brigaadi astuda ka teised Tšehhoslovakkia kodanikud, kes olid ühel või teisel põhjusel NSV Liidus; hiljem lubati liituda veel tšehhidel ja slovakkidel, kes olid NSV Liidu kodanikud. Punaarmee tagalaülemat kohustati tagama pataljoni (koosseisus 1250 võitlejat) varustamine kuni rindele saatmiseni.

Üksikpataljoni moodustamine algas 1942. aasta jaanuaris ja kestis ligikaudu aasta. Relvad saadi alles 1942. aasta oktoobris.⁹⁸ Tšehhoslovakkia pagulasvalitsus nõudis, et üksused peavad olema apoliitilised ja täitma ainult sõjalisi ülesandeid. NSV Liit pidas sellest kinni ja Tšehhoslovakkia kommunistid formeerimistööde ajal ega ka hiljem suurt rolli ei mänginud. Kommunistlikud emigrandid käisid küll esinemas ja propagandat tegemas, kuid üksustesse kuulus ainult üksikuid Tšehhoslovakkia kommuniste, samuti ei sekkunud eriti Punaarmee poliittöötajad.⁹⁹

5. veebruariks oli Buzuluki laagrisse jõudnud 25 ohvitseri ning 54 allohvitseri ja reameest, nädala pärast oli mehi juba 297. Esimene rühm Tšehhoslovakkia sõjaväelasi, kes oli tulnud Oranki laagrist, sai Buzulukis Punaarmee vormi, ülejäänud olid alguses tsiviil- või vangiriietes. Poola armee oli Buzulukki maha jätnud 3000 Briti vormi, millele kinnitati Tšehhoslovakkia eraldusmärgid ning millesse rõivastati enamik tšehhe ja slovake. Pataljon tegutses Tšehhoslovakkia armee määrustike alusel ja allus administratiivselt Tšehhoslovakkia pagulasvalitsusele, operatiivselt aga Punaarmee sellele üksusele, millele ta oli parajasti allutatud.¹⁰⁰

⁹⁸ „1-й чехословацкий отдельный пехотный батальон (1942–1943),“ <http://www.czech-patriots.com/battalionru.php>, 26.06.2015.

⁹⁹ Gosztory, 64.

¹⁰⁰ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945); Постановление ГКО СССР № 1096cc, 3.01.1942, „О Чехословацкой бригаде на территории Союза ССР,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1096.html>, 7.09.2015; Gosztory, 52–54.

17. novembril 1942 oli pataljonis 802 võitlejat: 41 ohvitseri, 171 allohvitseri ja 509 reameest, sh 135 NSV Liidu kodanikku. Detsembri alguses määrati pataljon tegevarmee koosseisu. Kuna pataljonil puudusid lahingukogemused, soovitati seda rakendada mõnes rahulikumas rindelõigus.¹⁰¹ 30. jaanuaril 1943 lahkus pataljon Buzulukist ja ravis oli juba 974 sõjaväelast (nendest 38 naised): 26 ohvitseri, 10 vanemallohvitseri (*rotmistr*), 237 allohvitseri ja 663 reameest. 18. veebruarini oli pataljon Ostrogožskis, seejärel saadeti Harkivi. 3. märtsil allutati pataljon Voroneži rinde 3. tankarmee 25. kaardiväe laskurdiviisile ja 3.–15. märtsini võideldi Harkivi oblastis Sokolove piirkonnas. Langes 153 meest, 122 jäi teadmata kadunuks, 92 sai haavata ja 33 haigestus.¹⁰²

Samal ajal jätkus uute Tšehhoslovakkia üksuste loomine. Senine tagavarakompanii Buzulukis reorganiseeriti 1942. aasta sügisel tagavararühgemendiks, mis võttis vastu uusi sõjaväekohustuslasi ja vabatahtlikke. 1943. aastal alustati 1. Tšehhoslovakkia brigaadi formeerimist.¹⁰³ RKK 20. novembri 1942. aasta otsusega tuli vanglatest, vangilaagritest ja interneeritute laagritest vabastada kõik Tšehhoslovakkia kodanikest russiinid, ukrainlased ja slovakiid. Kõik, kes olid kutseelised ja väekõlblikud, tuli saata tulevase Tšehhoslovakkia brigaadi ülema käsutusse. Brigaadi suurendati 3500 sõjaväelaseni.¹⁰⁴ 1943. aastal moodustatigi Novohopjorskis 1. Tšehhoslovakkia üksikbrigaad, mille ülemaks määrati Ludvík Svoboda. Brigaadis oli 2 jalaväepataljoni, tankipataljon, 2 suurtükiväedivisjoni ja õhutõrjepatarei ning õhutõrjekuulipildujate, staabi-, side-, sapööri-, meditsiini-, auto- ja tagalakompaniid.

30. septembril 1943 oli brigaadis 3517 sõjaväelast, neist 114 ohvitseri. Punaarmees oli brigaadi lähetatud 21 ohvitseri ning 148 seersanti ja

¹⁰¹ Докладная записка Уполномоченного СНК СССР в ГКО по формированию чехословацких частей о готовности Чехословацкого батальона под командованием полковника Л. Свободы выступить на фронт, № 2059/с, 24.11.1942, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, 3, 2, 481–482.

¹⁰² Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945).

¹⁰³ Gosztony, 66.

¹⁰⁴ Постановление ГКО СССР № 2528сс, 20.11.1942, „Об укомплектовании формируемых на территории СССР чехословацких частей карпато-руссскими, украинцами и словаками, состоявшими до расчленения Чехословакии в чехословацком гражданстве“, – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/2528.html>, 7.09.2015.

reameest (meditsiinipersonal, side- ja suurtükiväelased jt).¹⁰⁵ 23. oktoobril allutati brigaad 1. Ukraina rinde 28. armee 51. laskurkorpusele, alates 1944. aasta märtsist 13. armeele.¹⁰⁶ Brigaad osales Kiievi, Žõtomõri ja Korsun-Ševtšenkivskõi operatsioonides, kandis raskeid kaotusi ja saadeti 1944. aasta märtsis ümberformeerimisele.¹⁰⁷

Samal ajal alustati tagalas Tšehhoslovakkia korpuse loomist. RKK otsustas 1943. aasta 30. detsembril peale 1. Tšehhoslovakkia brigadi ja tagavaraüksuste moodustada ka õhudessantbrigaadi, tankipataljoni, hävitusslennuväe eskadrilli ja tagavarapataljoni. Isikkoosseis tuli leida tagavaraüksustest, samuti Tšehhoslovakkia päritolu või kodakondsusega isikute seast, kes olid sõdinud Saksa, Itaalia, Ungari ja Rumeenia armee-des ning idarindel vangi langenud. Rinnete ja sõjaväeringkondade juhatused pidid saatma kõik nende üksustes teeninud Tšehhoslovakkia päritolu isikud rahvusüksustesse. Relvastus, varustus, instruktorid ja juhtivkoosseis tuli Punaarmee, mehed riietati 1938. aasta Tšehhoslovakkia armee vormi. Operatiivjärelevalve tehti ülesandeks NSV Liidu NKGB-le.¹⁰⁸

10. aprillil 1944 liideti Tšehhoslovakkia üksused 1. Tšehhoslovakkia armeekorpuseks, mille ülemaks määras pagulasvalitsus esialgu brigadikindral Jan Kratochvíli, hiljem 1. brigadi ülema Svoboda. Korpuse kuulusid 2 jalaväebrigaadi (1. juunil 1944 lisandus kolmas¹⁰⁹), õhudessantbrigaad, tankibrigaad, suurtükiväepolk, hävitusslennuväepolk (reorganiseeriti detsembris 1944 lennuväediviisiks), tagavarapolk, sapööri-pataljon, sidepataljon, eriülesannetega rood ja tagalaüksused.

1944. aasta septembri alguses oli korpuses 16 171 võitlejat (tšehhe 53%, slovake 19%, russiine 22%, juute 3,5% ja teisi 2,5%). Korpus allutati 1. ja hiljem 4. Ukraina rindele.¹¹⁰ Augustis ületas korpus Karpaatides

¹⁰⁵ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945).

¹⁰⁶ „1-я чехословацкая отдельная бригада (1943–1944),“ <http://www.czechpatriots.com/brigaderu.php>, 26.06.2015.

¹⁰⁷ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945).

¹⁰⁸ Постановление ГКО СССР № 4859сс, 30.12.1943, „О дополнительном формировании на территории СССР чехословацких воинских частей,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194312/gko_4859.html, 26.06.2015.

¹⁰⁹ Gosztony, 153.

¹¹⁰ „1-й чехословацкий армейский корпус (1944–1945),“ <http://www.czechpatriots.com/corpsru.php>, 26.06.2015.

Tšehhoslovakkia piiri ja osales Tšehhoslovakkia vabastamisel, saades täiendust kodumaal korraldatud mobilisatsioonist. Sõja lõpus kuulus korpuse 18 087 sõjaväelast (koos õppe- ja tagavaraüksustega 31 725). Juunis 1945 loodi korpuse alusel Tšehhoslovakkia 1. armee.¹¹¹

Jugoslaavia üksused Punaarmees

Kui Poola ja Tšehhoslovakkia rahvusväeosade formeerimine algas kokkuleppel pagulasvalitsustega, siis NSV Liidu suhted Jugoslaavia kuningriigiga olid hoopis teistsugused. 1941. aasta märtsis liitus Jugoslaavia teljeriikidega, kuid Saksa-sõbralik valitsus kukutati peagi Suurbritannia toetatud sõjaväelise riigipöörde abil. 1934. aastal Marseille's tapetud kuninga Aleksandar I järel oli troonile tõusnud tema alaealine poeg Petar II, kelle asemel valitses aastani 1941 prints Pavle. Riigipöördega kukutati Saksa-sõbralik Pavle ning Petar II valitsus loobus liidust teljeriikidega.

Juba 1941. aasta aprillis tungisid Saksamaa, Itaalia, Ungari ja Bulgaaria väed Jugoslaaviasse ning okupeerisid selle. Lubatud Briti toetus osutus marginaalseks. NSV Liit oli sel ajal veel Saksamaa liitlane.

Okupeeritud Jugoslaavia jaotati osadeks. Serbia kuulutati iseseisvaks, kuid jäi Saksa okupatsioonivõimu alla. Montenegro oli kuni 1943. aastani Itaalia protektoraat, seejärel okupeerisid selle Saksa väed. Horvaatias moodustati Saksamaa ja Itaalia vasallriik, mis võitles teljeriikide poolel. Makedoonia läks Bulgaariale, enamik Sloveeniast Itaaliale ja mõned ungari vähemusega äärealad sai Ungari. Tükeldatud riigis löid ühtlasi välja vanad usulised ja rahvuslikud vastuolud. Omavahel sõdisid serbia rahvuslased (*tšetnikud*), horvaatia rahvuslased (*ustašid*), bosnia muhameedlased, kommunistid, albaanlased jt. Kõik peale ustašite olid sõjajalal ka okupatsioonivõimudega.

Pagulasvalitsus eesotsas Draža Mihailovićiga tegutses Londonis, kuid britid toetasid ka ainsat tõsiseltvõetavat sakslastevastast jõudu – kommunistlikke partisane (hilisem Jugoslaavia Rahvavabastusarmee). Viimased

¹¹¹ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945).

suutsid Josip Broz Tito juhtimisel kõige paremini ületada rahvuslikke ja muid vastuolusid ning erinevalt kommunistidest teistes Ida-Euroopa riikides saavutasid ka suure osa elanike toetuse. NSV Liidu suhted Jugoslaavia kommunistidega olid keerulised. NSV Liit tunnustas Jugoslaavia pagulasvalitsust, kuid toetas ka kommunistlikke partisane. Samuti osales Punaarmee Jugoslaavia vabastamisel, kuid erinevalt teistest Ida-Euroopa riikidest vabastas Jugoslaavia Rahvavabastusarmee ise suure osa oma maast.¹¹²

See ei tähenda, et NSV Liidus poleks üritatud moodustada Punaarmee kontrolli all olevaid Jugoslaavia üksusi. RKK 17. novembri 1943. aasta otsusega alustati „Jugoslaavia rahva tungival palvel“ NSV Liidu tagalas Jugoslaavia üksikpataljoni moodustamist. Selleks vajalikud 1200 meest tuli värvata Saksa, Itaalia ja Rumeenia armee koosseisus võidelnud ning vangi langenud Jugoslaavia päritolu sõjaväelaste hulgast. Kontrolli ja filtreerimise pidi teostama NSV Liidu NKVD sõjavangide ja interneeritute valitsus. Pataljoni juurde tuli luua poliitosakond (nimega kultuurilis-kasvatulik osakond), võttes aluseks „Poola diviisi kogemused“, töötajateks Jugoslaavia poliitemigrandid ja sõjavangid, kes olid sõjavangilaagrites läbinud antifašistlikud kursused. Vastuluuret pataljonis pidi korraldama Smerš. Pataljoni komplekteerimine lõpetati veebruaris 1944.¹¹³

Jugoslaavia pataljonist olulisemaks peeti sõjaväespetsialistide ettevalmistamist NSV Liidus ning Jugoslaavia Rahvavabastusarmee varustamist. RKK 8. aprilli 1944. aasta otsusega saadeti Jugoslaavia Rahvavabastusarmee peastaabi juurde sõjaline missioon, mis pidi vastutama lennuväljade rajamise ning side ja ilmateenistuse eest lennuväljadel. Varustuse kohaletoometamiseks eraldati 30 transpordilennukit. Kokkuleppel liitlastega seati sisse veel üks baas Lõuna-Itaalias Baris (eelkõige lennukite remondiks ja tankimiseks). Tito armeed varustati õhu kaudu vintpüsside, kuulipildujate, tankitõrjerelvade, granaatide ja laskemoonaga

¹¹² Vt John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 194–232.

¹¹³ Постановление ГКО № 4598сс, 17.11.1943, „О формировании отдельной югославской воинской части,“ http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194311/gko_4598.html, 26.06.2015.

(üldiselt anti trofeerelvi ja -moona), vormide (55 000 vormikomplekti Punaarmee tagala varudest), ravimite ja toiduainetega. NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaat pidi Iraani saatkonna kaudu korraldama 200 Jugoslaavia emigrandi NSV Liitu toomise ja nende suunamise seal loodud Jugoslaavia rahvusväeosade täienduseks. Veel tuli intensiivistada värbamist sõjavangilaagrites ja 15. maiks 1944 alustada teise Jugoslaavia pataljoni moodustamist.

Jugoslaavia rahvusüksuste koosseis oli kirev. Ehkki sõjaeelses Jugoslaavias olid ülekaalus serblased, leidis rahvusväeosades neist rohkem horvaate ja slopeene, sest just nende Jugoslaavia rahvaste sõdurid langesid peamiselt Stalingradi all Punaarmee kätte vangi (vt ka tabel 2 lk 235).

Peale idarindel võidelnud Horvaatia üksuste kuulus jugoslaavlasti ka Itaalia (peamiselt slopeene, sest Sloveenia oli Itaalia okupatsiooni all) ja Ungari üksustesse. 1944. aasta aprillis oli Jugoslaavia rahvusüksustes 1543 sõdurit ja ohvitseri, sh 775 horvaati, 440 slopeeni, 293 serblast, 14 juuti, 10 slovakk, 5 venelast, 3 russiini, 2 ungarlast ja üks montenegrolane.¹¹⁴

Punaarmee kindralstaabi 24. mai 1944. aasta direktiiviga moodustati Kolomnas 1. Jugoslaavia pataljoni alusel 1. Jugoslaavia jalaväebrigaad (teise nimega Jugoslaavia eribrigaad NSV Liidus). Sellesse kuulus algul 1964 sõjaväelast;¹¹⁵ ülemaks nimetati horvaadist alampolkovnik Marko Mesić (1901–1982)¹¹⁶ ja poliitjuhiks montenegrolane Dimitrije Georgijević (1884–1959).¹¹⁷

Septembris formeeriti lisaks tankibrigaad, hävituslennuväepolk (Krasnodaris) ja ründelennuväepolk (Groznois). Punaarmee soomus-, tanki- ja mehhaniseeritud vägede juhatus pidi eraldama tankibrigaad-

¹¹⁴ „1st Yugoslav Brigade in Soviet Union,“ <http://www.vojska.net/eng/world-war-2/yugoslavia/brigade/yugoslav/>, 26.06.2015.

¹¹⁵ Юрий Горьков, *Государственный комитет обороны постановляет: 1941–1945: цифры, документы* (Moskva: ОЛМА-ПРЕСС, 2002), 154; Vt ka Владо Стругар, *Югославия в огне войны 1941–1945* (Moskva: Наука, 1985); Николай Шишов, *В борьбе с фашизмом (интернациональная помощь СССР народам европейских стран)* (Moskva: Мысль, 1984).

¹¹⁶ Oli Wehrmachi alluvuses võidelnud 369. jalaväerügemendi (Horvaatia leegioni) viimane ülem ja andis end Stalingradi lahingu lõpus vangi.

¹¹⁷ Langes Esimeses maailmasõjas Vene sõjavangi, liitus bolševikega, tegi karjääri NSV Liidus ja võitles ka Hispaania kodusõjas.

dile 16 tanki T-34 ning korraldama 500 tankisti ja teiste spetsialistide väljaõppe. Hävituslennuväepolgu oli 32 hävitajat Jak-3 ja ründelennuväepolgu 32 ründelennukit Il-2. Lendurid tuli leida Jugoslaavia Rahvavabastusarmeed ja Nõukogude lennukite jaoks välja õpetada. Selleks loodi õppepolk (10 Jak-3 ja 10 Il-2). Välja tuli õpetada 300 Jugoslaavia lennuväelast. Teiste relvaliidide sõjaväelasi oli hakatud välja õpetama juba sama aasta kevadel.

Jugoslaavia Rahvavabastusarmee jaoks spetsialistide koolitamiseks moodustati NSV Liidu kaitse rahvakomissariaadi luure peavalitsuse eriosakond. Punaarmee kaadrite peavalitsus pidi sõjaväeakadeemias tagama väljaõppe 15-le korpuse-, diviisi- ja brigaadiülemale; kindralstaap pidi korraldama Punaarmee kõrgemas luurekoolis väljaõppe 40 sõjaväelasele; Punaarmee sideülemat kohustati tagama väljaõppe 50 radistile, Punaarmee suurtükiväe ülem vastutas 15 suurtükiväe vanemohvitseri väljaõppe ja riikliku julgeoleku rahvakomissar Merkulov 30 juhtiva vastuluuretootaja väljaõppe eest. Kõik kulud pidi katma kaitse rahvakomissariaat.¹¹⁸

25. juulil 1944 allutati Jugoslaavia brigaad 2. Ukraina rinde 53. armeele ja saadeti Rumeenias lahingusse. Operatiivselt allus brigaad Punaarmeele, administratiivselt aga Jugoslaavia pagulasvalitsuse sõjaväelisele missioonile Moskvast. Koostöö Tito vägedega kuni sügiseni peaaegu puudus.¹¹⁹ Oktoobri alguses saadeti 1. Jugoslaavia jalaväebrigaad Serbiasse ja allutati Jugoslaavia Rahvavabastusarmee 23. Serbia diviisile. 30. oktoobrist 2. novembrini võitles brigaad Čačaki lahingus Zapadna Morava jõe ääres ning kandis raskeid kaotusi: surma sai 135 ja haavata 324 meest, 88 meest jäid teadmata kadunuks. Brigaadi sõjatee lõppes 1945. aasta aprillis Horvaatias Trnovica ja Hercegovaci piirkonnas.¹²⁰

¹¹⁸ Постановление ГКО № 6512сс, 7.09.1944, „О мерах по улучшению снабжения НОАЮ и подготовке для нее военных специалистов,“ http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194409/gko_6512.html, 26.06.2015.

¹¹⁹ Gosztory, 66.

¹²⁰ „1st Yugoslav Brigade in Soviet Union“.

Rumeenia üksused Punaarmees

Rumeenia ja Ungari olid Teises maailmasõjas Saksamaa liitlased. Seetõttu NSV Liit nende riikide kodanikke ei usaldanud – Rumeenia ja Ungari üksusi formeeris Punaarmee pigem propagandistlikel kaalutlustel ja sõjajärgse aja tarbeks.

Erinevalt Ungarist vahetas Rumeenia sõja ajal poolt. Kui Punaarmee 1944. aasta augustis Bukaresti peale tungis, tagandati kuninga korraldusel peaminister Ion Antonescu ning Rumeenia koos oma ligi poolemiljonilise armeega liitus Hitleri-vastase koalitsiooniga. Veidi hiljem vahetas poolt ka Bulgaaria, kuid NSV Liidu territooriumil bulgaarlaste üksusi ei formeeritud.¹²¹

1943. aasta veebruariks, kui lõppes Stalingradi lahing, oli sõjavangi langenud kümneid tuhandeid Rumeenia kodanikke. Laagrites alustasid tööd NSV Liidus olnud Rumeenia kommunistid, kes moodustasid antifašistlikud komiteed, et valmistada ette inimesi sõjajärgse Rumeenia tarbeks.¹²² Rumeenia sõjavangid avaldasid „palavat soovi Hitleri vastu võidelda“ juba 1943. aasta 2. veebruaril, kui 2300 sõjavangi (sh 43 ohvitseri) tegi ühispöördumise NSV Liidu valitsusele, et neil lubataks luua „Rumeenia leegion“. Pigem oli taotluse ajendiks soov pääseda sõjavangilaagris nälja, haiguste ja külma tõttu ootavast surmast.

1944. aasta 1. märtsiks oli Punaarmee (ilma 1939. aastal vangi langenud poolakateta) vangi võtnud 252 026 meest, sh 49 539 rumeenlast ja 14 091 ungarlast. Selle päeva seisuga oli laagrites veel ainult 105 285 meest. Seega oli ligi 150 000 inimest lahkunud, st enamasti surnud, kuid ka vabastatud või rahvusüksustesse saadetud.¹²³

¹²¹ Vt Gosztony, 176–194, 210–219.

¹²² Sõjavangilaagrites moodustati ka sakslaste, itaallaste, Jugoslaavia rahvaste, poolakate, ungarlaste jt antifašistlikke komiteesid.

¹²³ Vt Скорректированные сведения НКВД СССР о движении военнопленных в СССР за период с 22 июня 1941 г. по 1 марта 1944 г., Военнопленные в СССР, 1040.

Tabel 2. Sõjavangide saatmine rahvusüksustesse¹²⁴

Rahvus	1943	1944	1945	Kokku
Rumeenlased	9419	298	10 657	20 374
Ungarlased	...	...	21 740	21 765
Tšehhid, slovakiid ja ruteenid	750	6130	889	7769
Jugoslaavia rahvad	766	1718	-	2484
Poolakad	...	...	...	1934
Juudid	...	...	...	1225
Ukrainlased	...	...	...	992
Muud	...	...	...	< 100
Kokku	11 794	11 545	33 236	56 665

Rumeenia leegioni isikkoosseisuna nähti ette Rumeenia kodakondsusega sõjavange ja NSV Liidus elavaid Rumeenia päritolu isikuid. „Rumeenia rahva palvele“ esialgu vastu ei tulnud, ent lubati alustada organiseerimistööd. Juhtivad antifaašistid koondati Suzdali (näidis)sõjavangilaagrisse nr 74, kus formeerijaks määrati kolonel Nicolea Cambrea (1900–1976, endine Rumeenia 5. jalaväediviisi ülem). Selles laagris, aga ka teistes sõjavangi- ja interneeritute laagrites algas soovijate registreerimine. 1943. aasta augusti lõpuks oli soovi avaldanud 20 000 meest ja 19. septembril tegi Rumeenia Rahvuskomitee taotluse moodustada Rumeenia üksused.¹²⁵ 4. oktoobril andiski RKK korralduse alustada Seltsõs Tudor Vladimirescu¹²⁶ nimelise 1. Rumeenia vabatahtliku jalaväediviisi (*Divizia Tudor Vladimirescu*) formeerimist Punaarmee koosseisude järgi.¹²⁷

Diviisiülemaks määrati Nicolae Cambrea ja staabiülemaks kolonel Iacob Teclu. Poliitöö oli Rumeenia kommunistide päralt eesotsas Ana Paukeriga (1893–1960). Vastuluuretoõ võttis enda peale Smerš. Diviis

¹²⁴ Сведения о военнопленных, освобожденных из лагеря НКВД и направленных на формирование национальных частей в 1943–1945 гг., *Военнопленные в СССР*, 1041.

¹²⁵ Gosztory, 104–105.

¹²⁶ Tudor Vladimirescu oli 19. sajandi alguses vabatahtlike korpuse ülem, sõdides Vene armee alluvuses Türgi vastu. 1821. aastal juhtis ta osmanitevastast ülestõusu Valahhias.

¹²⁷ Постановление ГКО СССР № 4227 4.10.1943, „О сформировании на территории СССР румынской пехотной дивизии из военнопленных,“ <http://tashv.nm.ru/>, 26.06.2015.

pidi koosnema vabatahtlikest endise Rumeenia armee sõjaväelastest, kes olid sõjavangilaagrites (vt tabel 2). Diviisi võisid kontrolli järel astuda ka teised NSV Liidus elavad Rumeenia kodanikud.

Nagu muude NSV Liidu territooriumil loodud välismaiste üksuste puhul nii oli ka Rumeenia diviisi suurim probleem ohvitseride nappus, sest vangi langenud ohvitserid polnud kas usaldusväärsed või ei avaldanud soovi võidelda Punaarmee alluvuses. Seetõttu leidis palju reservohvitseri ja lisaks ülendati paljud allohvitserid pärast lühikursusi nooremohvitserideks. 11. veebruaril oli diviisis 781 ohvitseri ning 9047 allohvitseri ja reameest.

Diviisi vorm oli kirju segu Rumeenia armee ja Briti vormidest. Ohvitserid kandsid ka Rumeenia armee eraldusmärkidega Punaarmee vormielemente. Hiljem kanti veel Rumeenia armee vorme, millel olid oma eraldusmärgid, et eristada Rumeenia kuningliku armee üksustest.¹²⁸

Formeerimine lõpetati 1944. aasta märtsi lõpus. Rumeenia diviis allutati 2. Ukraina rindele ning võitles alates augustist Rumeenias, Transilvaanias, Ungaris ja Slovakkias. Oktoobris kaotas diviis Debreceni lahingus ligi poole isikkoosseisust.¹²⁹

1945. aasta märtsis alustati ka 2. Rumeenia vabatahtliku diviisi formeerimist, kuid lahingutesse see enam ei jõudnud.¹³⁰

Ungari üksustest

1943. aastal oli NSV Liidu sõjavangilaagrites juba kümneid tuhandeid Ungari sõjavange. Nagu rumeenlaste puhul algas rahvusüksuste kampaaania sõjavangilaagrites propaganda ja antifašistide väljasõelumisega. Algukses juhtis seda „Ungari armee erikomando“ kapten Béla Illési juhtimisel,

¹²⁸ Gosztony, 104–107.

¹²⁹ Vt *Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов (1944–1945)*, И. В. Агибалов и др., ред. М. В. Захаров (Москва: Наука, 1970).

¹³⁰ Постановление ГКО СССР № 7930, 25.03.1945, „О формировании на территории СССР 2-й румынской дивизии из состава военнопленных румынской армии,“ <http://tashv.nm.ru/>, 26.06.2015; Горьков, 154–155.

hiljem koondati antifašistlik töö Ungari Rahvuskomitee juhtimise alla, kes esitas NSV Liidu valitsusele ka formaalse taotluse moodustada Ungari leegion.¹³¹

Ungarlaste üksuste formeerimiseks anti luba aasta hiljem kui rumeenlastele. Selle üks põhjus oli asjaolu, et enamik Ungari üksusi jäi Saksa poolele kuni sõja lõpuni. Ungari riigihoidja Miklós Horthy otsis küll pärast seda, kui Punaarmee oli ületanud Ungari piiri, võimalusi sõlmida relvarahu, kuid 1944. aasta oktoobris kukutati ta Otto Skorzeny juhitud Saksa eriüksuse ja SSi ühisoperatsiooniga ning interneeriti Saksamaal. Pärast seda läks Ungari 1. armee juhataja kindral Béla Miklós üle rindejoone ja andis end Punaarmee kätte. Tema raadio teel edastatud üleskutse Ungari vägedele relvad maha panna ja lõpetada võitlus Punaarmee vastu jäi tagajärjeta. Seejärel moodustas ta Punaarmee poolt vallutatud Debrecenis vastuvalitsuse, mis nimetas end Ungari kuningriigi seaduslikuks valitsuseks, ja kuulutas Saksamaale sõja.

RKK 1944. aasta detsembris langetatud otsuse alusel sõlmisid NSV Liit ja kindral Béla Miklósi Debreceni vastuvalitsus kokkuleppe, milles nähti muu hulgas ette 1. Ungari vabatahtliku jalaväediviisi moodustamine Ungari sõjavangidest (vt ka tabel 2 lk 235). 14 000meheline diviis tuli komplekteerida Ungari armee koosseisude järgi. 25% isikkoosseisust tuli saata NSV Liidu tagalas asuvatest sõjavangilaagritest, ülejäänud 2., 3. ja 4. Ukraina rinde sõjavangide koondamislageritest.¹³²

Relvastus ja varustus tuli anda nimetatud rinnete tagavaradest ja trofeedest. Formeerimine tuli lõpetada 15. veebruariks 1945. Administratiivselt pidi diviis alluma kindral Béla Miklósi valitsusele, operatiivselt aga 2. Ukraina rindele. Smerši ülem Abakumov pidi organiseerima diviisi staabi juures vastuluureosakonna (informatsiooniosakond) sõjavangidest, kes olid ette valmistatud antifašistliku kooli kultuurilis-kasvatu-

¹³¹ Gosztony, 109–112.

¹³² Nimekirjad koostati 27. detsembriks 1944. 18 tagalalagrist tuli diviisi saata 3500 ungari päritolu isikut ning 2., 3. ja 4. Ukraina rinde kogumislageritest 11 500, kokku 15 000 sõjaväelast. Vt Разнарядка тыловым лагерям по отбору военнопленных венгров для направления в венгерскую дивизию, 27 декабря 1944, *Венгерские военнопленные в СССР: Документы годов 1941–1953*, сост. Д. Борисов, Е. Варга и. д., отв. ред. В. Воронцов (Москва: РОС-СПЭН, 2005), 267–268.

töö osakonnas. Punaarmee pidi Ungari üksustesse suunatama ungari keelt oskavad instruktorid.¹³³ Ungari üksusi NSV Liidus siiski lõpuni ei formeeritud.

Kokkuvõte

Teise maailmasõja ajal loobuti NSV Liidus osaliselt sõjaeelsetest relvajõudude komplekteerimise põhimõtetest (sh rahvaste segamine, mis pidi vältima kohalike elanike koondumist koduvabariigi väekoondistesse) ning paljud üksused formeeriti kas territoriaalsel või rahvuslikul põhimõttel. Peale endiste Balti riikide rahvaste moodustati Punaarmee rahvusüksused Põhja- ja Taga-Kaukaasia ning Kesk-Aasia ja Volga-äärsetest rahvastest, kelle lõimimine sovetiühiskonda oli olnud vaevaline. Märkimist väärib, et rahvusüksusteks ei formeeritud ukraina ja valgevene sõdureid ega ohvitseri. Hoolimata kümnete diviiside ja väiksemate rahvusüksuste moodustamisest aastatel 1941–1943 puudus enne 1944. aasta veebruari üleriigiline õigusakt, mis oleks olnud selle tegevuse aluseks.

Rahvusväeosadel oli suur propagandistlik tähtsus. 1941. aasta teise poole raskes sõjalisel olukorras arvati, et rahvusüksuste loomine motiveerib vähemusrahvusi. Tuleb ka silmas pidada, et enam-vähem samal ajal alustasid sakslased okupeeritud NSV Liidu aladel kohalikest elanikest sõjaväestatud abipolitseiüksuste moodustamist. Peagi järgnesid neile mitmesugused julgestusüksused ja politseipataljonid, samuti sõjavangide seast värvatud lahinguüksused.

1940. aasta suvel okupeeritud Balti riikide armeed olid ümber korraldatud Punaarmee territoriaalseteks laskurkorpusteks, mis aga löödi 1941. aasta suvel lahingutes sakslaste vastu puruks. Järelejäänud sõjaväelastest, NSV Liidu tagalasse evakueeritud eestlastest, lätlastest ja leedulastest ning enne 1940. aastat NSV Liidus elanud nende rahvaste esindajatest formeeriti alates 1941. aastast rahvusüksused. Kõige rohkem oli NSV Liidu

¹³³ Постановление ГКО СССР о формировании во 2-м Украинском фронте 1-й добровольческой Венгерской пехотной дивизии, detsember 1944, *Венгерские военнопленные в СССР*, 265–266.

tagalas väekõlblikke eestlasi, sest rinde edasiliikumise pidurdumise tõttu Eestis 1941. aasta suvel jõuti siit mobiliseerida üle 30 000 mehe. Leedus ja Lätis mobilisatsiooni ellu viia ei jõutud, seetõttu olid etnilises mõttes kõige rahvuslikumad eesti laskurkorpuse üksused. Läti diviisis ja Leedu korpu- ses oli nimirahvuse liikmeid vähem; puudujäägi korvasid NSV Liidu taga- lasse pääsenud Läti ja Leedu juudid ning venelased jt rahvaste liikmed.

Punaarmees formeeriti, alustati formeerimist või formeeriti ümber kokku 66 rahvuslikku diviisi ja brigaadi. Neist jõudsid tegevarmee koos- seisu vaevu pooled. Äärealade (või okupeeritud ja annekteeritud alade) rahvaste esindajad ei tahtnud NSV Liidu eest sõdida. Hoiti kõrvale mobi- lisatsioonist, rindel algas massiline väejooks ja üleminek vaenlase poo- lele. Nii oli enamik rahvuslikke väekoondisi rindel ainult lühikest aega ja osa lõpuni formeeritud üksustest ei jõudnud kunagi rindele. Võib väita, et puhtalt Punaarmee sõjalise võimsuse suurendamise seisukohalt oli nende üksuste roll väike. Seevastu oli neil propagandistlik väärtus NSV Liidu ning Punaarmee ja tema võitude „omaks tegemisel“ vähemusrahas- tele ja okupeeritud riikide elanikele. Osaliselt kehtib see ka NSV Liidus moodustatud Ida-Euroopa riikide üksuste kohta.

Rahvusüksusi võib käsitada ka kui ebausaldusväärsete rahvaste väekõlblike meeste ja naiste interneerimise vormi. Nad mobiliseeriti kaitsetöödele tagalas, neile anti sõjalist väljaõpet ning poliitööga üritati suurendada nende lojaalsust NSV Liidule.

Välisriikide kodanikest üksuste moodustamise tingisid välispoliitili- sed kaalutlused. Punaarmee katastroof 1941. aasta suvel ja sügisel sundis tihendama koostööd Saksamaa vastu võitlevate suurriikidega ning kasu- tama ära ka NSV Liitu sattunud välisriikide kodanikke. Poliitpagulastest üksi ei piisanud. Enamik välisriikide üksusi moodustati sõjavangidest või NSV Liidu poolt 1939.–1940. aastal okupeeritud aladelt deporteeritud välisriikide kodanikest (eelkõige Poola kodanikud, kuid ka moldaavla- sed, rumeenlased ning Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina ukrainlased). Asi polnud mitte niivõrd välisriikide kodanike soovis võidelda koos Puna- armeega Saksamaa ja tema liitlaste (rumeenlaste, horvaatide ja slovaki- kide puhul seega oma riigi) vastu, kuivõrd sõjavangist pääsemise võima- luses. Suremus oli sõjavangilaagrites väga suur.

Võõrriikide kodanikest formeeritud üksused allusid algul pagulasvalitsustele. Poola üksused allutati pärast suhete katkestamist Poola pagulasvalitsusega NSV Liidu toetatavale nukuvalitsusele, Ungari üksusi formeeriti koostöös kindral Béla Miklósi vastuvalitsusega ning Jugoslaavia üksused allutati Jugoslaavia territooriumil Josip Broz Tito rahvavabastusarmeele. Tšehhoslovakkia pagulasvalitsus pöördus Prahasse tagasi ja selle kukutasid kommunistid 1948. aasta veebruaris; Rumeenia liitus 1944. aasta augustis Saksamaa-vastase koalitsiooniga.

Välisriikide kodanikest NSV Liidus moodustatud üksusi kasutati vabastatavate riikide kodanikele suunatud propagandas. Kui esimestena loodud Poola ja Tšehhoslovakkia üksused võitlesid ka NSV Liidu territooriumil, siis Rumeenia ja Jugoslaavia üksused ainult väljaspool selle piire. Ehkki vabastatavate riikide elanikele taheti näidata, et tegemist on „oma“ üksustega, allusid need sõja ajal ja hiljemgi Punaarmeele.

Algul lähtuti nende üksuste moodustamisel rahvusvahelise Hitleri-vastase koostöö vajadusest, peagi ka kaugemast perspektiivist. Mõjusfääri suurendamiseks sõjajärgses Ida-Euroopas oli vaja NSV Liidu kontrolli all olevaid relvajõude, et luua nende alusel tulevaste satelliitriikide uued relvajõud. Formeerimisdokumentides öeldi otsesõnu, et vastuluure ja osaliselt ka poliittöö jääb Punaarmee ja Nõukogude julgeolekuasutuste kureerida. Poola, Tšehhoslovakkia ja Rumeenia sõjajärgsed relvajõud moodustati NSV Liidus loodud väekoondiste põhjal ning Punaarmee ohvitseride ja Nõukogude poliit- ja vastuluureohvitseride kontrolli all. Nendesse üksustesse suunati ka hulk NSV Liidu kodanikke.

Erandiks oli Jugoslaavia. NSV Liidu territooriumil formeeritud üksused ei mänginud Jugoslaavia vabastamisel kuigi suurt rolli. Tito rahvavabastusarmee oli piisavalt tugev, et saada ilma suurema sõjalise ja ideoloogilise abita jagu Saksa, Ungari, Itaalia ja Bulgaaria okupantidest. Mõju Jugoslaavia rahvavabastusarmee üle üritas NSV Liit saavutada NSV Liidus koolitatud instruktorite jt spetsialistide abil, kuid erilise eduta.

Pärast Esimest maailmasõda Saksamaa ja Nõukogude Venemaa lagunemise mõjul tekkinud uute või taastatud vanade riikide rahvuslikud sõjaväed loodi impeeriumide armeede rüpes sõja ajal moodustatud rahvus-

üksuste baasil. Pärast Teist maailmasõda domineeris Ida-Euroopas NSV Liit ning selle mõjusfääri jäänud riikide relvajõudude aluseks said NSV Liidu tagalas formeeritud ning Punaarmee alluvuses lahingukarastuse saanud üksused.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv

ERAF 1

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

Publitseeritud allikad

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. Dokumente ja materjale, peatoimetaja Ilmar Paul. Tallinn: EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Eesti NSV Ministrite Nõukogu Arhiivide Valitsus, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarihiiv, Eesti Raamat, 1975.

Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides, koostanud Tiit Noormets. Tallinn: Riigiarhiiv, 2003.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 1, Накануне, кн. 1, Ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г., ред. коллегия: Степашин, С. В., Ямпольский, В. П., Ерошин, Н. П. и др. Москва: Книга и бизнес, 1995.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 1, Накануне, кн. 2, 1 января – 21 июня 1941 г., ред. коллегия: Степашин, С. В. (председатель) и др. Москва: Книга и бизнес, 1995.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 2, Начало, кн. 1, 22 июня – 31 августа 1941 года, ред. коллегия Патрушев, Н. П. (председатель) и др. Москва: Русь, 2000.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 3, кн. 1, Крушение блицкрига, 1 января – 30 июня 1942 г., авт.-сост. Ямпольский, В. П. и др. Москва: Русь, 2003.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 3, кн. 2, От обороны к наступлению, 1 июля – 31 декабря 1942 г., авт.-сост. Ямпольский, В. П. и др. Москва: Русь, 2003.

1941 год: в 2 книгах. Кн. 2, [апрель 1941 – декабрь 1941], научный редактор В. П. Наумов. Москва: Международный фонд „Демократия“, 1998.

Венгерские военнопленные в СССР. Документы годов 1941–1953, сост. Борисов, Д. И., Варга, Е. М., Воронцов, В. Л. и др., ответственный редактор Воронцов В. Л. Москва: РОССПЭН, 2005.

Военнопленные в СССР 1939–1956. Документы и материалы, сост. Загоруйко, М. М., Сидоров, С. Г. Царевская, Т. В., под ред. Загоруйко, М. М. Москва: Логос, 2000.

Veebis avaldatud õigusaktid

NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee määrused

Некоторые статистические материалы по истории Второй мировой войны, <http://tashv.nm.ru/>, ei ole enam kasutusel.

Почта России, <http://ww2doc.pochta.ru>, ei ole enam kasutusel.

Солдат.ру, Документы, <http://www.soldat.ru/doc/gko/>, 7.09.2015.

Некоторые статистические материалы по истории Второй мировой войны, <http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/>, 26.06.2015.

NSV Liidu kaitse rahvakomissari käskkirjad

Рабоче-крестьянская красная армия, <http://rkka.ru>, 26.06.2015.

Солдат.ру, Документы, <http://www.soldat.ru/doc/nko/>, 7.09.2015.

Kirjandus

Anders, Władysław. *Armee paguluses: Teise Poola armeekorpuse arengulugu.* Tallinn: Olion, 2006.

Beckett, Ian Frederick William and Simson, Keith. *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War.* Manchester: Manchester University Press, 1985.

Безугольный, Алексей. „Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г.,“ *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 10 (2009), *The Integration of Non-Russian Servicemen in the Imperial, Soviet and Russian Army*, <http://pipss.revues.org/3724#tocfrom1n1>, 26.06.2015.

- Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945 в трех книгах*, сост. Г. Гурин, К. Орлов и др. (Рига: Лиесма, 1966, 1967, 1969).
- Challener, Richard D. *The French Theory of the Nation in Arms 1866–1939*. New York: Columbia University Press, 1952.
- Davies, Norman. *Euroopa sõjas 1939–1945: lihtsat võitu ei ole*. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Eesti rahvusväeosade loomine: 1917–1918: 1. Eesti Polk*, I, koost. Oskar Kurvits. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1930.
- Дерюгин, Александр. „Польская армия в Бузулуке.“ – *Wszystko oddaliśmy Polsce: Polskim Żołnierzom – „andersowcom“: Rodacy z Rosji*, Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию формирования польской армии под командованием Владислава Андерса в г. Бузулуке Оренбургской области, 24–26 октября 2001 г. Культурно-просветительский центр „Полония - Червонэ Маки“, Администрация города Бузулука, 2001, *Страница российских поляков*, <http://polacy.narod.ru/Russian/buzuluk.htm>, 26.06.2015.
- „1st Yugoslav Brigade in Soviet Union.“ *Vojska.net, World War 2 in Yugoslavia*, <http://www.vojska.net/eng/world-war-2/yugoslavia/brigade/yugoslav/>, 26.06.2015.
- Горьков, Юрий. *Государственный комитет обороны постановляет: 1941–1945: цифры, документы*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002).
- Gosztony, Peter. *Stalins fremde Heere: das Schicksal der nichtsowjetischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941–1945*, hrsg. Arbeitskreis für Wehrforschung. Stuttgart, Bonn: Bernard & Graefe, 1991.
- Градосельский, В. „Национальные воинские формирования в Красной Армии (1918–1938 гг.).“ – <http://www.august-1914.ru/gradosel.pdf> (ei ole enam kättesaadav, avaldatud: *Военно-исторический журнал* 10 (2001)).
- Градосельский, В. „Национальные воинские формирования в Великой Отечественной войне.“ – <http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>, 26.06.2015
- Грыбоўскі, Ю. (Jerzy Grzybowski). „Беларусы ў Польскім войску ў СССР, Польскай арміі на Ўсходзе, Другім польскім корпусе (1941–1947).“ – http://library.by/portalus/modules/belarus/show_archives.php?subaction=showfull&id=1291890807&archive=1292000901&start_from=&ucat=8&, 26.06.2015.

- Hoffmann, Joachim. „Die Sowjetunion bis zum Vorabend des deutschen Angriffs.“ – *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 4, Der Angriff auf die Sowjetunion*, hrsg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamtes, 38–97. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987.
- Häufele, Günther. „Zwangsumsiedlung in Polen 1939–1941: zum Vergleich sowjetischer und deutscher Besatzungspolitik.“ – *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945*, Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte, Neue Folge, Bd. 10, hrsg. von Dittmar Dahlmann und Gerhard Hirschfeld. Essen: Klartext Verlag, 1999.
- Иринархов, Руслан. *Прибалтийский Особый...* Минск: Харвест, 2004.
- Jermacāne, Ilze. „Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzija: sociālpolitiskie procesi, 1941. gada augusts – 1943. gada aprīlis.“ Promocijas darbs. Latvijas Universitāte, 2014, <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/4956>, 16.08.2015.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of the Europe Since 1945*. New York: Penguin Press, 2005.
- Kaasik, Peeter. „Eesti NSV liiduvabariiklikud sõjaväeasutused ja rahvusväeosad ning nende funktsioonid Teise maailmasõja järgsetel aastatel.“ – *Eesti ajalool 19.–20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, koost. Tõnu Tannberg, toim. Kai Tafenau, Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26), 405–444. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012.
- Kaasik, Peeter. „Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus aastatel 1940–1956.“ – *Eesti sõjaajaloo aastaraamat nr 1 (7) (2011): Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses*, peatoim. Toomas Hiio, 102–157. Viimsi–Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, TLÜ Kirjastus, 2012.
- Kaasik, Peeter. „Estonian national units in the Soviet Army.“ – *Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 83–94. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009.
- Kaasik, Peeter. „Formation of the Estonian Army into the Red Army Rifle Corps.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio,

- Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 769–794. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Kaasik, Peeter. „Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 885–907. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Kaasik, Peeter. „The 8th Estonian Rifle Corps in northwestern Russia in 1942–1944.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 900–926. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Kaasik, Peeter. „The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from summer 1945 in Estonia.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 1001–1018. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Карвялис, Владас. *Освобождение Литовской ССР от гитлеровской оккупации (1944–1945)*. Вильнюс: Минтис, 1975.
- Keegan, John. *The First World War*. London: Pimlico, 1999.
- Кирсанов, Николай и Дробязко, Сергей. „Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта,“ *Отечественная история* 6 (2001): 60–75, <http://gkaf.narod.ru/kirillov/ref-liter/oi2001-6-war.html>, 26.06.2015.
- Кирсанов, Николай. „Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов.“ *FEDY*, http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5807, 26.06.2015
- Кирсанов, Николай. *В боевом строю народов-братьев*. Москва: Мысль, 1984.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- „Latvian Soldiers in the Red Army 1941–1945.“ *Latvian History*, <http://latvian-history.com/2013/06/28/latvian-soldiers-in-the-red-army-1941-1945/>, 26.06.2015.
- „Latvian units in the Red Army.“ <http://archive.today/zXz5l>, 26.06.2015.

- Leclère, Yvan. „L'imposition des obligations militaires en Lituanie soviétique, 1940–1953,” *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 10 (2009), *The Integration of Non-Russian Servicemen in the Imperial, Soviet and Russian Army*, <http://pipss.revues.org/3732#tocto1n1>, 26.06.2015.
- Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania*, General Editor Arvydas Anušauskas. Vilnius: The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015.
- Lokk, Vitali. *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur*. Tallinn: Argo, 2008.
- Lucas, James S. *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army, 1868–1914*. New York: Hippocrene Books, 1987.
- Марков, Валерий. „От Бузулука до Монте-Кассино: Польская армия в СССР.“ – *Wszystko oddaliście Polsce: Polskim Żołnierzom – „andersowcom”: Rodacy z Rosji*, Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию формирования польской армии под командованием Владислава Андерса в г. Бузулуке Оренбургской области, 24–26 октября 2001 г. Культурно-просветительский центр „Полония – Червонэ Маки“, Администрация города Бузулука, 2001, *Страница российских поляков*, <http://polacy.narod.ru/Russian/buzuluk.htm>, 26.06.2015.
- Мельтюхов, Михаил. *Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг.* Москва: Вече, 2001.
- Мельтюхов, Михаил. *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (документы, факты, суждения)*. Москва: Вече, 2000.
- Military effectiveness*, vol. 1, *The First World War*, edited by Allan R. Millett and Williamson Murray. Boston: Unwin Hyman, 1988.
- Musial, Bogdan. „Kontrrevolutionäre Elemente sind zu erschliessen“: *Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*. Berlin: Propyläen, 2000.
- Musial, Bogdan. *Sihikul oli Saksamaa: Stalini sõjaplaanid Lääne vastu*. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Naimark, Norman M. *Stalin's genocides*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2010.
- „Народное войско Польское в 1943–1945 годах.“ *Васильевский полигон*, <http://polygonv.narod.ru/vp-lwp/4.htm>, 26.06.2015.

- Neiburgs, Uldis. „Läti hävituspataljonid Eestis 1941. aasta suvel.“ – *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006: 1941. aasta Eestis*, koost. ja toim. Toomas Hiio, 135–157. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007.
- Noormets, Tiit. „Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 431–444. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Noormets, Tiit. „Vastupanuliikumised Nõukogude Liidus Teise maailmasõja algusperioodil 1939–1941.“ – *Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides*, koostanud Tiit Noormets, 11–41. Tallinn: Riigiarhiiv, 2003.
- Nömm, Toe. „22. Eesti territoriaalkorpus aastail 1940–1941,“ *Eesti TA toimetised, Ühiskonnateadused*, 39, 1 (1990): 48–56.
- Omissi, David E. *The Sepoy and the Raj: The Indian Army, 1860–1940*, Studies in Military and Strategic History. Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan in association with King's College London 1994.
- Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов (1944–1945)*, сост. И. В. Агибалов и др., ред. М. В. Захаров. Москва: Наука, 1970.
- Pajur, Ago. „Kaitseväe reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks.“ – *Sõja ja rahu vahel. II, Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoimetaja Enn Tarvel, II köite toimetaja Meelis Maripuu, 262–321, Tallinn: S-Keskus, 2010.
- Pajur, Ago. „Rahvusväeosad luubi all,“ *Tuna* 3 (2009): 130–142.
- Pajur, Ago. „Sõjaväelaste represseerimine,“ *Sõja ja rahu vahel. II, Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoimetaja Enn Tarvel, II köite toimetaja Meelis Maripuu, 458–470 Tallinn: S-Keskus, 2010.
- Парсаданова, В. „Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941,“ *Новая и новейшая История* 2 (1989): 30–44.
- „1-я чехословацкая отдельная бригада (1943–1944).“ *Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945)*, <http://www.czechpatriots.com/corpsru.php>, 26.06.2015.

- „1-й чехословацкий армейский корпус (1944–1945).“ *Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945)*, <http://www.czechpatriots.com/corpsru.php>, 26.06.2015.
- „1-й чехословацкий отдельный пехотный батальон (1942–1943).“ *Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945)*, <http://www.czechpatriots.com/corpsru.php>, 26.06.2015.
- Петренко, А. И. *Прибалтика против фашизма: советские прибалтийские дивизии в Великой Отечественной войне*. Москва: Европа, 2005.
- Петров, Борис. „Вооруженные формирования Прибалтики накануне и в начале Великой Отечественной войны,“ *Военно-исторический архив* 10 (2000): 269–299.
- Piirimäe, Kaarel. „1944. aasta „autonoomiaseadused“: liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitastevaheliste suhete kontekstis,“ *Ajalooline Ajakiri* 1/2 (127/128) (2009): 13–45.
- Polian, Pavel. *Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR*. Budapest, New York: CEU Press, 2004.
- „Польские вооруженные формирования в армиях, воюющих против Германии.“ *Руниверс*, http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6395&PORTAL_ID=6392, 26.06.2015.
- „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“ *Руниверс*, http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6396&PORTAL_ID=6392, 26.06.2015.
- Савченко, Василий. *Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной войны*. Рига: Зинатне, 1975.
- Селивановская, Ванда. „Армия Андерса в документах Российских архивов.“ – *Wszystko oddaliśmy Polsce: Polskim Żołnierzom – „andersowcom“: Rodacy z Rosji*, Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию формирования польской армии под командованием Владислава Андерса в г. Бузулуке Оренбургской области, 24–26 октября 2001 г. Культурно-просветительский центр „Полония – Червонэ Маки“, Администрация города Бузулука, 2001, *Страница российских поляков*, <http://polacy.narod.ru/Russian/buzuluk.htm>, 26.06.2015.
- Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
- Стругар, Владо. *Югославия в огне войны 1941–1945*. Москва: Наука, 1985.

- Sword, Keith. *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948*. New York: St. Martin's Press in association with School of Slavonic and East European Studies. University of London, 1994.
- Шишов, Николай. *В борьбе с фашизмом (интернациональная помощь СССР народам европейских стран)*. Москва: Мысль, 1984.
- Шнеер, Арон „16-я Литовская дивизия.“ – Арон Шнеер, *Плен*. Yiddish Shtetl, <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/>, 26.06.2015.
- Шнеер, Арон. „Латышская (Латвийская) дивизия.“ – Арон Шнеер, *Плен*. Yiddish Shtetl, <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/>, 26.06.2015.
- Жарков, В. „Значение национальных воинских формирований в развитии советских Вооруженных Сил в 30-е годы XX века,“ *Ярославский педагогический вестник* 3 (2005): 29–32, http://vestnik.yspu.org/releases/novye_Issledovaniy/28_4/, 26.06.2015.
- Tarybų Lietuvos enciklopedija, 4: Simno–Žvorūnė*. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
- Tšapenko, Aleksandr. „Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. Territoriaalkorpuseks 1940–1941.“ – *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* 6/2006, 1941. aasta Eestis, 39–53. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007.
- „Чешский и словацкий легион (1939–1942).“ *Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945)*, <http://www.czechpatriots.com/legionru.php>, 26.06.2015.
- Õun, Mati. „Läti ja Leedu rahvusväeosad Punaarmees 1940–1945,“ – *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*, koost. Hanno Ojalo, 237–238. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, 2007.

Veebilehed

- Август 1914-го....* <http://www.august-1914.ru>, 26.06.2015.
- Народная война*. <http://www.voina.com.ru>, 26.06.2015.
- Некоторые статистические материалы по истории Второй мировой войны*, <http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/>, 26.06.2015.
- Почта России*, <http://ww2doc.pochta.ru>, ei ole enam kasutusel.
- Рабоче-крестьянская красная армия*, <http://rkka.ru>, 26.06.2015.
- Солдат.ру*, <http://www.soldat.ru>, 7.09.2015.

National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II

Peeter Kaasik

During World War II, the Soviet Union abandoned some of its pre-war principles of assembling armed forces (including mixing nationalities in order to prevent the concentration of local inhabitants in the units located in the areas of their residence) and many units were formed based on ethnic composition. In addition to forming units from the nations of the former Baltic states, the Red Army formed similar units of the nations of north and south Caucasus, Central Asia and the Volga region, who were poorly integrated into Soviet society. However, Ukrainian and Belarusian soldiers were not formed into national units. Despite the fact that dozens of divisions and smaller national units had been formed from 1941 to 1943, it was not until February 1944 that a federal legislation was passed for regulating the formation of national units.

National military units were an important means of propaganda. Forming national units in the complicated circumstances of the second half of 1941 was considered motivating for national minorities. At approximately the same time, the Germans began assembling local people into militarised auxiliary police units in the occupied territories of the Soviet Union. They were soon followed by various security units and police battalions as well as combat forces recruited from among prisoners of war.

After the occupation of the Baltic states in the summer of 1940, their armies had been restructured into territorial rifle corps of the Red Army, which were destroyed in the battles with Germans in the summer of 1941. The Soviet Union began to form national units in 1941 made up of the surviving Estonian, Latvian and Lithuanian soldiers who had been evacuated behind Soviet lines and of people of these nationalities who had resided in the Soviet Union before 1940. The nationality with the highest number of men fit for service behind Soviet lines were Estonians, as the

Red Army had managed to conscript over 30,000 men in the summer of 1941 due to a slowdown in the front's advance in Estonia. There had been no time left for conscription in Lithuania and Latvia. As a result, the units of the Estonian rifle corps were the most authentic in terms of ethnic composition. The Latvian division and the Lithuanian corps had less Latvians and Lithuanians, respectively, and the gaps were filled with Latvian and Lithuanian Jews who had made it behind Soviet lines as well as Russians and people of other nationalities.

In total, the Red Army formed, or began to form or restructured 66 national divisions or brigades. Barely half of them made it to active combat units. The natives of peripheries (or occupied or annexed territories) did not want to fight for the Soviet Union. They evaded conscription and once at the front, began to defect and change sides en masse. Therefore, most of the national units were only at the front for short periods and some of the assembled units never made it to the front. Therefore, in terms of purely improving the military capacity of the Red Army, these units played a minor role. They did, however, have propaganda value in terms of making the Soviet Union and its victories "palatable" for national minorities and the people of the occupied countries. To an extent, this also applied to the units formed in the Soviet Union from Eastern European nationalities.

The formation of units consisting of foreign citizens in the Soviet Union was motivated by foreign policy. The tragedy suffered by the Red Army in the summer and autumn of 1941 forced the Soviet Union to step up cooperation with the great powers fighting against Germany and to make use of foreign citizens who were in the territory of the Soviet Union. Political refugees alone were not enough. Most of the foreign units were formed of prisoners of war or foreign citizens deported from the countries occupied by the Soviet Union in 1939/1940 (primarily Polish citizens, but also Moldavians, Romanians and Ukrainians from Bessarabia and northern Bukovina). Foreign citizens were not so eager to join the Red Army in fighting Germany and its allies (i.e. their own countries in the case of Romanians, Croatians and Slovaks) as they wished to be released from prison. The death toll was very high in prisoner-of-war camps.

The units formed of foreign citizens were initially subordinate to the governments in exile. The Polish units that had remained in the Soviet Union after 1942 were subordinated to the puppet government supported by the Soviet Union after relations had been severed with the Polish government in exile. The Hungarian units were formed in cooperation with the opposition government of General Béla Miklós in 1944 and the Yugoslavian units were subordinated in the Yugoslavian territory to Josip Broz Tito's National Liberation Army. The Czechoslovakian government in exile returned to Prague after the war and was overthrown by the Communists in February 1948. Romania joined the anti-German coalition in August 1944.

The units of foreign citizens formed in the Soviet Union were used to feed propaganda to the people who lived in the countries that were being liberated. While the Polish and Czechoslovakian units, which had been formed first, also fought in the territory of the Soviet Union, the Romanian and Yugoslavian units were used only outside the borders of the Soviet Union. Although the units were presented to the people of the countries being liberated as "their own" units, they answered to the Soviet Union both during and after the war. In order to expand its sphere of influence in post-war Eastern Europe, the Soviet Union needed to have armed forces under its control that could form the basis for creating the new armed forces of future satellite states. The Red Army and Soviet security authorities were left in charge of counterintelligence and some of the political work in the units formed of foreign citizens. After the war, the Polish, Czechoslovakian and Romanian armed forces were assembled on the basis of the units formed in the Soviet Union and under the control of Red Army officers and Soviet political and counterintelligence officers. The units were also staffed with many Soviet citizens.

Yugoslavia was an exception in that the units formed in the territory of the Soviet Union did not play much of a role in liberating Yugoslavia. Tito's National Liberation Army was strong enough to defeat the German, Hungarian, Italian and Bulgarian occupiers with minor military and ideological assistance. The Soviet Union tried to exert influence over the Yugoslavian National Liberation Army using instructors

and other specialists trained in the Soviet Union, but without much success.

The new or restored countries that came into being after the dissolution of the Austro-Hungarian and Russian Empires in World War I assembled their national militaries on the basis of the national units that had been formed during the war under the auspices of imperial armies. After World War II, the Soviet Union dominated Eastern Europe and the armed forces of the countries in its sphere of influence were created on the basis of units that had been formed behind Soviet lines and had battled under the Red Army.

ARVUSTUSED

Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust

Eesti rahvusväeosad 1917–1918: antoloogia, koostanud Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 7 (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015), 446 lk.

Sarja „Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost“ seitsmes teos on antoloogia „Eesti rahvusväeosad 1917–1918“, mis koondab ühtede kaante vahele rahvusväeosade teemalised kirjutised ja artiklid kaasaegsete sulest. Samas sarjas on varem samal teemal ilmunud teosed „Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918“, „1. Eesti polgu komitee protokollid 1917–1918“ ning „Ohvitserina Vene armees. Polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909)“.

Saatesõnas annavad koostajad lühiülevaate rahvusväeosade tekkest Eestis ja lisavad oma kommentaarid kogumiku tekstidele. Valimikus on esindatud kõik rahvusväeosade loomisel rolli mänginud organisatsioonid ja formeeritud väeosad. Raamat koosneb neljast peatükist ja sisaldab isikunimede registrit.

Ago Pajur teeb avaartiklis kokkuvõtte eri rahvuste organiseerumisest rahvusväeosadesse Venemaal. Käsitlemist leiavad islamiusulised rahvad, armeenlased, grusiinid, tšehhid ja slovakiid, poolakad, lõunaslaavlased, lätlased, ukrainlased, valgevenelased, leedulased ja teised. Põhjalik ülevaade antakse väikerahvaste patriootlikest püüdlustest ilmasõja puhkemise järel. Artikkel tugineb peaaesjalikult Vene Riikliku Sõjaajaloo Arhiivi (RGVIA) allikatele.

Esimese peatüki „Rahvusväeosad: üldine ülevaade“ avab Viiburi Eesti Seltsi juhatusel liikme ning ajalehe Soomemaa Teataja toimetaja ja eesti sõjaväelaste organiseerija Soomes¹ kolonel² Jüri Hellati (Georg Kirsch-

¹ Jaak Pihlaku andmed.

² Siin ja edaspidi on märgitud ohvitseride viimane auaste, mitte sündmuste või artikli kirjutamise aegne.

baumi) 1937. aastal ilmunud ajastukohaselt tundeküllane ja ülevoolavalt pateetiline tõdemus, et rahvusväeosade teke oli sama paratamatu kui „kevadete voolamine merre“. Faktilist materjali sisaldab artikkel vähe ja ehk polnudki faktide kronoloogiline esitamine kirjutaja esmane eesmärk. Siiski selgub artiklist Viiburi Eesti Seltsi mõju kirjeldatud protsessidele ja sellega seotud isikute ring.

Peatüki järgmised artiklid on põhjalikumad. Kolonelleitnant Oskar Kurvitsa mahukas ülevaade rahvusväeosade tekkest avab mõnevõrra ka Jüri Hellati kirjutises ebaselgeks jäänud tahke. Oskar Kurvits oli Vabadussõja Ajaloo Komitee liige ja ajakirja Vabadussõja Tähistel vastutav ja tegevtoimetaja; rahvusväeosade ajaloo uurimine oli osa tema palgatööst. Ta teenis 1. eesti polgus 25. aprillist 1917 kuni selle likvideerimiseni. Artikkel on osa põhjalikust uurimistööst, mis tugineb nii arhiiviallikatele kui ka mälestustele ja annab hea kronoloogilise ülevaate rahvusväeosade loomisest.

Eesti sõjaväelaste büroo sekretäri ning Eesti sõjaväelaste keskbüroo ja Eesti sõjaväelaste ülemkomitee liikme kapten Konrad Rotschildi artiklis kirjeldatakse põhjalikumalt meeolusid ja sündmusi, mis viisid rahvusväeosade loomiseni. Konrad Rotschild teenis 1917. aasta veebruarirevolutsiooni puhkemise ajal 4. kindlusesuurtükiväepolgu adjutandina. Eesti sõjaväe ülemkomitee mobilisatsioonijaoskonna juhatajana puutus ta lähedalt kokku eesti polkude formeerimise mõtte tekke ja elluviimisega.

1. eesti polgu ülema abi ja hilisema ülema kindralmajor Ernst Põderi mälestused pakuvad ainulaadset sissevaadet tollastesse võtmesündmustesse. Mälestuste teine osa stenografeeriti kõigest mõni päev enne kindrali surma.

Sõjaväeametniku asetäitja Jüri Saaliste – Eesti sõjaväelaste büroo ning Eesti sõjaväelaste ülemkomitee liige ja sekretär – meenutab suhteid vene sõjaväelastega ajast, mil 2. kindluse-jalaväepolku komplekteeriti eestlas- tega, ning tollaseid olusid.

Peatüki võtab kokku eesti rahvusväeosade mõtte algataja Jaan Tõnissoni kõne, mille ta pidas 1. eesti polgu 15. aastapäeva aktusel Tallinnas Estonia kontserdisaalis.

Antoloogia teine osa kannab pealkirja „Organisatsioonid ja kongressid“ ning sisaldab artikleid sõjaväeliste ja seltskondlike organisatsioonide tekkeloost.

Eesti sõjaväelaste büroo ja Eesti sõjaväelaste keskbüroo abiesimees vanemleitnant Georg (Jüri) Lagus meenutab 1. eesti polgu 10. juubeliaastale pühendatud artiklis sõjaväelaste organisatsioone ja tegevust. Ta alustab Tallinna sõjaväelaste büroost ja lõpetab Eesti sõjaväelaste ülemkomiteega.

XII armee eesti täidesaatva komitee liikmeks valitud kolonel Karl Laurits kirjeldab 12. armee eesti sõjaväelaste liidu teket. Artikkel jääb paraku sama põgusaks kui selle organisatsiooni elukäik – autori sõnul läks likvideerimise käigus kaduma ka liidu arhiiv.

Järgnevad kaks artiklit Oskar Kurvitsa sulest võtavad kokku rahvusväeosade loomise aastail toimunud eesti sõjaväelaste kongressid ja konverentsid, neil vastuvõetud otsused ja resolutsioonid.

Leitnant Oskar Nõmmela (Reinson) kirjeldab, kuidas rahvusliku koondumise eesmärgil kasutati ära nõukogulik organiseerumisvorm Tallinna eesti sõjaväelaste saadikute nõukogu näol.

Kolmas peatükk pealkirjaga „Esimesed väeosad“ koondab 1. eesti polgu ja tagavarapolgu ajalugu käsitlevad artiklid. Peatükk on jaotatud kolmeks alapeatükiks: „1. eesti jalaväepolk“, „Eesti tagavarapataljon“ ja „Tallinna üksik eesti jalaväepolk“. Autoritest on esindatud taas Oskar Kurvits, kindralmajor Aleksander Tõnisson, kolonel Peeter Kann, kolonel Ernst Leithammel, major Hengo Tulnola³ ja leitnant Artur Sälg.

Esimene alapeatükk algab Oskar Kurvitsa artikliga 1. eesti polgu käekäigust Saksa okupatsiooni ajal. Järgmine artikkel sama polgu ajaloost kirjeldab üksuse ajalugu alguspäevist kuni Saksa okupatsioonini. Nende kahe teksti Saksa okupatsiooni kirjeldavad lõpuosad kattuvad kohati. On ilmne, et autor on esimese teksti alusena kasutanud teist. Sisu poolest on mõlemal selles antoloogias oma koht, ent ehk olnuks otstarbekam seada need artiklid kronoloogilisse järjekorda, olgu siis kas sisu või ilmumisaaja järgi?

3 Enne eestitamist 1922. aastal Hugo Tschuhna.

1. eesti polgu moodustaja ja esimene ülem, ühtlasi Eesti sõjaväelaste ülemkomitee liige ja hilisema eesti diviisi brigaadiülem Aleksander Tõnisson kirjutab oma mälestustes polgu formeerimisest. Ta tutvustab tollaseid meeleolusid ja põhjendab oma valikuid polguülemana.

Muhumaa operatsiooni, kus 1. eesti polk kaotas kaks pataljoni, kirjeldab lähemalt Muhumaalt pärit Eesti sõjaväelaste komitee abiesimees Riias, hilisem 1. eesti jalaväepolgu I pataljoni ülem kolonel Peeter Kann.

Eesti tagavarapataljoni alapeatükk algab Oskar Kurvitsa uurimusega. Tartus formeeritud tagavarapataljoni tähtsus seisnes autori sõnul eesti sõjameeste kodumaale koondumise võimaldamises ja elanike julgeoleku kindlustamises eelkõige Lõuna-Eestis. Artikkel sisaldab lisaväärtusena pataljoni ülema polkovnik Jaan Rosenbaumi kirja 1918. aasta algusest.

1. eesti polgu tagavarapataljoni 3. roodu ülem Ernst Leithammel näitab oma mälestustes, kuidas suurt hulka 1. eesti polku koondunud mehi kasutati esialgu metsatöödel ja abitööjõuna sõja tagajärjel meestest tühjaks jäänud talumajapidamistes Võru- ja Viljandimaal. Roodust sai Vene väeüksuse ülema käsule mitteallumise ehk sisuliselt väejooksu tulemusena osa Eesti tagavarapataljonist.

Võru eesti pataljoni sündi kirjeldab väga detailirikkalt Hengo Tulnola, kes oli rahvusväeosade moodustamise ajal lipnik, hiljem aga Vabadussõja Ajaloo Komitee liige ja Vabadussõja arhiivi korraldaja. Viimaste ametitega seoses oli tal juurdepääs arvukatele dokumentidele. Autori tunnustuseks tuleb öelda, et oma artiklis nimetab ta kõiki polgu ohvitseride koos eesnimega, mis ei olnud ega ole sugugi üldine tava, kuid lihtsustab nende vaeva, kes tahavad konkreetseid isikuid tuvastada. Tulnola kirjutab ka Tallinna eraldi pataljonist, hilisemast 3. eesti jalaväepolgust, millest Eesti Vabariigi ajal sai pärast hulka nimemuutusi 3. üksik jalaväepataljon. Mõlemad artiklid tuginevad peamiselt üksuste päevakäskudele.

3. eesti polgu ohvitser leitnant Artur Sälg meenutab polgu tegevust Eesti iseseisvuse väljakuulutamise päeval 24. veebruaril 1918. aastal, vahetult enne Saksa vägede kohalejõudmist.

Neljandas peatükis pealkirjaga „Eesti diviis ja selle väeosad“ kirjeldatakse juba loodud ja alles loomisel olevate väeosade koondamist ühtse juhtimise alla.

Eesti diviisi staabi formeerimisele pühendatud artiklitest kaks esimest on kirjutanud Oskar Kurvits. Kolmas pärineb 1. diviisi staabi vanema kirjutaja, hilisema Vabadussõja muuseumi juhataja ja sõjavägede staabi arhiivihoidja kaitseväeametnik Bernhard Moiki sulest.⁴

Järgnevad 2. eesti polgu, hilisema 2. jalaväepolgu ülem kindralmajor Johan Undi mälestused 2. jalaväerügemendi⁵ sünniloost. Samal teemal jätkab major Villem Jakobson. Mõlemad artiklid annavad põneva ülevaate enamlaste lahkumisest Viljandi linnast, aga ka sellest, kuidas polguülem jäi ohvitseridega Saksa okupatsiooni ajal sidet pidama, mis võimaldas 2. jalaväepolgul Vabadussõja alguses uuesti koonduda.

Pärnu Eesti Maleva Büroo liikme ja Pärnu eesti pataljoni komitee esimehe reservkapten Lucius Treibergi⁶ põhjalik artikkel 2. eesti polgu III pataljonist Pärnus on koostatud autori isiklike mälestuste, ajalehtedes ilmunud artiklite, leitnant Frits Bersini (ka Fritz Behrsin) mälestuste ja pataljoni päevakäskude abil.

4. polgu toonane ülem kolonel Hendrik Vahtramäe kirjeldab oma kogemusi polgu moodustamisest ja juhtimisest Rakveres.

Kapten Valter Lents, kes sõjaväelaste esindajana oli Paide tööliste, soldatite ja talurahva nõukogu⁷ täidesaatva komitee liige, peatub oma kirjatöös 4. polgu III pataljoni tegevusel Eesti Vabariigi väljakuulutamise aegu.

XII armee eesti täidesaatva komitee ja Eesti sõjaväelaste keskbüroo liige alamkapten Jaan Riisenberg analüüsib Eesti ratsaväe loomise raskusi ning kokkupõrkeid enamlastega 1917. aastal Tallinnas, Viljandis ja seejärel Hagudis.

Kolonel Georg Leets on rahvusväeosade 10. juubeliks koostanud arhiiviallikatele ja mälestustele tugineva ülevaate 1. eesti suurtükiväe-

⁴ Bernhard Moik oli Vabadussõja muuseumi hoidja ja juhataja kt aastatel 1920–1940. Vt ERA.495.7.3341.

⁵ Artikkel ilmus 1927. aastal, 2. jalaväepolk nimetati ümber 2. jalaväerügemendiks viis aastat varem.

⁶ Vabastati kaitseväest 24. mail 1934 „halva ülalpidamise tõttu“, ühtlasi võeti ära auaste. Treibergile määrati vabadussõjalaste kohtuprotsessil kuus aastat vabadusekaotust. Ta vabanes 1938. aasta amnestia alusel ja ilmselt taastati tema auaste 1940. aasta juunis.

⁷ Selle organisatsiooni nimetus esineb artiklis mitmel kujul.

brigaadist. Viimasena saab sõna kolonel Artur Normak, kes meenutab, kuidas temast sai 1. diviisi üksiku inseneriroodu ülem.

Väärtuslikuks teeb selle teose kirjutised kõigi autorite suuremal või vähemal määral isiklik osavõtt kirjeldatavatest sündmustest. Peaaegu kõik nad rõhutavad, et rahvusväeosade loomine sai teoks eelkõige tänu Vene väeosades valitsenud korralageduse süvenemisele, mida juhtivad eesti ohvitserid kasutasid osavalt ära. Nii oli rahvusväeosade loomisel abiks suur annus eestlaste kavalust viia oma ideed ellu sõjaväevõimude vastuseisu kiuste. Rahvusväeosades säilitati kindel kord ja distsipliin ka enamluse tõusuajal. Kogu Eesti oli kaetud rahvusväeosade allüksustega, nii suudeti enne Saksa okupatsioonivägede tulekut säilitada kord ja vältida suuremat laastamist demoraliseerunud Vene sõjaväelaste poolt. Eesti rahvusväeosad muutusid Eesti iseseisvumise tuliseimaiks poolehoidjateks ja selle eest võitlejateks. Pärast Eesti iseseisvuse väljakuulutamist sai rahvusväeosadest automaatselt Eesti riigi sõjavägi.

Kui palju on tekstide sisu mõjutanud ajaline distant, võib praegu veel ainult oletada: see vajaks eraldi uurimistööd. Artiklivalik on tehtud enamasti trükisõnas ilmunu põhjal. Kõik kirjutised on varem ilmunud kas rahvusväeosade-teemalistes kogumikes või ajakirjas Sõdur. Arvatavasti on pärast 1934. aasta riigipööret avaldatud artiklid läbinud põhjalikuma (enese)tsensuuri kui varasemal ajal ilmunud tekstid.

Kogumiku koostajad on võimaliku uurimismaterjalina mainimata jättnud Rahvusarhiivis säilitatavad käsikirjalised tekstid. Paljud Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjoni materjalid, sh mälestused – ka rahvusväeosade ajajärgust – on Rahvusarhiivi kodulehel täistekstina kättesaadavad.⁸

Kogumiku koostajad on muutnud tekste tänapäevasemaks ainult vähesel määral. Sõjaajaloos kehvemini orienteeruv lugeja näinuks raamatut peale toimetamisel tehtud keelelise ühtlustamise meeleldi ka rohkem sisulisi selgitusi. Lisada võinuks tekstide valimikku kuulumise põhjenduse ja isikunimedega täpsustusi, tutvustada saanuks artiklite autorite rolli

⁸ Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon, ERA.2124, <http://www.ra.ee/dgs/explorer.php?tid=174&iid=110000011380&tbn=1&lev=yes&lst=2&hash=84822bf0d8db2e77af4102a6316d2ff1>.

rahvusväeosade loomisel või nende ajaloo uurimisel, ühtlustada saanuks eri aegadel erinevaid nimetusi kandnud organisatsioonide nimetusi jne. Kahtlemata eeldab selline kommenteerimine põhjalikku ja ajamahukat uurimistööd.

Raamatul puudub kasutatud kirjanduse loetelu: artiklite pealkirjad on leitavad sisukorras ja nende esialgse avaldamise info artiklite alguses lehe servas põikikirjas. Nii on ülevaate saamine äärmiselt keeruline. Ise lisanuksin kogumiku algusse või lõppu ka Konrad Rotschildi koostatud rahvusväeosade loomise kronoloogilise loetelu. See võimaldanuks paigutada sageli dateerimata mälestuskilde lihtsamini mõttelisele ajateljale.⁹

Eesti sõjamuuseumi Eesti ohvitseride uurimisprojekti jaoks on raamatust palju kasu, sest see pakub lisateavet rahvusväeosade loomises aktiivselt osalenud ohvitseride kohta. Oli see ju ajaloolises tagasivaates mitme mehe ohvitserikarjääri kõige olulisem ajajärk, kasvõi silmas pidades nii hilisemaid Eesti poliitikuid kui ka neid, kelle elutee varakult katkes, nagu näiteks Konrad Rotschild. Teenistuslehtede kuivadel faktidel põhinev elukäigukirjeldus ei pruugi peamist piisava selgusega esile tuua. Sõjaajalugu sünnib paljude allikaliikide koostoimes ning mälestused, hoolimata nende subjektiivsusest ja kirjutamisaja mõjutustest, on nendest ühed tähtsaimad.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kaante vahele on saanud igati esinduslik ülevaade ühest lühikesest, ent sündmusterohkest ajast Eesti sõjaajaloos.

Ülle Kraft

⁹ *Eesti rahvusväeosade loomise ülevaade*, koost Konrad Rotschild (Tallinn: Eesti Rahvusväeosade 10 a. juubeli pidustusi korraldav toimikond, 1927), 19–32.

Põhjalik koguteos Rootsi võidust

Eesti ajalugu. III, Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Enn Küng, Margus Laidre, Ivar Leimus, Aivar Pöldvee, Anti Selart, Marten Seppel, Kai Tafenu, Ülle Tarkiainen, Enn Tarvel, peatoimetaja Enn Küng, kaastoimetaja Marten Seppel (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), 487 lk.

2013. aasta detsembris Tartus esmaesitletud Eesti ajaloo koguteose järjekordse köite arvustamine tagantjärele pole sugugi lihtne ülesanne. Sellise akadeemilise raskekaalu kategooriasse kuuluva ülevaate teose ilmumine pälvib enesestmõistetavat kohe tähelepanu ja inspireerib kirjutama põhjalikke retsensioone.¹ Seda raskem on praegu – ligi kaks aastat hiljem – leida vaadeldavast teosest veel käsitlemata aspekte ja lisaks nõnda, et jutt ei tunduks otsitud tähenärimisena. Raamatu lähem tutvustamine tundub samuti üleliigsena, sest huvilistel on olnud piisavalt aega seda lehitseda. Ning pealegi: kuidas arvustada teost, mis on, nagu me kõik teame, pälvinud 2013. aasta Eesti ajalookirjanduse aastapreemia? Seetõttu püüangi järgnevalt markeerida üksnes aspekte, mis võiksid pakkuda huvi Eesti sõjaajaloo aastaraamatu lugejale.

Ligi viiesajaleheküljeline teos on jagatud temati viieks suuremaks osaks või peatükiks, millele lisanduvad valikbibliograafia ja registrid. Erinevalt teistest sama sarja väljaannetest pole III köite koostajad pidanud vajalikuks lisada teosele kohalike valitsejate (näiteks kuberneride) nimekirja ega kehtinud mõõtude-rahahühikute jm loendeid. Teose autor-konna moodustavad väga hästi tuntud ja tunnustatud asjatundjad, kellest nii mõnegi esituslaad ja erialased huvid mõjutavad veidi teose üldpilti – „Eesti ajalugu III“ näib õige pisut tundvat ülemäära nörkust sõjanduse ning haldus- ja majandusajaloo vastu.

¹ Vt Andres Adamson, „Ajaloomalü, Rootsi aeg ja pärisorjus,“ *Postimees*, 20. jaanuar 2014, <http://arvamus.postimees.ee/2667418/andres-adamson-ajaloomalü-rootsi-aeg-ja-parisorjus>, 12. november 2015; Kersti Lust, „Ere saavutus Eesti ajalookirjutuses,“ *Sirp*, 24. jaanuar 2014, <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/ere-saavutus-eesti-ajalookirjutuses/>, 12. november 2015; Lea Kõiv, „Eesti ajalugu Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani,“ *Tuna* 3 (2014): 128–132.

Nagu pealkirigi osutab, käsitleb Eesti ajaloo III köide siinset varauusaja ajalugu ühest sõjast teiseni tinglike piirdaatumitega 1558–1699. Esimene peatükk kujutab selle ajavahemiku sõjalis-poliitilisi sündmusi ja teine kirjeldab Eesti piirkondade valitsemist eri võimude (s.o Vene, Taani, Poola-Leedu ja Rootsi) poolt 16. sajandi teisest poolest kuni 17. sajandi keskpaigani. Seejärel kontseptsioon muutub. Viimased kolm peatükki tegelevad juba sõna otseses mõttes üksnes Rootsi ajaga, käsitledes erinevate aspektide kaudu (haldusvõim, asustus ja majandus, vaimuelu) sajandi teist poolt, mil kogu Eesti ala kuulus Rootsile.

Seega kinnistab teos traditsioonilist Eesti varauusaja riiklik-poliitilisele kronoloogiale tuginevat kontseptsiooni, mis algab keskaegse Liivimaa riikide süsteemi lagunemise ning sellele järgneva pika ja raske võimuvõitluse ajastuga, millele järgneb (ajutine) jõudude tasakaal ja lõpuks Rootsi impeeriumi (vääramat) triumf. Eesti ajaloo III köidet lugedes jääb mulje, nagu lõppenuks rootsiaegne varauusaeg Eestis koos Põhja-sõjaga, pärast mida algas teine ajastu – uusaegne Vene aeg, mis on aga juba järgmiste Eesti ajaloo köidete teemaks.² Sellist muljet saanuks ehk vältida teost lõpetava ja käsitlusi kokku sõlmiva tagasivaatega, mida aga pole.

Teose sissejuhatuses (lk 11) nimetatakse käsitluse põhifookusena just sõdade ajajärku Eesti alal rahvusvaheliste suhete kontekstis 1660. aastateni. Nõnda tuleb Margus Laidre kirjutatud ja veidi alla viiendiku teose mahust hõlmavat esimest peatükki (lk 23–100) pidada käsitluse võtmeks. Pealkirjastades selle „Põhjamaade saja-aastase sõjana Liivimaal“, põlistab Laidre viimastel aastatel propageeritud kontseptsiooni ühest pikast konfliktist aastail 1558–1661, mille esmatutvustamine „Saja-aastase sõjana Eestis“³ jääb rohkem kui kümne aasta taha.

² *Eesti ajalugu. IV, Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe, tegevtoimetaja Mati Laur, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, Ilmamaa, 2003); *Eesti ajalugu. V, Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, kirjutanud Andres Andresen, Ea Jansen, Toomas Karjahärm jt, tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, Ilmamaa, 2010).

³ Vt Margus Laidre, „Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil“, *Akadeemia* nr 5 (2000): 931; Margus Laidre, *Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vahel* (Tallinn: Argo, 2008).

Lea Kõivuga nõustudes näib Põhjamaade saja-aastase sõja kontseptsioon siiski veel problemaatilise ja mitte üldaktsepteerituna.⁴ Selle tõttu oodanuks koguteoses teema võimalikult igakülgselt avamist, mida kummatigi tehtud pole. Lähemat selgitamist vajanuks mõiste mõlemad pooled. *Põhjamaade* geograafiliste ja ajaliste piiride määratlemine oleks äärmiselt tervitatav, arvestades termini mitmetähenduslikkust ning jätkuvat tänapäevast (päevapoliitilist) populaarsust. Põhja- ja Lõuna-Euroopa jaotus eksisteeris kahtlemata juba varauusajal, näiteks nimetas eestimaalasest kroonik Otto Fabian von Wrangell (1655–1726) 1720. aastal käimasolevat konflikti kõhklusteta Põhjasõjaks (sks *Nordischer Krieg*).⁵ Kas ja mille poolest eristub Põhjamaade saja-aastane sõda *põhjasõdadest*⁶ või on tegu lihtsalt ladina väljendi *Dominium Maris Baltici* ('sõda ülemvõimu pärast Läänemerele'⁷) uue tõlgendusega, jääb üksnes Eesti ajaloo III köite varal vastuseks. Lugeja seisab vastava peatüki pealkirja kohates sündinud fakti ees (lk 23), saades saja-aastase sõja konstruktsioonist aimu teksti – s.o sündmuste – edenedes. Kaks aastat hiljem on muidugi hea märkida, et kõnealuse köitega pudelist välja lastud džinni on Laidre realiseerinud vastilmunud Põhjamaade saja-aastast sõda igakülgselt käsitleva, rohkem kui 900-leheküljelise monograafia näol.⁸ Kuid ilmselt mõjutab Eesti ajaloo III köide autoriteetse (ja õhema) käsiraamatuna ajalookirjutust enamgi.

Siinsete märkuste eesmärk polnud mitte kritiseerida, vaid osutada, mis on uues akadeemilises varauusaja ülevaates senisest teisiti. Eesti ajaloo III köide on kahtlemata väga faktitihe ja püsiväärtusega ülevaate-teos, millega tasub tutvuda kõigil, kes seda veel teinud ei ole.

Kaarel Vanamõlder

⁴ Kõiv: 129.

⁵ Landrath Wrangell's *Chronik von Ehistland nebst angehängten Ehstländischen Capitulations-Punkten und Nystädter Friedensschluß* (Dorpat: Laakmann, 1845, fotomechanischer Nachdruck, Hannover-Döhren: Verlag Harro v. Hirshheydt, 1969), 158.

⁶ Vt Robert I. Frost, *Põhjasõjad. Sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558–1721* (Tallinn: Kunst, 2005).

⁷ Vt nt Mati Laur, *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999), 27, 30.

⁸ Margus Laidre, *Domus belli: Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661* (Tallinn: Argo, 2015), 17.

Kolm raamatut eestlastest Punaarmees

Hanno Ojalo, *Velikije Luki lahing. Eesti laskurkorpus võitluses Velikije Luki pärast 1942–1943* (Tallinn: Grenader, 2014), 264 lk; Hanno Ojalo, *Kuramaa 1945. Eesti laskurkorpuse viimane lahing* (Tallinn: Grenader, 2014), 232 lk; Hanno Ojalo, *Punakütid. Eesti punakaartlaste ja punaste küttide sõjatee 1917–1920* (Tallinn: Argo, 2014), 187 lk.

Publitsist Hanno Ojalo on toonud ühe aasta jooksul lugejateni kolm teost, mis keskenduvad eestlaste saatusele Punaarmee ridades. Märkimist väärib Ojalo suur produktiivsus laiale lugejahuvile suunatud ajalookirjanduse vallas.

Punaarmees võidelnud eestlaste teemat on seni käsitletud peamiselt nõukogudeaegses ajalookirjutuses. Pärast iseseisvuse taastamist pole Eestis Punaarmee eesti üksuste ajaloo uurimisele suurt tähelepanu pööratud, ehkki ülevaateartikleid ja raamatupeatükke eestlastest Punaarmees on avaldatud nii eesti kui ka inglise keeles. Peale nõukogude ajale iseloomuliku ideoloogilise varjundi kadumise on sõjaajalooliste uurimuste rõhuasetused muutunud tänapäeval ka üleüldiselt. Seega vajavad nõukogudeaegsed käsitlused kindlasti ajakohastamist.

Et mitte jääda üldsõnaliseks, tahan toonitada, et metodoloogia on tõsiseltvõetava uurimuse alus ja sellele peaks praegusaja ajalookirjutus pöörama suurt tähelepanu. Hanno Ojalo teoste meetodiks on aga kirjeldav narratiiv, mis on pigem referatiivne kokkuvõte varem avaldatust. Uuenduslikku lähenemist nendest populaarteaduslikest raamatutest ei leia.

Raamatute ühishnimetaja on jutustav meetod, kuid teemadelt ja sisult on tegu erinevate teostega. Kolmest käsitletavast teosest mahukaim on „Velikije Luki lahing. Eesti laskurkorpus võitluses Velikije Luki pärast 1942–1943“. See koosneb kahest peatükist: esimeses on juttu eestlaste satumisest Punaarmeesse ja eesti üksuste moodustamisest ning teises Velikije Luki operatsioonist. Kuigi pealkiri eeldab, et raskuspunkt on Velikije Luki operatsioonil, on lugejale üllatusekski, et pool raamatust käsitleb eesti laskurkorpuse formeerimist, sõjateed ja Velikije Luki operatsiooni

eellugu (kuni lk 141). Lahingukirjeldused ongi eeskätt kirjeldused ja põhinevad peamiselt nendes osalenud meeste isiklikel mälestustel. On iseloomustatud ka üksikuid taktikalisi operatsioone, kuid tegu pole siiski sõjandusliku analüüsiga, vaid sündmusi kirjeldavate jutustustega. Lugeja kohtab vägagi kurioossed üllatusi, näiteks leheküljele 144 paigutatud talvisel fotol allkirjaga „Saksa tankid rünnakul“ on pealetungile asunud hoopis moodsad tankid Leopard 2, mida hakati tootma alles 1970. aastate lõpus. Ei saa aga ei üle ega ümber tõsiasjast, et Velikije Luki operatsioon on üks traagilisemaid episoodide Eesti sõjaajaloos – nendes lahingutes hukkus või jäi kadunuks rohkem mehi kui Vabadussõjas. Juba ainult seetõttu on Velikije Luki lahing me sõjaajaloo oluline uurimisvaldkond.

Teose „Kuramaa 1945. Eesti laskurkorpuse viimane lahing“ eesmärk on sõnastatud sissejuhatuses järgmiselt: „uuemate andmete valguses lahti kirjutada kogu „Kuramaa kindluse“ fenomen ja sellest ülevaade anda“. Lisaks eesti laskurkorpuse tegevusele seatakse sihiks kajastada teiste eestlastest ja lätlastest moodustatud üksuste tegevust. Raamat koosneb neljast peatükist. Esimeses kahes on kirjeldatud Kuramaa lahingu eellugu ja lahingutegevust ning kahes viimases eesti ja läti üksuste tegevust Saksa poolel, samuti nii sõja kui ka lahingutegevuse tagajärgi. Raamatu läbivaks jooneks on eestlaste saatus laskurkorpuses. Väärtuslikuks saab pidada ülevaadet lätlaste rollist Kuramaa lahingutes, mida on eestikeelses ajalookirjutuses seni vähe käsitletud, kuid kindlasti ka Kuramaa lahingute paigutamist kogu Teise maailmasõja üldisse konteksti.

Tuleb osutada raamatu mõnetisele tasakaalustamatusele. Näiteks on Kuramaa lahingud jagatud kuueks pealahinguks ja neid on vaadeldud viiel leheküljel (79–83) ning Kuramaa varasemat ajalugu kuni 19. sajandini valgustatakse üheteistkümnel leheküljel (16–26), samas on täielikult välja jäänud Kuramaa ajalugu nii Vabadussõja ajal kui ka Läti iseseisvusajal, mis on selle raamatu konteksti arvestades kindlasti tähtsam kui Kuramaa ajalugu enne 19. sajandit. Niisugused möödalaskmised raamatu terviklikkuses võivad heausket lugejat kindlasti eksitada.

Raamat „Punakütid. Eesti punakaartlaste ja punaste küttide sõjatee 1917–1920“ keskendub eesti punaüksustele Vene kodusõja ja Vabadussõja kontekstis. Teos on jagatud viieks lühikeseks peatükiks, mis annavad

ülevaate Punakaardi tekkest, üksustest ja võitlusest nii Eestis kui ka Venemaa avarustes. Autor loodab täita oma ülevaatega iseseisvuse taastamise järel tekkinud tühimiku.

Historiograafia on olemas Velikije Luki ja Kuramaa raamatus, mis-kipärast pole seda aga teoses „Punakütid“. Kasutatud allikate loetelu ja isikunimede register on kõigis kolmes teoses. Hämmastav on viitamise täielik süsteemitus – viited on raamatutesse paigutatud ebaühtlaselt. Ei ole mõistetav, miks on üleüldse kasutatud joonealust viitamist, sest see tekitab pigem segadust ja jätab amatöörliku mulje. Mitte alati ei ole selge, kas mingi seisukoht on autori või kõigest mõne tema poolt ümber jutustatud raamatu autori oma. Lugeja saab autori järeldustest teada ainult siis, kui autor oma tekstis ise neile osutab.

Hanno Ojalo kurdab mitmel pool arhiivimaterjalide raske kättesaadavuse üle. Sellele saab vastu vaielda. Isegi Eesti arhiivide materjale on ta kasutanud vähe, kuid tänapäeval on täielik juurdepääs võimaldatud ka Saksa arhiividele ja teatud materjale on teinud avalikuks Vene arhiividki. Ojalo teoseid lugedes jääb mulje, et autor pole ligipääsu algallikatele isegi mitte taotlenud, vaid keskendub teadlikult juba ilmunud ajalookirjanduse refereerimisele ja mälestustele.

Illustratsioonidena on peamiselt kasutatud lahinguskeeme ja mitmesugust pildimaterjali. Kindlasti oleks tänapäevaste vahendite ja võimaluste juures tulnud raamatutele tervikuna kasuks paremate kaartide valmistamine, mis aidanuks kaasa teoste terviklikkusele. See viga pole etteheide üksikutele autoritele, Hanno Ojalo nende hulgas; kahjuks on vanade käsitsi joonistatud skeemide kasutamine Eesti sõjaajalookirjanduses ikka veel valdav. Loetletud vigu oleks paljusi aidanud vältida käsikirjade põhjalik toimetamine enne trükkiaandmist; jääb mulje, et teosed on valminud kiirustades ja see on jättnud tulemusele oma pitseri.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Hanno Ojalo käsitlused pakuvad kindlasti huvi laiale lugejaskonnale, ehkki ajalooteaduslikus plaanis on tegu n-ö üle kirjutatud vanaga. Kas see on teene Eesti sõjaajaloo valgete laikude täitmisel või pigem aegunud käsitluste põlistamine, seda peab asjatundlik lugeja ise otsustama.

Art Johanson

Autorid

- Eberhard Demm**
(1943) filosoofiadoktor (Berliini Vaba Ülikool, ajalugu). Oli Lyoni III Ülikooli professor ning Berliini Humboldti Ülikooli, Berliini Vaba Ülikooli, Heidelbergi Ülikooli ja Nancy II Ülikooli külalisprofessor
- PhD (Freie Universität Berlin, History). Former Professor of the Jean Moulin University Lyon 3 and former Visiting Professor at the Freie Universität Berlin, the Humboldt University in Berlin and the Nancy 2 University
- Art Johanson**
(1986) magister (Tartu Ülikool, ajalugu). Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste teadur
- MA (University of Tartu, History). Research Associate at the Estonian National Defence College
- Peeter Kaasik**
(1974) filosoofiadoktor (Tallinna Ülikool, ajalugu). Eesti Mälu Instituudi vanemteadur
- PhD (Tallinn University). Senior Research Associate of the Estonian Institute of Historical Memory
- Igor Kopõtin**
(1982) magister (Tallinna Ülikool, ajalugu). Tallinna Ülikooli ajaloodoktorant. Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste sõjaajaloo lektor
- MA (Tallinn University, History). Lecturer of Military History at the Estonian National Defence College

Ülle Kraft
(1970)

magister (Tartu Ülikool, majandus). Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi teadur
MA (University of Tartu, Economics). Research Associate at the Estonian War Museum – General Laidoner Museum

Mart Kuldkepp
(1983)

filosoofiadoktor (Tartu Ülikool, filoloogia).
Londoni Ülikoolikolledži Skandinaavia kaasaegse ajaloo lektor

PhD (University of Tartu, Philology). Lecturer in contemporary Scandinavian history at the University College London

Leho Lõhmus
(1953)

filosoofiadoktor (Tallinna Tehnikaülikool, tehnikateadused). Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi direktori asetäitja

PhD (Tallinn University of Technology, Technical Sciences). Deputy Director of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum

Christoph Mick
(1961)

filosoofiadoktor (Tübingeni Ülikool, ajalugu).
Warwicki Ülikooli ajalooprofessor

PhD (University of Tübingen, History). Professor of History at the University of Warwick

Tamara Scheer
(1979)

filosoofiadoktor (Viini Ülikool, ajalugu). Viini Ülikooli lektor ja Ludwig Boltzmanni Sotsiaalajaloo Instituudi teadur

PhD (University of Wien, History). Lecturer at the University of Wien and Research Associate at the Ludwig Boltzmann Institute for Social Science History

Klāvs Zariņš
(1989)

magister (ajalugu). Lāti Ülikooli ajaloodoktorant.
Lāti Sõjamuuseumi teadur

MA (History), PhD student of the University
of Latvia. Historian at the Latvian War Museum

Kaarel Vanamölder
(1981)

filosoofiadoktor (Tartu Ülikool, ajalugu). Tallinna
Ülikooli humanitaarteaduste instituudi Balti
regiooni saksa ajaloo ja kultuuri assistent

PhD (University of Tartu, History). Assistant
for the German history and culture in the Baltic
region at the Institute of Humanities of the Tallinn
University